

Fenntartható tudomány
Hagyomány és újrahasznosítás a
felvilágosodás előtt

Fiatalok Konferenciája 2019

A Fiatalok Konferenciája kilencedik konferenciakötetét tartja kezében az olvasó. A FiKon becenevű hallgatói kezdeményezés célja egy a fiatal kutatók számára szervezett, szakmailag igényes, a régi magyar irodalommal foglalkozó évenkénti konferenciasorozat megrendezése. A 2019. október 24–25. között az MTA SZAB Székházban lezajlott *Fenntarthatóság* című konferencia is ebben a szellemben valósult meg. Jelen kötet az ott elhangzott előadások tanulmányá szerkesztett változatát tartalmazza.

Fenntartható tudomány

Hagyomány és újrahasznosítás a felvilágosodás előtt

Fiatalok Konferenciája 2019

Szerkesztette

Bene Ildikó Mária
Molnár Annamária
Szűcs Kata Ágnes
Virág Csilla
Vrabély Márk

r e c i t i

Budapest
2020

A kötet megjelenését támogatták:

ELTE BTK Centre des Hautes Études de la Renaissance

ELTE BTK Hallgatói Önkormányzat

ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék

SZTE BTK Magyar Irodalmi Tanszék

BTK Irodalomtudományi Intézet

Lektorálta: Máté Ágnes



Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább!*
2.5 Magyarországi Licenc (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
Köteteink a *r e c i t i* honlapjáról letölthetők. Éljen jogaival!

ISBN 978-615-6255-03-7

Kiadja a *r e c i t i*,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja ► <http://www.reciti.hu>
Borítóterv: Szilágyi N. Zsuzsa
Tördelte: Hegedüs Béla
X_Y-L^AT_EX, Linux Libertine, Linux Biolinum

Tartalom

MÁTÉ ÁGNES	
<i>Előszó</i>	7
ETLINGER MIHÁLY	
<i>Többkezes kódexek a régiségben</i>	11
VRABÉLY MÁRK	
<i>A Kazinczy- és a Tihanyi kódex mint magánhasználatú könyvek és az Eugénia-legenda</i>	25
KOVÁCS ANNAMÁRIA	
<i>Beauvais-i Vince és a Königsbergi Töredék</i> <i>Párhuzamok Beauvais-i Vince De laudibus beate Marie virginis című műve és a Königsbergi Töredék és Szalagjai között</i>	43
RÉFI OSZKÓ DÁNIEL	
<i>Providentia Augusti ?</i> <i>Az uralkodói hatalom képi szimbolikája a későrómai katonai alakulatjelvényeken a Notitia Dignitatum tükrében</i>	63
CSAPÓ FANNI	
<i>Hogyan írjunk okosan több száz oldalas monográfiákat ?</i> <i>Avagy Wolfgang Lazius (történet)írói módszere</i>	83
DÁVID GERGŐ	
<i>Doktor Faustus</i> <i>Kétely és világkép</i>	99
KOVÁCS JANKA	
<i>Lélektudományos ismeretek közvetítése a magyar nyelvű orvosi irodalomban a 18. század második felében</i>	121
SZERZŐINK	149

Előszó

A Fiatalok Konferenciája sorozat 2019. évi ülésére Szegeden került sor *Fenntarthatóság* címmel. A részvételre invitáló felhívás szerint a konferenciára olyan előadásokat vártak a szervezők, amelyek egyes témák, elméletek, szakirodalmi vélemények időtállóságát, újrahasznosítását vizsgálták, esetleg ezek cáfolatát adták. A felvetett témák között helyet kapott az új tudományterületek kialakulásának, önállósodásának kérdése is.

A beérkezett absztraktok alapján érdekes előzetes program állt össze,¹ amelyet a plenáris előadás megtartása után nagy kíváncsisággal vártam. Sajnos a konferencia második napján tartott *Műfajtörténeti (ön)reflexiók* című ülés egyik előadója, Erdődi Alexandra Edit visszavonta szereplését, jöllehet előadása (*Túlélhet egy téma egy évszázadot? – A holdutazások alakulása, fejlődése 1608 és 1795 között*), illetve annak írott változata biztosan jól rezonált volna Maczelka Csaba új monográfiájára, amely a kora újkori angol utópia-irodalmat tekinti át, a fejezetek végén kitérve a téma magyar vonatkozásaira is.² A másik leírandó veszteség, amely már a jelen kötet tartalmára vonatkozik, az, hogy a FiKon konferenciákon tudomásom szerint újonc előadónak számító Kovács Dóra az *Uralkodók és udvarok* ülésen elhangzott kitűnő előadását (*Állandóság és változás az ecsedi Báthory-famíliában a 16–17. században*) nem alakította tanulmánnyá e kiadvány kedvéért. Ezeket a hiányokat csupán azért említem itt az előszó kezdetén, mert a fiatal, doktori fokozattal még nem rendelkező kutatók számára szervezett konferenciák egyik fő feladata, hogy körképet adjanak arról, milyen témákkal foglalkoznak az ország különböző doktori iskoláiban dolgozó hallgatók, vagyis felvilágosítással szolgáljanak a bölcsészszakma saját fenntarthatóságáról. A konferencián elhangzott előadások, valamint a kötetbe beválogatott dolgozatok fényében biztosan állíthatom, hogy a szakmai utánpótlás egyelőre nincs veszélyben. A hazai kutatóközösségnek azonban határozott lépéseket kell tennie annak érdekében, hogy ezt az utánpótlást ne csak kinevelje és doktori fokozathoz juttassa, de a pályán való megmaradását is biztosítsa.³

A kötetben hét dolgozat kapott helyet, ízelítőt adva a konferencia öt ülésének tartalmából. A kötet első három írása a második ülés (*Filológusok kódexei, kódexek filológusai*) anyagát nyújtja az olvasónak Etlinger Mihály, Vrabély Márk és Kovács

¹ Ld. a kötet első oldalain.

² MACZELKA Csaba, *A kora újkori angol utópiák magyar története* (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2019).

³ ALPÁR Donát et al., „Fiatal kutatók Magyarországon – felmérés a 45 év alatti kutatók helyzetéről”, *Magyar Tudomány* 180, 7. sz. (2019): 1064–1077.

Annamária tollából. Ha a fentiekben arra utaltam, hogy egy jó „fiatal-konferencia” az új generáció kutatásairól nyújt körképet, akkor itt azt kell mondanom, hogy egy jó „fiatal-előadás”, illetve annak írott változata a kutató készülő disszertációjának panorámaképét adja. Etlinger Mihály dolgozata legalább négy olyan témára tesz ugyanis utalást (az úzussal takaródzás adatok hiányában, az elveszett költészeti anyag mennyiségének újraszámolása, a poliduktus gyakorlatának figyelmen kívül hagyása, a szakirodalom által „teremtett” szerzők problémája) amelyeknek külön fejezetekben, aprólékos adatokkal alátámasztva kell majd helyet kapnia az értekezésében, hogy a *Régi Magyar Költők Tárát* összeállító filológus elődök tevékenységét nagytávlatból is vizsgálva képet adjon állításaik fenntarthatóságáról. Vrabély Márk dolgozata már inkább egy újabb fejezet a készülő doktori értekezéséből, és véleményem szerint – a FiKon kötetekben megjelentek közül legalábbis – az eddigi legjobb mutató: mind a kiválasztott példák, mind az érvelés világos és meggyőző, valamint a szerzőnek két rendkívül fontos állítása van. Az egyik, hogy az *Érsekújvári-kódexet* Sövényházi Márta a *Kazinczy-kódexről* másolta, a másik pedig, hogy a *Tihanyi kódexben* olvasható Szent Eugénia-legenda forrása nem a *Legenda aurea*, hanem a *Vitae patrum*. Ez utóbbi bizonyításával pedig egy, a MAMŰ-be is átörökött állítást cáfol meg. Kovács Annamária írása egy korábban el nem végzett filológiai összevetés révén okos és alapos bizonyítása annak, hogy a *Königsbergi Töredék és Szalagjai* forrásai közé immár oda kell sorolnunk Beauvais-i Vince *De laudibus beate Marie virginis* című munkáját is. A filológiai vizsgálatban előkerült példák érzékletessége és humora miatt érdemes lenne felhasználásukkal egy tudományos ismeretterjesztő cikket is közölni, amely a nagyközönségnek is betekintést nyújthatna a kodikológusok kissé rejtélyes, de gyakran szórakoztató munkájába.

A kötet negyedik dolgozata Réfi Oszkó Dániel munkája, amelynek elődje a konferencia utolsó, *Uralkodók és udvarok* ülésén hangzott el. Az ott felvetett számos téma közül Réfi Oszkó itt fókuszáltabban foglalkozik a késő római kori katonai pajzsokon megtalálható keresztény szimbólumokkal. A következtetése az, hogy bár az i. sz. 4–5. században a császári hatalom és gondviselés szimbólumai már jellemzően keresztény alapokon álltak, ezek a szimbólumok a katonai jelvényeken kevesebb szerephez jutottak. A kereszténység elterjedésének ütemét a katonaság között nem követte ennek kifejezése a jelvényeken, amelyek inkább konzervatív jelentéshordozók például az érmékhez és mozaikokhoz viszonyítva.

Csapó Fanni dolgozata a konferencia *Műfaj történeti (ön)reflexiók* ülésén elhangzott előadások közül egyedülként került be a jelen válogatásba. Az írás Wolfgang Lazius monográfiája, Michael Mayr egy állításának igazságát támasztja alá: Lazius saját munkabírásiának fenntarthatósága érdekében nemcsak, hogy előtanulmányként kezelt minden kisebb művet az opus magnum megírásához, hanem hasonló témájú munkáiban is reciklálta tudásanyagát, olykor szó szerint másolva magát. Csapó példái azt mutatják be, hogy a Magyar Királyság, illetve

Erdély leírását tartalmazó két, kéziratban maradt munkájának anyagát hogyan építette be Lazius a nyomtatásban is megjelent, a Római Köztársaság kialakulásáról írt értekezésébe. Az újrafelhasználás során azonban Lazius hajlandó volt saját korábbi értesüléseinek fenntarthatóságát is megvizsgálni, és az esetleges tévedéseket az újabb verziókban kijavítani.

Dávid Gergő előadása a konferencia első ülésén hangzott el (*Erkölcsök és irodalom*). Bár a szerző állítása szerint a dolgozat „a vallási nézetek fenntarthatósága” szempontjából, wittgensteini nyelvfilozófiai alapon vizsgálja Christopher Marlowe *Doktor Faustus*-át, az írás legértékesebb részei véleményem szerint a dráma két változatának szövegbeli és teológiai eltéréseiről szólnak, valamint azt mutatják be, hogy az angol szövegek többszólamúságát hogyan képtelen tolmácsolni bármely magyar fordítás, a két nyelv természetének eltéréseiből adódóan. Emellett a dolgozat arra is felhívja a figyelmet, hogy Faustus legfőbb hibája szintén a jelek, igék, események helytelen *interpretációja*, amely a főhős pusztulásához vezet. Dávid Gergő sűrű, mégis átgondolt írása – jóllehet modern nyelvfilozófiai alapon áll –, az inter- és intralingvális fordítás 17. századi gyakorlatáról is érdekes információkkal szolgál tehát.

A kötetet Kovács Janka hosszú írása zárja, amely a beválogatott dolgozatok közül egyedülként foglalkozik a konferenciafelhívásban a „tudományterületek önállósodása”-ként megadott témakörrel. A két esettanulmány formájában, külön publikálva talán könnyebben emészthető részek két fő témát dolgoznak fel. A tanulmány első kb. tíz oldala a magyar pszichológiai nyelv kialakulásának egyes aspektusaival foglalkozik. A fennmaradó rész pedig azt mutatja be, hogyan próbálta az egykori veszprémi főorvos Zsoldos János a test és lélek egészségével kapcsolatos ismereteket tolmácsolni magyar nyelven, de a megcélzott különböző társadalmi rétegek befogadási képességeinek megfelelően háromféleképpen redukálva az információkat.

A *Fenntarthatóság* konferencia tanulsága, hogy a kutatók újabb generációinak is venniük kell a bátorságot, hogy újrazivsgálva a forrásokat, részállítások, de akár rég rögzült irodalomtörténeti narratívák igazságát is új fénybe helyezzék, más perspektívába állítva ismert adatokat. Olykor a feladatuk egyenesen az, hogy korábban el nem végzett munkát vállaljanak magukra, és merjenek új kérdéseket feltenni, ha szükséges, a kérdések (adott pillanatban való) megválaszolhatatlanságát is elismerve. A jelen kötet dolgozatait olvasva pedig több érdekesítő és új eredményekkel kecsegtető monográfiát láthatunk felsejleni. A közeli években remélhetőleg kézbe vehetünk több új könyvet, amelyek például a korai kódexirodalmunk egy-egy darabjáról vagy a kéziratok költészeti anyag eddigi kiadási szokásairól nyújt átfogó képet. Ezeknek a monográfiáknak a megszületéséhez azonban a szerzők kitartása és professzionális hozzáállása mellett (például: időnként fogadjuk meg a lektor stilisztikai javaslatait!) szükség van a szakma korábbi generációinak figyelmére, támogatására, és arra is, hogy

fiatalabb kollégáikat segítsék a pályán való megmaradásban. Erre a segítségre kérek minden olvasót, aki e kötetet fellapozza, és remélem, hogy a születendő monográfiák kezdeményeiben mindenki megtalálja a kedvére való intellektuális csemegét.

Budapesten, 2020 júniusában

Máté Ágnes

Többkezes kódexek a régiségben *

A filológiai és textológiai munkák folyamatos velejárója, hogy adatolható alapon megkérdőjelezzék, és ha fontos, revideálják a korábbi kőbevésettnek vélt álláspontokat. A forráshiány szülte űrt minden kutató természetszerűleg saját észrevételei (rosszabb esetben rögeszméi) purhabjával próbálja kitölteni, hol ideiglenesen, hol időt állón. Dolgozatomban nem csúfolódní szeretnék az általam (vagy korábban) felfedezett anomáliákon, sokkal inkább célom, hogy észrevételeim hasonló mérlegre kerüljenek fenntarthatóságukat illetően. Nem fogom nagy mennyiségű új adattal gazdagítani a tudományt, sokkal inkább rendszerezni szándékozom a filológus elé állított, és sok esetben berögzült szakirodalmi akadályokat.

Pap Balázs könyvében egy igencsak félreérthető jelenségre hívja fel a figyelmet.¹ A *Repertorium*² sorrendiséget állít fel a források között, amelyet nem a hordozók datálása határoz meg, hanem a jellegük: első helyen a kéziratos előfordulások szerepelnek, a nyomtatott változatokat csak ezek után sorolja. Fontos leszögezni, hogy a versek törvényszerűen kéziratban keletkeznek, és ezek öröklődnek át (a szerkesztőkön keresztül) nyomtatásba. Az is kijelenthető, hogy a nyomtatványok szerkesztői *elsődlegesen* korábbi nyomtatványokból válogatnak, és kevés új szöveget közölnek. A rendelkezésünkre álló kéziratok nagy százaléka pedig nyomtatványt másol: autográfál csak ritkán találkozunk, és a kizárólag kéziratosságba szorult műveket pedig elsősorban olyan atipikus szerzők jegyzik, mint Balassi Bálint vagy Bogáti Fazakas Miklós. Balassi „trendietlensége” okán maradhatott fenn csupán kéziratban, vagy *csak olyan* esetekben került nyomtatásba, ha gyűlekezeti énekként használták műveit, hozzátéve vagy elvéve azokból.³ Bogáti zsoltárai pedig a szerző nonadorantizmusából fakadó historizáló fordításpoétikájának köszönhetően nem voltak alkalmasak a gyűlekezeti éneklésre. *Psalterium*át leginkább szombatos környezetben másolták, ahol nyomda híján egy erősen zárt kéziratos hagyomány alakult ki.

Az ilyen atipikus szerzők életművén kívüli korpuszt vizsgálva tehát kimondható, hogy a nyomtatványok változatai állhatnak *még mindig* a legközelebb a

* A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-19-3-III. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

¹ PAP Balázs, *Históriák és énekek*, Pannónia könyvek (Pécs: Pro Pannonia, 2014), 60.

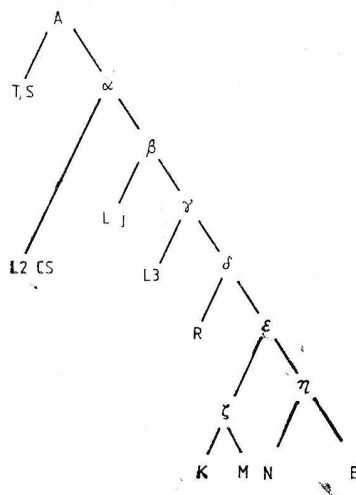
² Iván HORVÁTH et Gabriella H. HUBERT, *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, 1992–2001, hozzáférés: 2020.03.19, <https://bit.ly/3czb3JN>.

³ PAP, *Históriák...*, 64–65.

feltételezett autográfokhoz. Így nagyobb tanulságokat a kéziratosságról csak úgy tudunk levonni, ha tisztában vagyunk annak másodlagos jellegével. Tehát a különböző változatok összevetése a nyomtatványok variánsaival inkább tükrözik az adott másoló magatartását, semmint a változat autográfhoz való viszonyát.

Fölösleges ismeretlen

A már emlegetett űrt általában sokféle feltételezett, de kevésbé adatolható állítással igyekszik pótolni a kutató. Ide tartozik például az elveszett források kérdésköre. Vadai István 2011-es miskolci ReBaKucs konferencián tartott előadása erre a problémára hívta fel a figyelmet.⁴ Stoll Béla *Árgírus históriájának* változatait olvasva a következő stemmát rajzolja.



1. kép. Stoll Béla stemmája az *Árgírus históriájához*

Vadai logikus elgondolása alapján, ha előszeretettel feltételezünk mára elveszett ismeretlen forrásokat, a felállított stemma kényszeresen fog bifurkálni minden olyan helyzetben, ahol nincs kapaszkodója a filológusnak.

Hasonlóan gyenge fogódzó, hogy a gyülekezeti énekek esetében a szövegvariánsok eltéréseit többször szoktuk az úzussal magyarázni. Természetesen nem teljesen légből kapott, hogy a másoló kezét megvezetheti az adott gyülekezet által használt változat, ugyanakkor a legtöbb esetben ennek sincs adatolható alapja. Az

⁴ Erről bővebben: VADAI István, „Szövegkritika-kritika”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 449–460 (Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012).

a helyzet, hogy az úzus fogalmának bevezetésével gyakorlatilag minden variáns minden eltérése megmagyarázható, és inkább távolít a szövegkritikai problémák tisztánlátásától, mintsem hogy segítségével érvényes megállapításokat tegyünk. Hevesi Andrea a *Bölöni-kódex* meglehetősen nehezen megmagyarázható, és kifejezetten egyedi szövegvariánsait egy feltételezett református-unitárius gyűlekezeti úzus megjelenésének tulajdonítja.⁵ Teszi mindezt azért, mert a fennmaradt források alapján ez lenne az egyetlen észszerű magyarázat, ám nem számol egy mára elveszett, az ismerteknél korábbi, más krisztológiai elvek mentén szerkesztett énekeskönyvvel. Itt jöhet a jogos észrevétel, hogy melyik következtetéssel indukálunk *fölösleges ismeretlent*? Az úzus tetten érhetetlen, de nagymértékű jelenlétével, vagy egy elveszett forrás feltételezésével?

Azt gondolom, az úzus fogalmát csak olyan esetben lehet tartósabban használni, ha arra bármilyen nyom utal. Az unitárius énekeskönyvek kiadástörténetében látványos, hogy az újabb kiadások erősen átszerkesztik a forrásul használt korábbiakat. Ez, a gyűlekezet számára később az úzusban is artikulálódó szerkesztés jelenik meg azoknál a kéziratok másolatoknál is, amelyeket több kiadás után is forgatnak, mivel a felhasználók a későbbi változatokra javítják a kéziratok korábbi variánsait.



2. kép. *Bölöni-kódex* vs. RMNy 983

A *Bölöni-kódex*ben áthúзва szereplő versszak eltűnik a későbbi unitárius változatokból, a kódex tulajdonosa egy nem használandó strófát jelez.

A hiányzó források és szövegek feltételezésével tele a padlás. Varjas úgy véli, hogy a 16. századi históriatermés akár fele is eltűnhetett, de bizonyosan számolnunk kell egy nagymértékű lemorzsolódással. Ezt azonban nem túl megalapozottan állítja, sőt, a teljes korpuszt statisztikai alapon vizsgálva sokkal inkább

⁵ HEVESI Andrea, „Adalékok a *Bölöni-kódex* történetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119, 2. sz. (2015): 239–247.

kimondható, hogy „[a] ránk maradt szövegek java része nem egy példányban maradt ránk (hiszen sokat kinyomtattak), sőt számos olyan is van, amelyet a nyomtatáson felül kéziratok is megőriztek.”⁶ Tehát nem szabad nagymértékű szövegerőzícióval számolni a históriák esetében, és a *kizárólag* kéziratosságba szorult műveknek is általában nyomtatott forrást kell feltételeznünk. Ezeken túl pedig megint csak olyan atipikus históriaszervezőkkel találjuk magunkat szemben, mint Bogáti, akinek kiadatlanságának okait korábban már tárgyaltam.

Vannak azonban olyan problémák, amelyeket csak a forrásvesztés feltételezésével oldhatunk fel. Ezekről jobb esetben külső információknak van (Balassi maga kezével írott könyve, *Toroczkai Máté graduálja*), rosszabb esetben nincs ilyesféle megerősítésünk. Ilyenkor marad a száraz mikrofilológia, és a szövegváltozatok szinoptikus olvasása (ha akad belőle több változat), erős adatokat keresve, ha egyáltalán kínál magán fogást a vizsgált anyag. A *Bölöni-kódex* variánsai, szerkezete, paratextuális elemei, sőt még egy 1594-es Enyedi-prédikáció is abba az irányba mutatnak, hogy forrásaként feltételezhetünk egy korábbi unitárius edíciót. Különös eset, de nem egyedi: szinoptikus olvasással Pap Balázs is hasonló következtetésre jut a *Hoffgreff-énekeskönyv* és az *Énekek három rendbe* forrása(i) esetében.⁷

A *Bölöni-kódex* másolóiról beszéltem 2017-ben a FiKonon.⁸ Véleményem szerint a kódex szövegét nem négy másolóhoz köthetjük, mint azt korábban Stoll Béla állította, hanem csupán két kézírás különül el, Köpeczi György (aki megrendelésre dolgozik) és Bölöni János Zsigmondé (a kötet tulajdonosáé). A kezek számának problematikáját több összetevő indukálja. Az egyik a kódex keletkezésének történetéből fakad. Hat év telt el a Köpeczi György által másolt anyag keletkezése és bekötése között, és ez idő alatt a lefűzetlen ívfüzetekeken használt és hanyódó szövegek önmagukban is csonkultak. A füzetek ezután nem sorrendben lettek összefűzve és kiegészültek Bölöni János Zsigmond szintén véletlenszerűen készült másolataival, végül pedig a kész kódex is csonkult a használata során. Az így keletkezett sorrend már önmagában megvezeti a kutató linearitáshoz szokott szemét.

A másik összetevő, amely nehezíti a kezek számbavételét, hogy bár megtanultuk a proszemináriumon,⁹ mégsem tudjuk alkalmazni a duktus fogalmát (legalábbis nem sok példát ismerünk). A *poliduktusú* másolók és az ívfüzetek rendezetlensége együttesen eredményezik, hogy Stoll négy kézírást különböztet meg a *Bölöni-kódex* esetében. Szerencsére Köpeczi anyagában találunk elvétve olyan

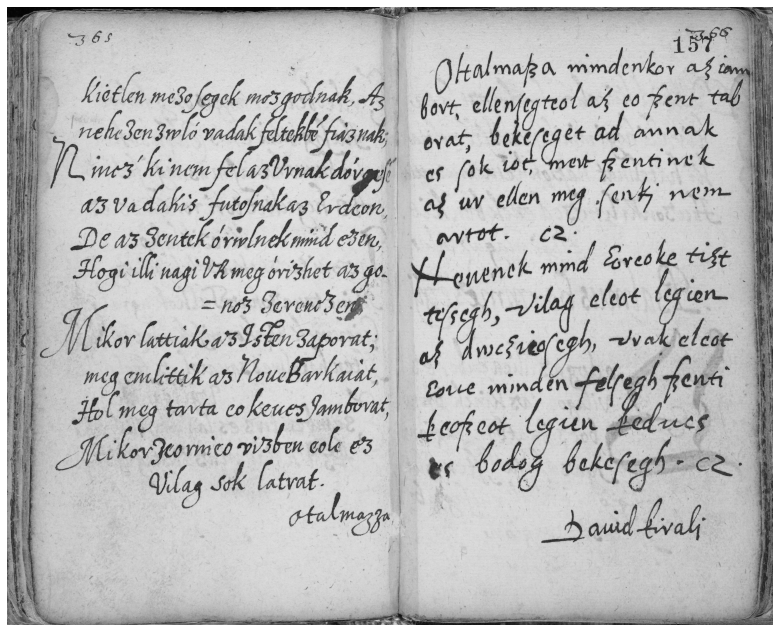
⁶ PAP, *Históriák...*, 67.

⁷ Uo., 59–109.

⁸ ETLINGER Mihály, „A Bölöni-kódexről és egy unitárius énekeskönyvről”, *Keresztény Magvető* 124, 2. sz. (2018): 21–47, 21–35.

⁹ „[e]gy kéz írása többféle írásképet eredményezhet”. ÉRSZEGI Géza, „Paleográfia”, in *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, 61–74 (Budapest: Universitas, 2003), 63.

helyeket, ahol a két duktus együttesen jelenik meg, kizárva azt a lehetőséget, hogy az későbbi betoldás lehessen.



3. kép. Bölöni-kódex 156v–157r

De gondoljunk csak azokra a kódexekre (nem nagy ritkaság), ahol az őrszó juszt se a másolt anyag duktusával szerepel.

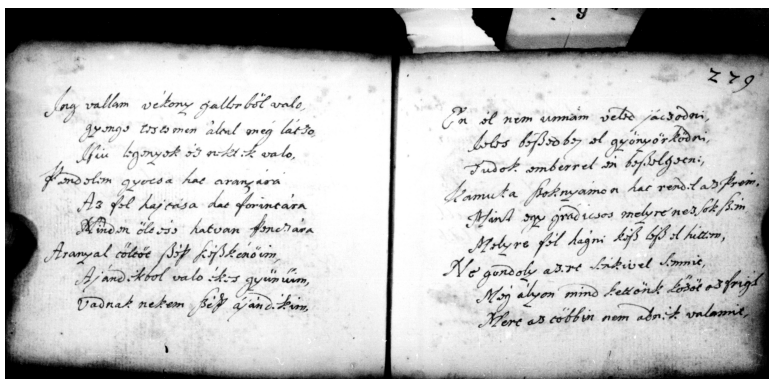
Poliduktusú másolók létét azonban addig nem hangoztathatjuk, amíg ez unikális jelenség. Molnár Dávid tanulmánya¹⁰ indított arra, hogy ne feltétlen egyedi esetnek gondoljam a Bölöni-kódexhez társított másolók számának túlbecslését. A Jancsó-kódex egy énekét vizsgálva Varjas Béla a következőkre jut: 1–13. versszakát Váradi János, a 14–15. strófát egy második kéz, a 16. versszakot egy harmadik kéz, a 17-től a végéig a kódexet folytató Tolnai István másolta. Pusztán logikai alapon nehéz elképzelni, hogy egy verset négyen másoljanak, pláne ilyen sűrű váltásban. Molnár a verset ugyanannak a Váradi Jánosnak egy másik kéziratával összevetve szintén arra a következtetésre jut, hogy *poliduktusú* másolóval van dolgunk. Ezen felbuzdulva láttam neki vizsgálni a „gyanúsán” többkezü kódexeket.

A vizsgálándó kört több szempont alapján szűkítettem. Az egyik a legkézenfekvőbb: mely forrásokat tudom digitálisan beszerezni. A Bölöni-kódex kapcsán azonban az is világossá vált, hogy az autopszia elengedhetetlen, amint a kódexek kötését és a duktust sokszor meghatározó tintaminőséget és -használatot is

¹⁰ MOLNÁR DÁVID, „A korai szombatos gyűjtemények másolóinak identitása”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 33, új folyam 2 (2017): 45–54, 46–51.

figyelembe kell vennem. Másik fontos szempontom a források kiválasztásánál az volt, hogy a kezek váltakozása folytonosságot mutat-e. A legtöbb többkezes kódexünk úgy keletkezett, hogy a kész kötetek végén maradt üres lapokat a későbbi használók teleírták. Ezek időben is jobban elkülönülnek a törzsanyagtól, és ha datálással is találkozunk, még könnyebb eldönteni, hogy van-e értelme a duktus vizsgálatának. Ilyen például a *Vásárhelyi-daloskönyv*, a *Kuun-kódex*, vagy a Vadai István által leírt *Balassa-kódex*.¹¹

Harmadik szempontom csak az autopsziával vizsgált kódexek esetében volt releváns. Fontos kötetkompozíciós szerepe van annak, hogy milyen formában vagy módon keletkezett az adott kódex. A *Bölöni-kódex* esetében láttuk, hogy ha külön ívfüzetekre ír a másoló, amelyet csak később fűznek le, az nemcsak a kötetstruktúrát befolyásolhatja, hanem a másoló írásképet is.¹² Gondoljunk bele: ha nincs a scriptor előtt az akár hónapokon át másolt anyag, hanem ívfüzetenként félrerakja, kevésbé szembesül saját írásképevel, ezért az kevésbé befolyásolja őt, mint amikor egy előre bekötött, üres kódexbe kezd el másolni. Az előre bekötött kódexek nemcsak homogénebb írásképet eredményeznek, hanem jellegzetességük az is, hogy nagyobb margóval dolgoznak (hiszen nem lehet egy 300–400 lapos kódex belső lapszéleig írni), a lapok egyforma méretűek, a margók és a sorok jobbára egyenesek, és nincs levágott szövegrész (mivel nem később vágták egy méretre a lapokat). Jól illusztrálja ezt a *Vásárhelyi daloskönyv*.



4. kép. *Vásárhelyi daloskönyv* 228v–229r

De ide sorolható az is, ha a még meg nem száradt tinta átnyomódik a szemközti oldalra.

Természetesen ez a három szempont – és leginkább az első, a hozzáférhetőség – jelentősen lecsökkentette a vizsgálandó korpuszt. Sikerült azonban találni még két

¹¹ VADAI István, „A Balassa-kódexről”, in *Balassa-kódex*, kiad. KÖSZEGHY Péter, átir., jegyz., utószó VADAI István, I–XI (Budapest: Balassi, 1994)

¹² ETLINGER, „A Bölöni-kódexről...”, 23–28.

olyan kódexet, amely véleményem szerint hasonlóan viselkedik, mint a *Bölöni-kódex*.

Az OSZK-ban található *Pálffy Márton-énekeskönyv* Stoll szerint 4 kéz másolja,¹³ de Holl Béla megjegyzése hívta fel rá akaratlanul is a figyelmemet. A kódex ismertetésénél a következőt írja:

[...] másolatnak csupán az 1a-2a lapokon lévő három Credo-parafrázis [...] minősül. Ez a rész azonban a kézirat törzsétől, a Jánosfi Ferencnek a 2b–27b lapokon lévő írásától elüt, későbbi kéz másolhatta.¹⁴

Egyrészt az már önmagában valószínűtlen, hogy egy későbbi kéz írjon a törzsanyag élére, de persze megengedhető, ha volt pár szabad lap címlapnak kihagyva. Azonban a címlap kihagyását ebben az esetben azért nem gondolom erős érvenek, mert a kódex több helyen csonkult, nem a jelenlegi ívfüzettel kezdődhetett. A kódex ráadásul keletkezésében és kötésében is nagyon hasonlít a *Bölöni-kódex*hez. Két helyen kötnek bele másik énekeskönyv-töredéket (más írással), a lapok és ívfüzetek mérete és terjedelme igencsak változó, ívfüzeteinek külső lapjai sérültek (amely azok lefüzetlen tárolására enged következtetni). Ha jobban belegondolunk, az is eléggé furcsa, hogy valaki a lap versóján kezd el másolni. Sokkal logikusabbnak tartom azt az elgondolást, hogy Jánosfi Ferenc nem gyors egymásutániságban másolja a Credo-énekeket és az azokat követő ünnepekre valókat, és ezért lapozás után nem törvényszerűen folytatja a megkezdett duktust.

Mivel ebben az esetben nem ismerünk külső forrást, amelyet szintén Jánosfi másolt volna, nem állíthatom, csak árnyalhatom a többkezeséget: ha a *poliduktusú* másolók jelenségét is figyelembe vesszük, nincs arra semmi nyomunk, hogy feltétlenül idegenkezéséget feltételezzünk a kódex elején. Ezt alátámasztja az is, hogy a szakirodalom által is Jánosfinak tulajdonított részekben szintén egészen sokszínű írásképpel találkozhatunk. Az iniciálék hasonlóságára nem alapozhatunk (bármennyire is könnyebb érvelést eredményezne Jánosfi kézírásainak összekapcsolásában), ezeket másolás alkalmával kihagyhatják, későbbi kéz munkája is lehet.

A *Thorockai Zsigmond-énekeskönyv* kötését vizsgálva szintén bekötés előtti csonkulásra lehet következtetni. Ez abból fakadhatott, hogy az ívfüzeteket egyesével is használták, többnek hiányzik egyik vagy mindkét külső levele. Különös kolligátum, mivel egyaránt tartalmaz szerelmes és ünnepnapokra szánt gyűlekezesi énekeket, valamint a kódex elején lévő négy ívfüzet után velük egybekötve, de külön bőrkötésben szerepel a *Stylionalis* című latin-magyar kétnyelvű mű. A köteten belüli szeparáltság jól mutatja, hogy az egybekötésen, és a tulajdonoson

¹³ STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvei és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)* (Budapest: Balassi, 2002), 129. sz.

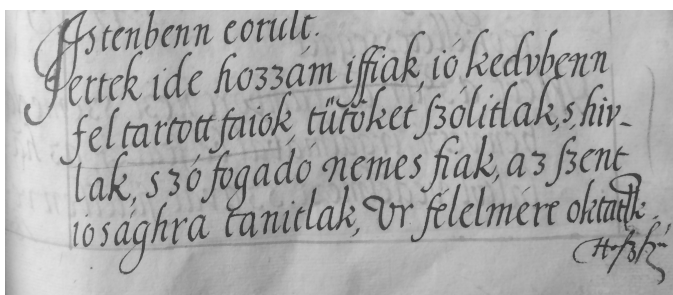
¹⁴ HOLL Béla, *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek): Jegyzetek*, Régi magyar költők tára, XVII. század, 15/B (Budapest: Argumentum–Akadémiai, 1992), 32.

kívül nem kell más hasonlóságot feltételeznünk, így másolói egyezést sem. De Szabó T. Attila az ezt megelőző négy ívfüzetben is felfedez legalább (sic!) négyféle kézírást (füzetenként minimum egyet), amelyeket, ha jól értem, az énekek különböző tematikája is indukálhat.¹⁵

Jobban szemügyre véve az első négy füzetet, nem olyan egyértelmű a tematikus különbözőség. Az első és második ívfüzet másolója véleményem szerint egy személy, és nem zárható ki, hogy a harmadik első felét is ugyanő másolja; bár itt rendezettebb írásképpel találkozunk. Ebben a részben szerelmes versek találhatók, illetve egy tévesen a kuruc költészeti anyaghoz sorolt bujdosó vers. Nem kérdés, hogy a korpusz nagyobb lehetett, viszont a 3. füzet végén fennmaradt néhány üres oldalt már bekötés után írhatta tele a tulajdonosa. Erre az enged következtetni, hogy a 4. füzet is tematikusan homogén: itt unitárius főbb ünnepekre való énekek szerepelnek (egy harmadik kéz írásában), és az előttük lévő űrt szintén ünnepi énekekkel egészíti ki a kódex használója.

A *Pálffi Márton-énekeskönyv* és a *Thorockai Zsigmond-énekeskönyv* esetében tehát egyaránt fölöslegesen feltételeztünk eddig négy másolót, meglátásom szerint mindkét kódex három kéz műve. Ennél több kézírásra leginkább a kódex összerendezése/bekötése miatt következtethetett eddig a szakma, figyelmen kívül hagyva a duktus változékonyságának lehetőségét. A kötések vizsgálatából tehát nemcsak a hordozóra tehetünk következtetéseket, hanem a másolás módjára is – akárcsak a *Bölöni-kódex* esetében.

Fölösleges ismeretlennel számol Kanyaró Ferenc és Stoll Béla is, amikor a *Kanyaró-kódex* másolóiról beszélnek. Véleményem szerint Stoll nagyban hagyatkozik Kanyaró észrevételeire, és nem vizsgálja meg tüzetesen a kódexet. Az RMKT 17/IV-ben így fogalmaz: „a 34. zsoltár 48. soráig Bölöni Gergely, a 49. sortól Felvinczi György másolatában.”¹⁶ De lássuk a kérdéses másolóváltást.



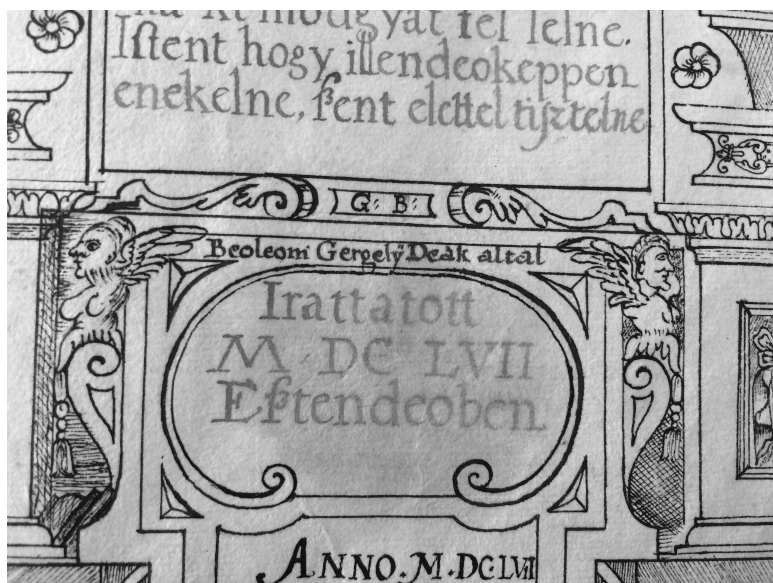
5. kép. *Kanyaró-kódex* 50r

¹⁵ SZABÓ T. Attila, *Az Erdélyi Múzeum Egylet XVI–XIX. századi kézíratos énekeskönyvei*, Erdélyi tudományos füzetek 20 (Kolozsvár: Lapkiadó Nyomdai Műintézet Rt., 1929), 6–7.

¹⁶ STOLL Béla, TARNÓCZ Márton és VARGA Imre, s. a. r., *Az unitáriusok költészete*, Régi magyar költők tára, XVII. század 4 (Budapest: Akadémiai, 1967), 581–582.

Ha jobban megfigyeljük, Kanyaró piros ceruzájának vonalán kívül semmi nem utal arra, hogy változna a kézírás. Miért is gondolunk egy homogén és ráadásul nagyon rendezett íráskép mögé két kezet?

Az egyetlen magyarázat a kódex címlapja.



6. kép. Kanyaró-kódex címlapja

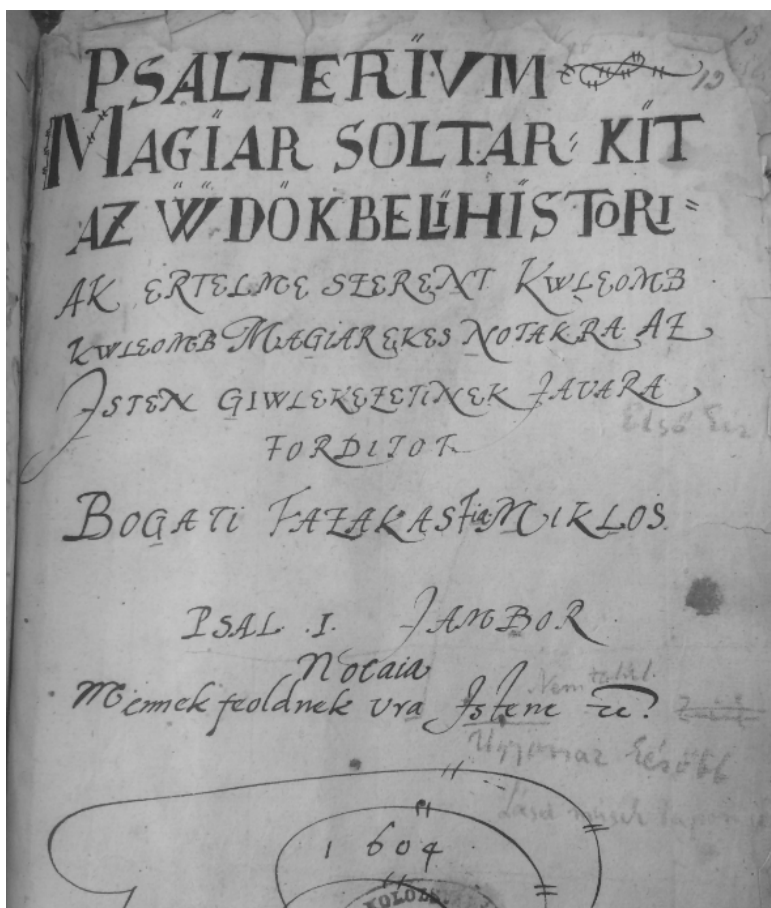
Itt látható Bölöni Gergely Deák neve, feltűnően más tintával, amelyről (és a Kanyarót megvezető 1657-es datálásról) Stoll is azt írja: „Más, XVII. század végi írással, amely megegyezik az 1a. lapon lévő bejegyzésével: [...] »Kolosuari Unitaria Ecclesiae«”.¹⁷ Azonban ezen a későbbi beíráson és Kanyaró válaszvonalán kívül semmi nem indokolja, hogy két kézírással lenne lemásolva Thordai 150 zsoltára. Bölöni Gergely neve még egy helyen felbukkan, a kódex végén található latin nyelvű epigrammában. Stoll erről is említést tesz, de még inkább elbizonytalanít:

A kézirat első részét tehát Bölöni Gergely másolta 1657-ben. Ezzel némileg ellentétben áll Felvinczi Epigrammájának idézett részlete, ebből inkább arra lehet következtetni, hogy Bölöni nem a másoló volt, hanem a kötet mecénása.¹⁸

Hasonló esettel találkozunk, ha felcsapjuk a *Péchi Simon-énekeskönyvet*. A címlapon egy 1604-es évszám van, amely biztosan nem a lejegyzés dátuma (1615), illetve a Bogáti Fazakas Miklós névbe valaki később betoldotta a „Fia” szót.

¹⁷ Uo., 581.

¹⁸ Uo., 582.



7. kép. A Péchi Simon-énekeskönyv címlapja

Innen is eredeztethető az a probléma, hogy sokáig három Bogáti Fazakas Miklóst feltételeztek: a zsoltárfordítót, a teológust és egy heidelbergi diákot. Tehát a címlapok információi több esetben félrevezetőek lehetnek, azokat a későbbi korok felhasználói bármikor kiegészíthetik legjobb tudásuk szerint.

Sokáig azt vizionáltam, hogy Kanyaró akkor is téved, amikor a *Kanyaró-kódexet* másoló Felvinczi György kézírásának tulajdonítja a *Kövendi János-kódex* másolását is. Ezt azonban nem sikerült cáfolnom, mivel ebben az esetben egy olyan következetes másolóval van dolgunk, aki szignózza és datálja a kódexeket, mindegyik tulajdonosához ír egy-egy epigrammát, és kifejezetten szép kézírással dolgozik fólió méretű, előre lekötött kódexekbe. Ráadásul e két kódex esetében a másolási év is megegyezik (1676), és mindkettőben helyet kap Thordai zsoltárkönyv-fordítása, amelyek közös forrásra vezethetők vissza. Emellett a másolóról elnevezett 1679-es *Felvinczi-kódex* is biztosan hozzá köthető.

Fölösleges ismerős

Akkor kezdtem gyanakodni arra, hogy Kanyaró téved, amikor azzal szembesültem, hogy belendül, és az *Unitárius graduál* másolójának is Felvinczit tartja. Stoll itt is elbizonytalanít (és én osztom a véleményét):

Nem tudni, honnan vette Kanyaró, hogy a kódexet Felvinczi György másolta 1690-ben. A keltezés mindenesetre rossz, mert a kézirat anyagában és beosztásában híven követi az 1697-i nyomtatott unitárius énekeskönyvet.¹⁹

És a kódexben Kanyaró ceruzás bejegyzésein kívül erre semmilyen jel nem utal.



8. kép. Kanyaró Ferenc bejegyzése az *Unitárius graduál* első oldalán

A különböző duktusokat vizsgálva mindig eszembe jut Latzkovits Miklós észrevétele, miszerint minél tovább nézünk két kézírást, annál jobban kezdenek hasonlítani egymásra. Azt gondolom, Kanyaró és az *Unitárius graduál* példája jól illusztrálja ezt a jelenséget, amelybe könnyű belefutni, főleg, ha a duktus problémás meghatározhatóságát is hozzá tesszük. Ez pedig a ló bizonyos másik oldala, ahol a fölösleges ismeretlenek kizárásával fölösleges ismerősöket teremthetünk.

Ha nem is a mikrofilológia szintjén, de egyéb szakirodalmi jelenségek mentén ezek a fölöslegességek is tetten érhetők. Az egyik ilyen a nagybetűs névtelenek szerzőként szerepeltetése. A *Repertórium*ban, ha a mező szerinti keresés kereszt-név cellájába a Névtelen nevet írjuk, máris 17 rekordot kapunk. Azonban ez azt eredményezi, hogy nem létező szerzők alá sorolunk olyan műveket, amelyeknek (remélhetőleg) volt szerzője, és úgy teszünk, mintha a szerzőségük el lenne már döntve. Sőt, meglepetésként hathat az is, hogy Szendrői Névtelen két versnek is szerzője.²⁰

Nagyon hasonló, de még inkább becsapós az akrosztichonokban fellelhető nevek szerzői dedikációként való olvasása. Tény, hogy bizonyos szerzőknél ez

¹⁹ STOLL, *A magyar kéziratok énekeskönyvek...*, 138. sz.

²⁰ Szendrői hegedősének, Szilágyi és Hajmási históriája.

így működik, de Szegedi Gergely esetében ettől eltérő használattal is találkozunk: az akrosztichonban a címzett neve is lehet. Ezzel érdemes lesz a jövőben számot vetni: hány olyan költőnk van, amelyet csak a szakirodalom teremtett?

Bibliográfia

ETLINGER Mihály. „A Bölöni-kódexről és egy unitárius énekeskönyvről”. *Keresztény Magvető* 124, 2. sz. (2018): 21–47.

HEVESI Andrea. „Adalékok a Bölöni-kódex történetéhez”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 119, 2. sz. (2015): 239–247.

HOLL Béla. *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek): Jegyzetek*. Régi magyar költők tára, XVII. század, 15/B. Budapest: Argumentum Kiadó–Akadémiai Kiadó, 1992.

HORVÁTH, Iván et H. HUBERT, Gabriella. *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*. 1992–2001. Hozzáférés: 2020.03.19. <https://bit.ly/3czb3JN>.

MOLNÁR Dávid. „A korai szombatos gyűjtemények másolóinak identitása”. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 33, új folyam 2 (2017): 45–54.

PAP Balázs. *Históriák és énekek*. Pannónia könyvek. Pécs: Pro Pannónia, 2014.

STOLL Béla. *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*. Budapest: Balassi Kiadó, 2002.

STOLL Béla, TARNÓCZ Márton és VARGA Imre, s. a. r. *Az unitáriusok költészete*. Régi magyar költők tára, XVII. század 4. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967.

SZABÓ T. Attila. *Az Erdélyi Múzeum Egylet XVI–XIX. századi kéziratos énekeskönyvei*. Erdélyi tudományos füzetek 20. Kolozsvár: Lapkiadó Nyomdai Műintézet Rt., 1929.

VADAI István. „Szövegkritika-kritika”. In *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerkesztette KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 449–460. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012.

Multiple-Handed Codices in the Early Modern Period

The philologist always wants to state the certain, even when it is difficult to do so based on the available sources. However reassuring, this phenomenon can result in generating authors, whose names although capitalized, are nevertheless „Anonimus/Unknown”, assigning inconclusive dates to poems and codices, making mandatory assumptions of sources in the stemmata, and incidentally, connecting or disconnecting separate manuscripts. Due to the small amount of existing data, in most cases, statements can only be made based on logic, which, however, cannot be the reason to spare accurate micro-philological examinations. If the basis of our research is purely logical, we might miss the exemptions, or generate statements or models, which on the one hand, feature several – often pointless – unknown factors, and on the other hand, show a distorted picture of the literature of the period in question.

During my previous research, I observed the phenomenon, that earlier philologists had difficulties systematizing the scribes of those codices which contained multiple handwritings. They, at times correctly, but sometimes questionably, paired the handwritings of different codices and connected separate codices based on the writing of the transcriber. In more difficult cases, they also deemed two places in the text being written by different scribes, even though they originated from the same one.

In my paper, I point out codices written by multiple hands and revisit the preconceptions concerning the early modern scriptors and handwritings and reconsider the sustainability of these preconceptions.

A Kazinczy- és a Tihanyi kódex mint magánhasználatú könyvek és az Eugénia-legenda

A régi magyar irodalom kutatásában az elmúlt időszakban egyre nagyobb érdeklődés mutatkozik azon rövid terjedelmű anyanyelvű szövegek iránt, amelyeket a 15–16. századi Magyarországon latinul tudó vagy tanuló egyházi férfiak (általában szerzetesek) használtak.¹ Ezen prédikációkkal kapcsolatos (pl. distinkciók), szentiségekhez kötődő (pl. gyónási és feloldozási formulák), valamint liturgikus vagy paraliturgikus jellegű szövegek (pl. szentmisén mondandó imák) közös jellemzője, hogy annak ellenére, hogy az ún. másodlagos vagy második szóbeliséghez kapcsolódnak, írásban maradtak ránk.² Az említett rövid emlékek mellett azonban az alapvetően apácáknak szóló irodalomnak tartott késő középkori magyar nyelvű kódexek (az ún. „nyelvemlékkódexek”) anyagában fennmaradtak olyan hosszabb szövegek is, amelyeket feltehetően férfi szerzetesek használtak. Ilyenek többek között a *Debreceni kódex* (1519) prédikációvázlatai (ff. 164r–245v),³ amelyek segítségével a scriptor, frater P. valószínűleg az óbudai klarissza apácák előtt mondott

¹ Legutóbb Bartók Zsófia Ágnes hívta fel a figyelmet az emlékek fontosságára: BARTÓK Zsófia Ágnes, „A másodlagos szóbeliség elsődleges forrásai: Latinul tudók magyar nyelvű egyházi szövegei a reformáció előtt”, in *rodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*, szerk. PAPP Ingrid, 45–58, Reciti konferenciakötetek 7 (Budapest: reciti, 2020), <https://bit.ly/33kK4Pu>. Ld. még DÖMÖTÖR Adrienne, „Van itt egy kis szabad hely? Vallási kötődésű nyelvemlékek (nem csak) a margón”, in *Litteris vincimur: I. Scriptorium konferencia. Vác, 2017. május 11–12.*, szerk. BOROS István és TAKÁCS László, 89–110, Scriptorium (Budapest: Szent István Társulat az Apostoli Szentszék könyvkiadója, 2018).

² A másodlagos szóbeliséghez ld. TARNAI Andor és CSETRI Lajos, írta, összeáll., *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig. A magyar kritika évszázadai 1* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 11–26, <http://bit.ly/38VaJn1>; TARNAI Andor „A magyar nyelvet írni kezdi”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai, 1984), 227–327, <https://bit.ly/2zEuOCp>; TARNAI Andor, „Szóbeliség és írásbeliség a középkori Magyarországon”, *Korunk* 49 (1990): 492–499, <https://bit.ly/3fBkj25>.

³ Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Könyvtár (Debrecen), R 524. Modern kiadása: ABAFFY Csilla, előkész., REMÉNYI Andrea, előkész., bev., MADAS Edit, bev., *Debreceni kódex, 1519: A nyelvemlék hasonlása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*, Régi magyar kódexek 21 (Budapest: Argumentum–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1997), <https://bit.ly/30M09hD>.

beszédet.⁴ A továbbiakban arra az egyszerű kérdésre próbálok választ adni, hogy vajon ezen vázlatok mellé sorolhatjuk-e a címben említett két kódexet is.

Frater F. két kézirata

Mint utaltam rá, szintén egy szerzetes magánhasználatában lehetett két 16. századi kézirat, a *Kazinczy-* (1526, 1527, 1541)⁵ és a *Tihanyi kódex* (1530–1532)⁶ is. Mindkettő teljes egészében egy scriptor írása, aki a *Tihanyi kódex* 16r⁷ lapján olvasható kolofonban nevezi meg magát: „Ez írás irattatott Úrnak születésének utána ezerötszázharmincegy esztendőben, és elvégeztetett áldozó estin. Aki írta, Ave Mariát kér. ff.”⁸ Az ff szignót a *Czech-kódexet* (1513) lejegyző frater M. (F. M.)⁹ mintájára a szakirodalom frater F.-ként oldotta fel. Ahogy azt Kovács Zsuzsa több cikkében is meggyőzően bizonyította, mind a két fent említett kézirat az ő írásában maradt fenn.¹⁰ Kovács készítette el a kódexek leírását is az Országos Széchényi Könyvtár által üzemeltetett *Magyar nyelvemlékek* című honlapra.¹¹ Ezekben, illetve a modern kiadásokban a következő nagyobb megállapításokat teszi: 1) a *Kazinczy-* és a *Tihanyi kódex* is apácák használatára készült; 2) scrip-

⁴ Lázcs Sándor, *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei* (Budapest: Balassi, 2016), 334–342, <https://bit.ly/3hAziLy>; Lázcs Sándor, „1519 körül. A Debreceni Kódex prédikációvázlatai: Olvasmány és elhangzott beszéd”, in *Magyar irodalomtörténet* (Szeged: Q. E. D. Kiadó), virtuálissajtó alatt.

⁵ OSZK Kézirattár, MNy 11. Modern kiadása: Kovács Zsuzsa, kiad., bev., jegyz., *Kazinczy-kódex, 1526–1541: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*, Régi magyar kódexek 28 (Budapest: Pharma Press–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2003).

⁶ OSZK Kézirattár, MNy 75. Digitalizált változat: <https://bit.ly/2AJCjZ5>. Modern kiadása: Kovács Zsuzsa, kiad., bev., jegyz., *Tihanyi kódex, 1530–1532: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*, Régi magyar kódexek 31 (Budapest: Pharma Press–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2007).

⁷ Már a tanulmány elején szükséges leszögezni, hogy a főlíószámozásom minimálisan eltér attól, amelyet a modern kiadás használ. Ennek oka, hogy az előzéklapot és a beíratlan 148. levelet is figyelembe veszem. A kódexben két rendszer fut végig: egy tollal írt lapszámozás és egy ceruzával írt főlíószámozás – a modern kiadás az előbbit, én az utóbbit követem.

⁸ A részletek modern átírásai minden esetben saját munkáim.

⁹ MTA Könyvtárának Kézirattára, K 42, f. 90v. Digitalizált változat: <https://bit.ly/3d5DO17>. ABAFFY Csilla, kiad., bev., CSAPODI Csaba, bev., *Czech-kódex, 1513: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*, Régi magyar kódexek 4 (Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1990), <https://bit.ly/2AAgjjD>.

¹⁰ Kovács Zsuzsa, „F. fráter munkái: a Kazinczy-kódex és a Tihanyi kódex”, *Magyar Nyelv* 98 (2002): 364–380; Kovács Zsuzsa, „»Keressétök Isten embörét« – F. fráter alias Lippa Ferenc”, in *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, szerk. MÁRTONFI Attila, PAPP Kornélia és SLÍZ Mariann, 300–306 (Budapest: Argumentum, 2006).

¹¹ Kovács Zsuzsa, „Kazinczy-kódex”, in „Látjátok feleim...” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig: Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29 – 2010. február 28.*, szerk. MADAS Edit, 300–301 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009), <https://bit.ly/30MTJyM>; Kovács Zsuzsa, „Tihanyi kódex”, in „Látjátok feleim...”, 302–303, <https://bit.ly/2AzanHB>.

toruk, frater F. egy ferences rendi szerzetes, aki valószínűleg az óbudai klarisszák számára állította össze a könyveket; 3) az apácák könyvtárának részeként azokat a nővérek a felolvasások során használták. Az első kettő állítással kapcsolatban nem merült és nem is merülhet fel semmilyen ellenvélemény a szakirodalomban, mind a kettő jól bizonyítható. A harmadik állítás ezzel szemben legalábbis kétségesé vált az elmúlt években.

A kódexekben gyakran feltűnő megszólítások egyértelműen utalnak arra, hogy a szövegek „elképzelt közönsége” egy apácaconvent. Néhány példa a teljesség igénye nélkül (kiemelések tőlem):

Ez Szent Lukácsnak mondása mellé, **Istenben tiszteletes húgaim**, akarom, hogy tudjátok, mert Asszonyunknak neve öt deáki betűket vallnak, kiken példáztnak öt drágaköveknek tulajdonsági. (*Kazinczy-kódex*, f. 30r);

Ez azért, **szerető húgaim**, az hivalkodás, mely az szenteknek gyülekezetüket megháborítja nemzvéen őbennük bujaságot, nevelvén torkoságot, hintvén közikbe háborúságnak konkolyát és mind az testnek mívelkedetét. (*Kazinczy-kódex*, f. 75v);

Ó, azért **szüzek**, kérlek titeket, tekintsétek meg állapotokat és gondolatokat meg életeteket! (*Tihanyi kódex*, f. 7v);

Első példát azért vegyétek, **Istenben szerelmes húgaim**, az Szentírásnak szeriből. (*Tihanyi kódex*, f. 48r).

A ferences rendi kötődés is jól igazolható, többek között erre utal az „atyánk” kifejezés használata Szent Ferenc neve után (*Tihanyi kódex*, f. 176v) vagy a rendalapító említése Jézus és Mária mellett egy legendát lezáró fohászban (*Kazinczy-kódex*, f. 18r). Mint fentebb említettem, azzal kapcsolatban felmerült a kétely, hogy a kéziratok valóban az apácák könyvtárát gazdagították. Lázs Sándor monográfiájában azon nézetét fogalmazza meg, hogy a megszólítások ellenére a *Kazinczy-* és a *Tihanyi kódex* is egy ferences szerzetes saját könyvének tűnik, amelyekből lelki gondozói tevékenységét végezte. Ezt bizonyítja számára, hogy 1) a hosszú ideig készülő kódexeket (ez inkább csak a *Kazinczy-kódex*re igaz) a 17. századig nem kötötték be, hanem önálló ívfüzetekben tárolták; 2) a *Tihanyi-kódex* sok lemmát, vagyis a fordítás alapjául szolgáló eredetiből származó latin idézetet tartalmaz. Ez utóbbiaknak csak latinul tudó szerzetes vehette hasznát, az apácák nem.¹² A lemmák a *Tihanyi kódex*ben a szövegek tagolását segítik elő,

¹² Lázs, *Apácaműveltség...*, 110. Meg kell jegyezni azonban, hogy ilyesfajta lemmák Alexandriai Szent Katalin verses legendájában (*Érsekújvári kódex*, ff. 223r–259v) is feltűnnek, ezt pedig biztosan apácák használták.

frater F. végig következetesen használja a módszert.¹³ Lázs azt is említi, hogy a *Kazinczy-kódex*ben mindössze egyetlen ilyen latin idézet található (Ct 7,6: „Quam pulchra es, et quam decora, carissima”; f. 13v).¹⁴ Ez azonban csak a kézirat 1526-ban és 1527-ben keletkezett részeire érvényes. Az utolsó, 1541-es részben – amely egyetlen fasciculust és egyetlen szöveget, egy feltámadásról szóló prédikációt jelent – a latin részletek ismét megjelennek, és átfonják a szöveg egészét. Ennek illusztrálására álljon itt egy rövid részlet:

Másodszor ugyanezent megbizonyíthatjuk prófétáknak törvényükben való írással. Ő, te Dániel, mondjad meg, mit értesz az feltámadásról! {Danielis XII} *Qui dormiunt – inquit – in terrae pulvere evigilabunt. Akik – úgy mond – alusznak az földnek porában, felseknenek, nékiek közülük az örök életre, nékiek pedig örök gyalázatra.* Hogy mondasz te is az feltámadásról, Ézsaiás próféta? {Esaias XXVI} *Vivent mortui. Megelevenednek az halottak, és az megölöttek feltámadnak.* Az több próféták mondását rövidségért elhagyom.¹⁵ (*Kazinczy-kódex*, ff. 88v–89r)

Mint a példából is látható, itt frater F. leggyakrabban az auktorok és bibliai könyvek idézeteit ismétli meg latinul és magyarul, de visszafogottabb mértékben tagolóelemként is használja a lemmákat (pl. f. 97v).

Ezt az anomáliát a legegyszerűbben úgy lehet feloldani, ha a névvel ellátott két kódex helyett minimum három különböző kéziratról beszélünk a továbbiakban: a *Tihanyi kódex*ről, a *Kazinczy-kódex* 1526-os és 1527-es részéről és a *Kazinczy-kódex* 1541-es részéről. A valóságnak leginkább az felelne meg, ha a bekötetlenség miatt minden (új szöveggel kezdődő) ívfüzetet külön kezelnénk, ez azonban talán a könnyű azonosítás érdekében itt elkerülendő.¹⁶ A lemmákon kívül is több jel utal arra, hogy a jelenlegi *Kazinczy-kódex*et érdemes több külön kéziratként kezelni. Egyrészt az 1541-es évszám már első látásra jelentős mértékben eltávolítja az ívfüzetet mind az 1526-os, mind az 1527-es keletkezéstől. Ilyen hosszú keletkezési idő egyetlen másik magyar kódex esetében sem figyelhető meg. Másrészt az utolsó szövegegység tematikájában sem illeszkedik a többi szöveg közé. Az első részek írásai szinte minden esetben a tisztaságot, a szüzességet állítják előtérbe mint az apácák legfontosabb erényét (ld. 1. Melléklet), ez azonban nem igaz a feltámadás témájára. Mindenképpen meg kell említeni azt is, hogy a szakirodalom szerint az első három (ff. 1r–29v) és az utolsó ívfüzet valószínűleg sokáig nem

¹³ Lázs Sándor, „Latin és anyanyelv a magyar kódexirodalomban: Függelékül a Szent László-ének kétnyelvűségéhez és használatához”, *Magyar Könyvszemle* 127 (2011): 425–444, 430–431, <http://bit.ly/2Qeiu0L>.

¹⁴ Uo., 431.

¹⁵ A kapcsos zárójelek közötti szöveg a margón jelöli a bibliai idézetek helyét.

¹⁶ Ez összesen 11 kéziratot eredményezne. Ld. 1. és 2. Melléklet.

volt egybekötve a kódex többi részével.¹⁷ Az utóbbit bizonyosan nem tartalmazta az első, pozsonyi pergamenkötés, csak a 18. században lett a kézirat része. Első, beíratlan levele ugyanis alaposan beszennyeződött, és a rectóján kivehető ujjnyomokból ítélve minden bizonnyal fedőlapul szolgált az ívfüzet számára. Frater F. munkájára jellemző módszernek tarthatjuk, hogy gyakran hagyta üresen borítólapnak szánva a füzetek legelső levelét, sőt – amennyiben ezt a szöveg terjedelme megengedte – akár az utolsót is. A *Tihanyi kódex* esetében például ezen feleslegesnek tűnő lapokat a bekötés során egyszerűen kivághatták, így több 5 vagy 7 bifoliumból álló ívfüzetet hozva létre.¹⁸ Ezen, kissé bonyolult eszmefuttatás lényege: az eltérő, nem összetartozó fasciculusok szövegei eltérő utakat járhattak be, függetlenül attól, hogy ma összetartoznak, ezért nem biztos, hogy érdemes a kódexek egészéről általános kijelentéseket tenni.

A Kazinczy- és az Érsekújvári kódex kapcsolata

Immár három (vagy még több?) kódexszel számolva ismét felmerül a kérdés: vajon ezek mind frater F. magánkönyveiként funkcionáltak, nem kerültek az apácák kezébe, és nem váltak „közhasznú irodalommmá”? Egy szövegpárhuzam szól ezek ellen. A *Kazinczy-kódex* 1526-os részében olvasható Mária betűíról szóló prédikáció¹⁹ és az ehhez kapcsolódó exemplum (ff. 30r–35v; ld. 1. Melléklet) megtalálható a szigeti domonkos apácákhoz köthető *Érsekújvári kódex* (1529–1531)²⁰ lapjain is Sövényházi Márta írásában (ff. 259v–262r).²¹ A kapcsolatot az *Érsekújvári kódex* modern kiadásának előszava is azonosítja, így fogalmaz (kiemelés tőlem):

A rövid elmélkedés forrása Temesvári Pelbárt *Stellariuma*. Mária névének öt betűje öt drágakő kezdőbetűje, e drágakövek tulajdonságai Máriát jellemzik. A szöveg – más feldolgozásban – szerepel a *Teleki- és a Kazinczy-kódexben*.²²

¹⁷ Kovács, *Kazinczy-kódex, 1526–1541...*, 13–19.

¹⁸ Kovács, *Tihanyi kódex, 1530–1532...*, 12–16.

¹⁹ A szöveg műfaja sokkal inkább elmélkedés, de a címe miatt prédikációként is lehet hivatkozni rá. Elmélkedésként tárgyalja: PUSCH Ödön, *Vallásos elmélkedések kódexeinkben* (Kolozsvár: Stief Jenő és Társa, 1910), 50.

²⁰ MTA Könyvtárának Kézirattára, K 45. Digitalizált változat: <https://bit.ly/2YGpVRQ>. Modern kiadása: HAADER Lea, kiad., bev., MADAS Edit, bev., *Érsekújvári kódex, 1529–1531: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*, Régi magyar kódexek 32 (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete–A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára–Tinta Könyvkiadó, 2012).

²¹ A szöveg felépítéséhez, forrásaihoz és párhuzamaihoz ld. VRABÉLY Márk, „Frater F. műveltsége: Mária-csodák a *Kazinczy-* és a *Tihanyi kódexben*”, *Sic Itur ad Astra* 68 (2019): 143–172, 146–148, <https://bit.ly/2YKZ2Mz>.

²² HAADER, MADAS, *Érsekújvári kódex, 1529–1531...*, 27.

Ugyanezen állítást Lázs Sándor is megismétli, és úgy tartja, hogy az exemplum önállóan hagyományozódott, az *Érsekújvári kódex*be pedig nem a *Kazinczy-kódex*ből másolták a szöveget, hanem azt már frater F. is máshonnan vette át.²³ A modern kiadás állítása azonban tényszerűen nem igaz. A *Teleki kódex* (1525–1531)²⁴ valóban más variánst tartalmaz, a *Kazinczy-* és az *Érsekújvári kódex* szövegei azonban szinte teljesen megegyeznek. Az elmélkedések kezdetei így hangzanak a két kódexben (kiemelve az eltérések tőlem):

Kazinczy-kódex, ff. 30r–v

Érsekújvári kódex, f. 259v

Kezdetik az édes Szűz Máriának nevében való deáki betűkről egy kisded prédikáció. **Kisded, de igen szép.**

Úgy monda Szent Lukács evangélista evangéliumi könyvének első részében Asszonyunkról: *Az szűznek neve Mária.*

Ez Szent Lukácsnak mondása mellé, Istenben tiszteletes **húgaim**, akarom, hogy tudjátok, mert Asszonyunknak neve őt deáki betűket vallnak, kiken példáztnak őt drágaköveknek tulajdonsági. **[M]** Első betű Asszonyunknak nevében az M, kin példáztnak az nemes és drágalátos margaréta nevű kő. Ez kőnek pedig **imilyetén** tulajdonsága vagyon, hogy azmely ember őtet nála viseli, félelmes helyen őtet bátorságossá teszi. Ezenképpen Asszonyunk Szűz Mária az ő szolgáltnak és szolgálóleányinak szívüket minden gonosz félelemben megbátorítja. Erről éneklí anyaszentegyház: *Az te oltalmad alá folyamunk, ó édes Mária! Az mi könyörgésünket szükségünkben meg ne utáljad, de minden veszedelemtől és gonosz félelemtől oltalmaz meg minket, dicsőséges Szűz és mindenkoron áldott.*

Kezdetik az édes Szűz Máriának nevében való diáki betűkről egy kisded prédikáció.

Úgy monda Szent Lukács evangélista evangéliumi könyvének első részében Asszonyunkról, **mondván**: *Az szűznek neve Mária.*

Ez Szent Lukácsnak mondása mellé, Istenben tiszteletes **atyámfi**, akarom, hogy tudjátok, mert Asszonyunknak neve őt deáki betűket vallnak, kiken példáztnak őt drágaköveknek tulajdonsági. Első betű azért Asszonyunknak nevében az M, kin példáztnak az nemes és drágalátos margaréta nevű kő. Ez kőnek pedig **imilyen** tulajdonsága vagyon, hogy azmely ember őtet nála viseli, félelmes helyen őtet bátorságossá teszi. Ezenképpen Asszonyunk Szűz Mária az ő szolgáltnak és szolgálóleányinak szívüket minden gonosz félelemben megbátorítja. Erről éneklí anyaszentegyház: *Az te oltalmad alá folyamunk, ó édes Mária! Az mi könyörgésünket szükségünkben meg ne utáljad, de minden veszedelemtől és gonosz félelemtől oltalmaz meg minket, dicsőséges Szűz és mindenkoron áldott.*

Egyből látható, hogy a két szöveg igen közel áll egymáshoz. A változatok között összesen 12 eltérés figyelhető meg (az exemplumok között – mindent beleszámítva – 42), ráadásul ezek közül egyik sem nevezhető kifejezetten jelentősnek. A leginkább említésre méltó a hallgatóság megszólítása: a *Kazinczy-kódex* „Istenben

²³ Lázs, Apácaműveltség..., 110, 21. lábjegyzet.

²⁴ Utolsó ismert lelőhelye: OSZK Kézirattár, MNy 68, pp. 325–361. Jelenleg lappang. Modern kiadása: VOLF György, kiad., *Régi magyar codexek: Döbrentei codex – Teleki-codex*, Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok 12 (Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1884), 275–403, <https://bit.ly/2N2UTxR>.

tiszteletes húgaim” kifejezése helyett az *Érsekújvári kódex*ben „Istenben tiszteletes atyámfiak” olvasható. Ennek oka az lehet, hogy az *Érsekújvári kódex*ben az általános megszólítási forma az „atyámfiak” (pl. ff. 13r, 13v, 14v, 108v, 121r), a „húgaim” mindössze egyszer fordul elő (f. 126r).

Az egyezés azonosítása után logikusan merül fel a kérdés: milyen szoros a kapcsolat a két kódex között? Az *Érsekújvári kódex*ben olvasható részlet helyesírási jellemzői alapján valószínűnek tartom, hogy azt a *Kazinczy-kódex*ről másolták.²⁵ Sövényházi Márta több olyan szóalakot használ az elmélkedésben, amelyek ugyan eltérnek a saját normájától, frater F. írásának viszont alapvető elemei („nőmös”, „fenős”, „rettenetös”, „kegek”). Ez alapján egy olyan kéziratból dolgozhatott, amelynek hangjelölése tökéletesen megegyezik azzal, amelyet frater F. is használ. Mivel semmi okunk nincs köztes másolatot feltételezni, Sövényházi Márta valószínűleg a *Kazinczy-kódex*ből dolgozott.²⁶ Emellett azt is gyanítom, hogy a fordítást is a ferences scriptor készítette, és nem készen vette azt át máshonnan. Erre utal egyrészt a címadás (ld. fent), amely feltűnően hasonlít a *Kazinczy-* és a *Tihanyi kódex*ben megjelenő egyéb címekre. Néhány példa:

Úrnak szent nevében kezdetik Asszonyunk Máriának haláláról való szép prédikáció. 1526. (*Kazinczy-kódex*, f. 1r); Kezdetik egy szép prédikáció az szent tisztaságról, és jelesben illeti azokat, kik magukat Istennek kötelezték az szüzességnek tartásával. (*Kazinczy-kódex*, f. 70r).

Úrnak nevében kezdetik az szent szeretetről egy szép és ájtatos prédikáció. (*Tihanyi kódex*, f. 2r); Kezdetik egy igen szép prédikáció Urunk Krisztusnak foganatáról. De annuntiatione. (*Tihanyi kódex*, f. 99v).

Másrészt a prédikáció és a példa fogalmazása, szóhasználata is frater F.-re vall. Az *onnan* határozószó ritkán használt alakja az *onnétan* (vagy *onnétón*), illetve kérdőszóként a *honnán* megfelelője a *honnétan* (*honnétón*).²⁷ Ezek a latin *inde* és *unde* szavak magyar megfelelői.²⁸ Közülük egyik sem fordul elő gyakran sem a középkori magyar kódexekben, sem későbbi magyar nyelvű szövegekben. A *Kazinczy-* és a *Tihanyi kódex* viszont meglepő gyakorisággal használja mind a

²⁵ Ezzel lényegében egyetértek Timár Kálmán korábban elvetett megállapításával. Ld. TIMÁR Kálmán, „Magyar kódex-családok. (Második közlemény.)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 37 (1927): 210–224, 215, <https://bit.ly/2UQYTWu>.

²⁶ A kérdést bővebben a BTK ITI Közvetítők és közvetítés: Kulturális transzfer a hosszú reformáció (1500–1800) kontextusában c. konferenciáján előadás formájában tervezem kifejteni.

²⁷ BENKŐ Loránd, főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 3 köt. (Budapest: Akadémiai, 1967–1976), 2:1082–1083.

²⁸ Az *inde* fordítása a *Sermones dominicales*ben is. Vö. SZILÁDY Áron, szerk., *Sermones dominicales: Két XV. századból származó magyar glosszás latin codex*, 2 köt. (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1910), 2:453.

két formát: a *Kazinczy-kódex*ben 14-szer, a *Tihanyi kódex*ben 7-szer olvasható az *onnétan* vagy a *honnétan*.²⁹ Ezekén kívül csak az *Érsekújvári kódex*ben található meg egynél többször, pontosan háromszor – mindegyik alkalommal a vizsgált elmélkedésben és exemplumban.³⁰ Egy-egy előfordulást regisztrálhatunk még a *Döbrentei-* (1508), a *Lányi-* (1519), a *Nagyszombati kódex*ben (1512, 1513) és a *Példák könyvé*ben (1510).³¹ Tehát a 27-ből 23 előfordulás frater F. könyveiben is szereplő szövegekhez kapcsolódik. Ha figyelembe vesszük a hasonló alakú *onna-* és *honnaton* szavakat is, ez az arányszám valamelyest módosul, de egyáltalán nem jelentős mértékben. Ezen alakok háromszor jelennek meg az *Érsekújvári kódex*ben, kétszer-kétszer a *Lobkowicz-* (1514), a *Nádor-* (1508), a *Nagyszombati* és a *Teleki-kódex*ben, egyszer-egyszer a *Bécsi* (15. század középső harmada), a *Müncheni* (1466), a *Peer-* (16. század első negyede) és a *Winkler-kódex*ben (1506).³² A módosult arány: 42-ből 23, ez még mindig az adatok 55%-át jelenti. Egyértelműen kijelenthető tehát, hogy az *onnán* szó ezen alakja kifejezetten a frater F. által papírra vetett kéziratok szövegeire jellemző. Ami még megfontolandó: az *Érsekújvári kódex* hat előfordulása közül csak azon háromban használja Sövényházi Márta az *onnétan* alakot, amelyek a *Kazinczy-kódex*szel párhuzamos részletben találhatók.

Megválaszolatlan kérdések

Összefoglalva: ha el is fogadjuk Lázs azon ötletét, hogy a *Tihanyi kódex* egésze és a *Kazinczy-kódex* nagy része frater F. magánkódexei voltak, amelyek csak a meneküléskor kerültek az óbudai klarissza apácák birtokába, a *Kazinczy-kódex* azon ívfüzetét, amely az említett prédikációt és az Elek-legendát tartalmazza (ld. 1. Melléklet), a szigeti domonkos nővérek már valószínűleg ennél korábban is használhatták, és az első szöveget le is másolhatták belőle. A kézirat többféle módon is eljuthatott hozzájuk. Egyrészt az óbudai klarisszáknál lehetett, akik kölcsönadhatták a közeli szigeti kolostor lakóinak, ahogyan az sok más magyar kódex esetében megtörtént. Nem szabad elvetnünk azonban annak a lehetőségét sem, hogy frater F.-től jutott a szigeti apácákhoz az ívfüzet. Az *Érsekújvári kódex*ben több ferences eredetűnek látszó textus van, egyedül csak Sziénai Szent Katalin legendájának szerepeltetésével tükröz rendi öntudatot, ráadásul a kézirat egy részében a domonkos misekönyvtől eltérő liturgikus elem szerepel (egy evangéliumi perikópa: Mt 24,15–35). Lehetséges, hogy ebben az időben a

²⁹ *Kazinczy-kódex*, ff. 7v, 15r, 26v, 28v, 32v, 33v, 34v, 36v, 37v, 37v, 44v, 53r, 55r, 81r; *Tihanyi kódex*, ff. 12r, 13r, 26r, 26v, 32r, 85v, 150v.

³⁰ *Érsekújvári kódex*, ff. 260v, 261r, 261v.

³¹ *Döbrentei kódex*, f. 2v; *Lányi-kódex*, f. 48r; *Nagyszombati kódex*, f. 98r; *Példák könyve*, f. 42v.

³² *Érsekújvári kódex*, ff. 157v, 201v, 165r; *Lobkowicz-kódex*, ff. 10v, 90v; *Nádor-kódex*, ff. 100r, 334v; *Nagyszombati kódex*, ff. 3r, 93r; *Teleki-kódex*, pp. 342, 372; *Bécsi kódex*, f. 141v; *Müncheni kódex*, f. 18r; *Peer-kódex*, f. 61r; *Winkler-kódex*, f. 85v.

kolostor lelki vezetője, aki az apácáknak szövegeket adott át, ferences szerzetes volt.³³ Ez a ferences szerzetes akár frater F. is lehetett. A kérdés megítéléséhez a leginkább célravezető az lenne, ha finomítanánk az apácaolvasmányok és a férfiolvasmányok között a szakirodalomban a mai napig nagyon erősen meghúzott határt. Az apácák és a szerzetesek által használt könyvek között az elképzeltnél bizonyos esetekben nagyobb lehetett az átjárás. A *Kazinczy-* és a *Tihanyi kódex* készülhetett ugyan frater F. magánhasználatára, de mivel az apácák és a lelki gondozást végző szerzetes között szinte mindennapos, de mindenképpen igen közeli kapcsolat állt fenn, ezért bármikor (akár ideiglenes jelleggel is) eljuthattak a szövegek az apácákhoz is. Már csak azért is, mert a kódexek végső soron az ő szükségleteik kielégítésére, nem pedig valamiféle szerzői intencióból készültek el. Annak mindenesetre nincs semmi nyoma, hogy a Mária betűíróról szóló prédikáción és az azzal egy ívfüzetben lévő Elek-legendán kívül a *Kazinczy-* és a *Tihanyi kódex* bármely más szövege már a menekülés előtt eljutott volna a klarissza nővérekhez.

A szoros kapcsolat magyarázatot adhat arra is, hogy hogyan kerülhetett végül az apácák birtokába mindkét kézirat, amikor ők a török elől Pozsonyba menekültek. Akár frater F. is együtt is menekülhetett a nővérekkel, hiszen a *Kazinczy-kódex* utolsó szövegegységét 1541. szeptember 29-én (Szent Mihály napján), Buda ostroma után egy hónappal fejezte be. Ekkor már a szerzetesnek sem lehetett Budán maradása. Amennyiben elhisszük a scriptornak az 1541-es évszámot, az további problémákat is felvet. Tudjuk ugyanis, hogy az óbudai konventuális ferencesek, akik a klarisszák lelki gondozását végezték, legkésőbb 1533-ban elhagyták a kolostorukat. Erre utal tudniillik, hogy az 1533-as nagyváradai tartományi káptalan a nyitrai őrt, Szécsi Balázst nevezte ki az apácák gyóntatójának: „Confessor Monialium de Vetere Buda V. P. Custos Nitriensis [ti. V. P. Fr. Blasius Szech] instituitur.”³⁴ Nem világos tehát, hogy hol lakhatott 1541-ben frater F., ahol hozzájuthatott a fordításhoz szükséges könyvekhez. Az sem egyértelmű, hogy miért éppen az Óbudától nagy távolságra lévő Nyitra custosát jelölte ki a gyóntatásra a tartományi gyűlés. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy semmilyen adat nem áll rendelkezésünkre, hogy kik, hogyan és milyen körülmények között végezték az óbudai klarisszák lelki gondozását 1533 után. Egyáltalán mi szükség volt 1541-ben új szöveget (stílusosan a feltámadásról) létrehozni az apácáknak, amikor ők is elmenekültek még abban az évben Pozsony felé? A *Kazinczy-kódex* utolsó füzete ezen kérdések megválaszolatlansága miatt még egyértelműbben elkülönül frater F. többi írásától.

³³ LÁZS, *Apácaműveltség...*, 49–50.

³⁴ P. Ferdinandus KAIZER, ed., *Tabula Provinciae S. Mariae 1533* (Budapest: Bagó Márton és Fia Könyvnyomdája, 1908), 2, 7, <http://bit.ly/2TSqvuv>.

A Tihanyi-kódex Szent Eugénia legendája

A két kódex vizsgálata során figyeltem fel a *Tihanyi kódex*ben olvasható Eugénia-legendára (ff. 149r–167v; ld. 2. Melléklet). A modern kiadás szerint a magyar szöveg latin forrása Jacobus de Voragine 13. századi olasz domonkos *Legenda aurea*jának 136. fejezete.³⁵ Valószínűleg innen hagyományozódott tovább az információ, amely bekerült a MAMŰL-be is: „Nyelvelmlék kódexeink közül csak itt fordul elő Szt. Eugénia legendája, forrása a *Legenda aurea*.”³⁶ A latin szöveget megvizsgálva azonban első pillantásra egyértelművé válik, hogy az nem lehetett a magyar legenda forrása. A valódi forrás a pseudo-jeromos *Vitae patrum* legendagyűjtemény, valószínűleg annak valamely 1530 előtti nyomtatott kiadása.³⁷ Nem lehet bármelyik kiadás, az Eugénia-legendát ugyanis csak a nyomtatványok egy része tartalmazza.³⁸ A magyar kódexek fordítói ritkán dolgoztak a *Vitae patrum*ból, a vizsgált szövegen kívül a *Nádor*- és a *Lobkowicz-kódex* Szent Eufrozina-legendája készült ezen forrásból.³⁹

A történet szerint Eugénia apját, Philippust Alexandriába küldi Commodus császár, hogy űzze ki a keresztényeket és a zsidókat egyrészt a városból, másrészt egész Egyiptomból. Eugénia már Alexandriában Pál leveleit olvasva áttér a kereszténységre, és két szolgájával, Protusszal és Iacinctusszal elszökik otthonról. Helenus püspök segítségével barátokká lesznek egy monostorban, úgy, hogy Eugénia Eugenius néven férfinak tettei magát. Később Eugéniát (még mindig férfi öltözetben) a monostor apátjává választják. Egyszer egy gonosz asszonyt, Melanciát Eugénia meggyógyít a betegségéből, Melancia pedig férfinak tartva őt, beleszeret. Amikor Eugénia visszautasítja, Melancia bevádolja Philippusnál, hogy meg akarta rontani. A tárgyaláson Eugénia felfedi, hogy kicsoda valójában, és így megmenekül. Apja, Philippus (és vele együtt egész Egyiptom) az igazság napfényre kerülése után a keresztény hitre tér, de a császár ezért bérgyilkosokkal megöleti. Itt lényegében véget ér a legenda első része, az ezután következő második részt például a *Legenda aurea* néhány sorban foglalja össze. Philippus halála után Eugénia, az anyja és két fiútestvére, valamint Protus és Iacinctus

³⁵ KOVÁCS, *Tihanyi kódex, 1530–1532...*, 37. A latin szöveg: JACOBUS A VORAGINE, *Legenda aurea vulgo Historia lombardica dicta*, rec. Dr. Th. GRAESSE (Leipzig: Libraria Arnoldiana, 1850), 602–605, <https://bit.ly/3hzWtFF>.

³⁶ MADAS Edit, „Tihanyi Kódex (OSZK, MNy 75)”, in *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, 14 köt. (Budapest: Balassi, 2003–2014), 12:52.

³⁷ A forrást korábban már Király György is azonosította, ez azonban elkerülte a kutatók figyelmét. Ld. KIRÁLY György, „A Margit-legenda és rokonai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 25 (1915): 1–25, 9, <https://bit.ly/2Y6e6oW>.

³⁸ Az interneten is fellelhető 11 ősnymtatvány közül 7 tartalmazza a legendát, a négy kölni kiadás nem.

³⁹ REMÉNYI Andrea, kiad., bev., jegyz., *Lobkowicz-kódex, 1514: A nyelvelmlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*, Régi magyar kódexek 22 (Budapest: Argumentum–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1999), 42.

Rómába mennek, ahol tovább térítenek, többek között egy Basilla nevű szüzet. Végül Basilla „vőlegénye”, Pompeius lesz a vesztük: bepanaszolja őket Gallienus és Valerianus császároknál, akik kivégeztetik Basillát, Protust, Iacinctust, és végül Eugéniát is.⁴⁰

Frater F. végig hűen fordít, alapvetően pontosan követi a latin szöveget, nagyobb változtatásokat nem végez. Néhány jellemzőt azonban mindenképpen ki lehet emelni. A magyar szöveg a latinhoz képest sokkal egyszerűbben fogalmaz olyan esetekben, amikor az apácák számára nem releváns vagy túlságosan bonyolult információt tartalmaz a *Vitae patrum* legendája. Így például a magyar változat elhagyja az ókori filozófusok megnevezését, és összefoglalóan „bölcsek”-ként hivatkozik rájuk (kiemelések tőlem):

Vita sanctae Eugeniae, cap. III.

Tihanyi kódex, f. 150r

Scio vos mecum litteris eruditos et digna simul et indigna hominum legimus gesta, philosophorum quoque syllogismos vano labore constructos studio scrupulosissimo transegi mus: Aristotilica argumenta, et Platonis ideas, et Epicuri sectas, et Socratis monita et Stoicorum, et (ut breviter cuncta complectar) quicquid cantat poeta, quicquid orator invenit, quicquid philosophus cogitat, una hac sententia excluduntur, qua tripudiantes Christianos audivimus...

Tudjátok, mert kisdedségtektől fogva az diáki tudományban velem együtt növekedtetek, megolvastuk azért embereknek különb-különb cselekedetüket, az nagy bölcseknek tudományukat. De akármit mondjának mindazok, az keresztényeknek éneklésükkel az ő mondásuk mind meggyőzetnek, mikoron mondák...

Frater F. néha hosszabb részleteket is elhagy, de arra fokozottan figyel, hogy a szöveg logikája ezáltal ne sérüljön. Amennyiben valamit korábban nem említett, akkor az ahhoz kapcsolódó későbbi szöveghelyeket sem fordítja el. Eugénia úgy szöki el otthonról, hogy éjszaka titokban kiszáll az útikocsijából (*basterna*), amelyet az elől sétáló szolgák nem vesznek észre. Csak akkor veszik észre a cselt, amikor a kocsi üresen tér vissza Eugénia szüleihez. Mivel a ferences szerzetes az első részletet elhagyja, a kocsit a későbbiekben sem említi meg. A magyar fordításban a kivégzésekhez kapcsolódó részek kiemelkednek a szövegből. Ezekben frater F. sokkal kifejezőbben és bőven fogalmaz, mint a latin, a különböző kivégzési formákhoz saját igét rendel, és ezzel egy élőbeszédhez közelítő szöveget hoz létre (kiemelések tőlem):

⁴⁰ A latin legenda (és az egész *Vitae patrum*) olvasható a *Patrologia Latinában*. Anon., „Vita sanctae Eugeniae, virginis ac martyris, auctore incerto”, in *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, ed. Jacques-Paul MIGNE, 221 köt. (Paris: Jacques-Paul Migne, 1844–1864), 73: 605–624, <https://bit.ly/2N3pk74>.

Post haec statuitur dies funeris, in quo alii ad bestias, alii vero ad ignes, alii ad diversa supplicia damnarentur.

Ezután nap hagyattaték neki, mely nap némely közülük vadakkal szaggattatnék meg, némely tűzbe vetetnék, és némely különböző kínokkal megölettetnék.

Venit dies funerum constitutus, et in qua universae civitates in vicino positae conveniunt, ut viderent ferarum tradi morsibus corruptores...

Mikoron az hagyott nap eljött volna, az napra Alexandriának környüle való városokból Alexandriába mind begyűlének, hogy látnák mint az barátok az vadaktól megszagtatnának, az tűztől megemésztetnének és nagy szörnyű halállal megöletnének.

Aptantur equulei et verbera, flammae, tortores, et caetera, quae solent abscondita cordis exsculpere, praeparantur.

Ezenközben felcsináltatának az csigák, felgerjesztetének az tüzek, eleve állattatának az hóhérok, és mindazok, melyektől való félelemben szokott az szívnek titka kijelentnie.

Gyakori betoldás a magyarban a „nagy szóval” kifejezés, amelyhez gyakran kapcsolódik az „imez” szó valamely alakja is. Ezek a latinban nem szerepelnek, tipikusan a (másodlagos) szóbeliséghez kapcsolódó formulák, amelyek a *Tihanyi* és a *Kazinczy-kódex* egészében gyakran felbukkannak. Példák az Eugénia-legendából, az általam kiemelt részek mind frater F. betoldásai:

Mikoron azok megengedték volna, és az városból Eugénia kiindult volna két hopmesterivel, Protusszal és Iacinctusszal, és közelgetne egy faluhoz, hallá az keresztényeket nagy szóval imez igéket éneklenie (*Tihanyi kódex*, f. 149v)

Ezenközben mikoron közelgetne az monostorhoz, ahova megyen vala, ime az monostornak baráti is kijövének nagy tisztességgel ölébe, nagy szóval Istennek tisztességére imez igéket mondván (*Tihanyi kódex*, f. 153r)

Szintén a mindennapi lelki gondozói tevékenységgel lehet összefüggésben a megszólítások betoldása, frater F. a prédikációiban is szívesen él ezzel a megoldással. Ezt használja többek között akkor, amikor Helenus püspök a kolostorba lépésekor Eugéniához szól (kiemelés tőlem):

Scito autem te pro castitate multa passuram; sed non te deserit ille, cui te ex integro tradidisti.

Tudjad pedig, **leányom**, mert az tisztaságért te sokat lesz szenvedendő, de az, akinek teljességgel adtad magadat, el nem hagy tégedet.

A rövidebb-hosszabb betoldásokat, kihagyásokat és változtatásokat természetesen még sokáig lehetne sorolni (néhány esetben az is feltehető, hogy frater F. egy-egy részletet nem értett jól), de egyik sem akkora, hogy jelentős mértékben befolyásolná a magyar változatot. Vagy ahogyan Király György fogalmaz a szöveggel kapcsolatban: „elég síma, gördülékeny munka; semmi különösen jellemzőt nem mondhatunk róla”.⁴¹

A legenda fordítása során megfigyelhető sajátosságok (bonyolult vagy nem releváns információk csökkentése, megszólítások, bevett panelek használata) mind abba az irányba mutatnak, hogy 1) a fordítást egy jól felkészült, gyakorlott lelki gondozó atya készítette; 2) a magyar szöveg célközönsége egy apácaközösség volt. A második megállapítás ellenére a *Tihanyi kódex* Eugénia-legendája minden bizonnyal nem a nővérek, hanem a scriptor, frater F. birtokában volt. Ezt a kódexben található nagyszámú latin idézet teszi valószínűvé. A *Tihanyi kódex* csak később, Buda 1541-es ostroma után kerülhetett a klarissza nővérekhez. Ehhez hasonló utat járhatott be a *Kazinczy-kódex* utolsó ívfüzete is, amely szintén 1541-ben került lejegyzésre. A *Kazinczy-kódex* 1526-ban és 1527-ben készített részeit ugyan használhatták a nővérek (nincsenek benne latin lemmák), azonban egyedül az Elek-legendát és a Mária nevének betűiről szóló prédikációt tartalmazó ívfüzetről van biztos információnk. Ez már korábban az apácák használatában volt, mivel valószínűleg erről másoltak át egy részletet 1530–1531 között az *Érsekújvári kódexbe*.

Bibliográfia

Primer irodalom

ABAFFY Csilla. kiad., bev., CSAPODI Csaba, bev. *Czech-kódex, 1513: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi magyar kódexek 4. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1990. <https://bit.ly/2AAGjJD>.

ABAFFY Csilla. előkész., REMÉNYI Andrea, előkész., bev., MADAS Edit, bev. *Debreceni kódex, 1519: A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi magyar kódexek 21. Budapest:

⁴¹ KIRÁLY, „A Margit-legenda....”, 9.

Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1997. <https://bit.ly/30M09hD>.

Anon. „Vita sanctae Eugeniae, virginis ac martyris, auctore incerto”, in *Patrologiae cursus completus: Series Latina*, ed. Jacques-Paul Migne, 221 köt. Paris: Jacques-Paul Migne, 1844–1864. 73: 605–624. <https://bit.ly/2N3pk74>.

HAADER Lea, kiad., bev., MADAS Edit, bev. *Érsekújvári kódex, 1529–1531: A nyelvelmélek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi magyar kódexek 32. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete–A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára–Tinta Könyvkiadó, 2012.

JACOBUS A VORAGINE. *Legenda aurea vulgo Historia lombardica dicta*. Recensuit Dr. Th. GRAESSE. Leipzig: Libraria Arnoldiana, 1850. <https://bit.ly/3hzWtFF>.

KAIZER, P. Ferdinandus, ed. *Tabula Provinciae S. Mariae 1533*. Budapest: Bagó Márton és Fia Könyvnyomdája, 1908. <http://bit.ly/2TSqvuv>.

KOVÁCS Zsuzsa, kiad., bev., jegyz. *Kazinczy-kódex, 1526–1541: A nyelvelmélek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi magyar kódexek 28. Budapest: Pharma Press–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2003.

KOVÁCS Zsuzsa, kiad., bev., jegyz. *Tihanyi kódex, 1530–1532: A nyelvelmélek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi magyar kódexek 31. Budapest: Pharma Press–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2007.

REMÉNYI Andrea, kiad., bev., jegyz. *Lobkowicz-kódex, 1514: A nyelvelmélek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi magyar kódexek 22. Budapest: Argumentum Kiadó–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1999.

SZILÁDY Áron, szerk. *Sermones dominicales: Két XV. századból származó magyar glosszás latin codex*. 2 köt. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1910.

VOLF György, kiad. *Régi magyar codexek: Döbrentei codex – Teleki-codex*. Nyelvelmélektár. Régi magyar codexek és nyomtatványok 12. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1884. <https://bit.ly/2N2UTxR>.

Szekunder irodalom

BARTÓK Zsófia Ágnes. „A másodlagos szóbeliség elsődleges forrásai: Latinul tudók magyar nyelvű egyházi szövegei a reformáció előtt”. In *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*, szerkesztette PAPP Ingrid, 45–58. Reciti konferenciakötetek 7. Budapest: reciti, 2020. <https://bit.ly/33kK4Pu>.

BENKŐ Loránd, főszerk. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 3 köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1976.

DÖMÖTÖR Adrienne. „Van itt egy kis szabad hely? Vallási kötődésű nyelvmélekek (nem csak) a margón”. In *Litteris vincimur: I. Scriptorium konferencia*. Vác, 2017. május 11–12., szerkesztette BOROS István és TAKÁCS László, 89–110. Scriptorium. Budapest: Szent István Társulat az Apostoli Szentszék könyvkiadója, 2018.

KIRÁLY György. „A Margit-legenda és rokonai”. *Irodalomtörténeti közlemények* 25 (1915): 1–25. <https://bit.ly/2Y6e6oW>.

KOVÁCS Zsuzsa. „F. fráter munkái: a Kazinczy-kódex és a Tihanyi kódex”. *Magyar Nyelv* 98 (2002): 364–380.

KOVÁCS Zsuzsa. „Kazinczy-kódex”. In *„Látjátok feleim...” Magyar nyelvmélekek a kezdetektől a 16. század elejéig: Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29 – 2010. február 28.*, szerkesztette MADAS Edit, 300–301. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009. <https://bit.ly/30MTJyM>.

KOVÁCS Zsuzsa. „»Keressétök Isten embörét« – F. fráter alias Lippa Ferenc”. In *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*, szerkesztette MÁRTONFI Attila, PAPP Kornélia és SLÍZ Mariann, 300–306. Budapest: Argumentum Kiadó, 2006.

KOVÁCS Zsuzsa. „Tihanyi kódex”. In *„Látjátok feleim...” Magyar nyelvmélekek a kezdetektől a 16. század elejéig: Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29 – 2010. február 28.*, szerkesztette MADAS Edit, 302–303. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009. <https://bit.ly/2AzanHB>.

LÁZS Sándor. „1519 körül. A Debreceni Kódex prédikációvázlatai: Olvasmány és elhangzott beszéd”. In *Magyar irodalomtörténet*. Szeged: Q. E. D. Kiadó. Virtuálissajtó alatt.

LÁZS Sándor. *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján: Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Budapest: Balassi Kiadó, 2016.

LÁZS Sándor. „Latin és anyanyelv a magyar kódexirodalomban: Függetlenül a Szent László-ének kétnyelvűségéhez és használatához”. *Magyar Könyvszemle* 127 (2011): 425–444. <http://bit.ly/2Qeiu0L>.

MADAS Edit. „Tihanyi Kódex (OSZK, MNy 75)”. In *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, főszerkesztő Kőszeghy Péter, 12:52. 14 köt. Budapest: Balassi Kiadó, 2003–2014.

PUSCH Ödön. *Vallásos elmélekdedések kódexeinkben*. Kolozsvár: Stief Jenő és Társa, 1910.

TARNAI Andor. „A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Irodalomtudomány és kritika. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984. <https://bit.ly/2zEuOCp>.

TARNAI Andor. „Szóbeliség és írásbeliség a középkori Magyarországon”. *Korunk* 49 (1990): 492–499. <https://bit.ly/3fBkj25>.

TARNAI Andor és CSETRI Lajos, írta, összeáll. *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig. A magyar kritika évszázadai* 1. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981. <http://bit.ly/38VaJn1>.

TIMÁR Kálmán. „Magyar kódex-családok. (Második közlemény.)”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 37 (1927): 210–224. <https://bit.ly/2UQYTWu>.

VRABÉLY Márk. „Frater F. műveltsége: Mária-csodák a *Kazinczy*- és a *Tihanyi kódexben*”. *Sic Itur ad Astra* 68 (2019): 143–172. <https://bit.ly/2YKZ2Mz>.

The *Kazinczy Codex* and the *Codex of Tihany* as Books in Private Use, and the Legend of Eugenia of Rome

Medieval vernacular texts used by male friars or monks (i.e. men also capable of reading and writing in Latin) received greater attention from the Hungarian scholarly community in recent years. Given the lack of sources, sometimes even the shortest writings are necessarily taken into account. Due to these circumstances specific to the Hungarian Kingdom, it is especially notable if one can identify a connection of usage between a friar and a whole manuscript. The cases of the *Kazinczy Codex* (1526, 1527, 1541) and the *Codex of Tihany* (1530–1532) are even more unusual. Both of these manuscripts were written by a Franciscan friar, the so-called frater F., and (according to Sándor Lázs) he may have used them as private books in the care of the Poor Clares of Óbuda. In this paper, I intend to explore whether these manuscripts were indeed in the possession of frater F. or rather (as previously thought) the nuns themselves.

In this endeavour, I closely examine the manuscripts' structure, different texts, intended readership, Latin quotes and textual parallels. The conclusion is based on the notion that these two manuscripts are in reality at least three separate items, and therefore should be treated separately. The last part of this paper focuses on the legend of Eugenia of Rome in the *Codex of Tihany*, translated from the *Vitae patrum*.

Mellékletek⁴²

A *Kazinczy-kódex* tartalma

1–27 (1r–14r): Prédikáció Mária haláláról (és exemplum), 1526

27–35 (14r–18r): Antiochiai Szent Margit legendája

35–38 (18r–19v): Exemplum Szent Jeromos képéről, 1526

39–48 (20r–24v): Szent Anna legendája [csonka]

49–58 (25r–29v): Exemplum a hűséges ifjúról

58 (29v): Ave Maria, 1526

59–70 (30r–35v): Prédikáció Mária betűiről (és exemplum)

70–82 (35v–41v): Szent Elek legendája

83–136 (42r–68v): Barlám és Jozafát legendája, 1526

137–138 (69r–v): üres

139–166 (70r–83v): Prédikáció a szüzességről (és Orsolya-legenda), 1527

166–170 (83v–85v): Tízparancsolat [17. századi kéz]

171–172 (86r–v): üres

173–202 (87r–101v): Prédikáció a feltámadásról, 1541

203–204 (102r–v): üres

⁴² A két mellékletben az üres sorokkal való elválasztások az új ívfüzeten kezdődő szövegeket jelzik. Ahol nincs ilyen határ, ott a szövegek mindenképpen csak együtt mozoghattak. A szövegek elnevezése tőlem származik. A név után abban az esetben áll évszám, amennyiben azt frater F. jelzi a szövegben.

A Tihanyi kódex tartalma

1 (1r): üres előzéklap

2 (1v): lajstrom

3–31 (2r–16r): Prédikáció a szent szeretetről, 1531

32 (16v): üres

33–62 (17r–31v): Prédikáció Krisztus születéséről

63–89 (31v–45r): Prédikáció Mária fogantatjáról, 1531

89–119 (45r–60r): Prédikáció Mária születéséről

120–172 (60v–86v): Prédikáció a vizitációról, 1532

173–198 (87r–99v): Prédikáció Mária megtisztulásáról

198–294 (99v–147v): Prédikáció az angyali üdvözletről, 1530

295–296 (148r–v): üres

297–334 (149r–167v): Szent Eugénia legendája

335–337 (168r–169r): Exemplum Mária betűiről

337–340 (169r–170v): Exemplum az *O Intemerata* imádságról

341–402 (171r–201v): Prédikáció Mária mennybevételéről

402–404 (201v–202v): *O Intemerata* [latin]

404 (202v): *Sancta Maria illuminatrix* [latin]

404 (202v): *O Intemerata* [magyar; nem készült el]

Beauvais-i Vince és a *Königsbergi Töredék*

• Párhuzamok Beauvais-i Vince *De laudibus beate Marie virginis* című műve és a *Königsbergi Töredék és Szalagjai* között

Bevezetés

A *Königsbergi Töredék és Szalagjai* a magyar nyelv legkorábbi szövegmélei közé tartoznak. Bár a felfedezése óta sokan foglalkoztak a nyelvemlékcsoporttal, még mindig maradtak megoldatlan kérdések vele kapcsolatban, többek között a szöveg latin forrását sem sikerült megtalálni. Az eddigi kutatás azonban már utalt rá, hogy Beauvais-i Vince *De laudibus beate Marie virginis* című művében, amely az őrzőkódexben is olvasható, számos párhuzam található a nyelvemlék szövegével. Dolgozatom célkitűzése, hogy a *Töredéket* részletesen összehasonlítsam a *De laudibus* szövegével, és bemutassam azokat a részeket, amelyek a *Königsbergi Töredék* forrásául szolgálhattak. A latin forrás kérdése a *Königsbergi Töredék* egy másik problémájával, a datálás kérdésével is összefügg, hiszen ha Beauvais-i Vince 13. század közepén keletkezett szövege volt a forrás, akkor a nyelvemlék nem keletkezhett 1200 körül, ahogy azt korábban feltételezték.

A *Königsbergi Töredék és Szalagjainak* datálása

A *Königsbergi Töredék és Szalagjai* kutatásának fontos problémája a datálás kérdése. Amikor felfedezték a *Töredéket*, nagyon korainak, 12–13. századnak tartották. Később paleográfiai vizsgálat során megállapították, hogy az emlék lejegyzésére a 14. század közepén kerülhetett sor. Ám a nyelvtörténeti kutatásokban a szöveg nyelvállapotát ennél sokkal korábbinak ítélték. Kniezsa István szerint a szöveg helyesírása alapján a 12. század végén keletkezhett,¹ és ezzel a datálással B. Lőrinczy Éva is egyetért a nyelvemlékről írt monográfiájában.² A nyelvállapot ko-

¹ KNEZSA István, *A magyar helyesírás története* (Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat, 1952), 85–87.

² B. LŐRINCZY Éva, *A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék* (Budapest: Akadémiai, 1953), 21–23.

rának kérdésével részletesen foglalkozott Benkő Loránd,³ és a nyelvészeti kutatás máig az ő álláspontját tartja elfogadottnak, mely szerint a szöveg 1200 körülről származik.

Tóth Péter 2009-ben írt cikkében azonban vitatja ezt az álláspontot,⁴ és Jakubovich Emil közzé nem tett kutatása alapján amellett érvel, hogy a *Töredék* keletkezésének ideje megegyezik a lejegyzés időpontjával, vagyis a szöveget a 14. században írták. Szerinte a *Königsbergi Töredék és Szalagjai* már azelőtt is a 14. századi őrzőkódex részét képezték, hogy a kötésbe kerültek volna, ugyanis a szöveget valószínűleg ugyanaz a kéz jegyezte le, mint a kódexben olvasható szövegek némelyikét. Ez persze nem zárna ki, hogy a *Königsbergi Töredék* korábban keletkezett, és a kódex lapjaira csak később másolták le, de Tóth Péter arra is rámutat, hogy a kódex egyik szövege, Beauvais-i Vince *De laudibus Marie virginis* című műve talán a *Töredék* forrása lehetett. Tóth Péter szerint a 14. századi scriptor, aki a *Töredék* őrzőkódexébe másolt, olvasta a könyvben található Beauvais-i Vince-szöveget, és ennek hatására készítette el magyar nyelvű Máriát dicsérő művét. Ezzel azonban nem dőlt el a nyelvemlék keletkezése körüli vita, mivel Tóth Péter datálását nem mindenki fogadja el. A. Molnár Ferenc⁵ és Holler László⁶ vitatják, hogy a *Töredék* szövege 14. századi, szerintük nyelvészeti érvek alapján korábbra kell datálni a szöveget. Dolgozatom célja, hogy hozzájáruljak e kérdés eldöntéséhez azzal, hogy a fennmaradt *Töredék*et és a *De laudibus* szövegét részletes összehasonlítom, amire az eddigi kutatás nem vállalkozott.

³ BENKŐ Loránd, *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei* (Budapest: Akadémiai, 1980). A *Königsbergi Töredék* nyelvészeti elemzéséről ld. még: A. MOLNÁR Ferenc, „A Königsbergi Töredék vizsgálatához”, *Magyar Nyelvjárások* 41, 4.sz. (2003): 433–440; A. MOLNÁR Ferenc, *A legkorábbi magyar szövegemlékek: Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia, Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár Kiadványok* 8 (Debrecen: Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Klasszika-filológiai Tanszék, 2005), 119–137. A szöveg vers értelmezéséről ld.: SZENTGYÖRGYI Rudolf, „Hogyan szólnak? Az első magyar vers(töredék)”, *Magyar Nyelv* 105, 4. sz. (2009): 411–431.

⁴ TÓTH Péter, „A Königsbergi Töredék és Szalagjai újabb vizsgálata”, in „*Látjátok feleim...*” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig: Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29 – 2010. február 28.*, szerk. MADAS Edit, 97–119 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009).

⁵ A. MOLNÁR Ferenc, „A Königsbergi Töredék és Szalagjai (és más korai szövegemlékeink) datálásához”, *Magyar Nyelv* 110 (2014): 305–321.

⁶ HOLLER László, „»Ki miatt ördögök szörnyülének és csodálkodván úgy szólnak«: Kronológia és szövegrekonstrukció: a 120 éve felfedezett Königsbergi Szalagok alapkérdéseiről”, *Nyelvtudományi Közlemények* 109 (2013): 268–336; HOLLER László, „Legkorábbi szövegemlékeink keletkezési idejéről és az Ómagyar Mária-siralom kyniuhhad kifejezésének új értelmezéséről”, *Erdélyi Múzeum* 77, 3. sz. (2015): 117–134.

Az őrzőkódex

Az őrzőkódex és a *Töredék* kapcsolata tehát rendkívül értékes szempont a *Königsbergi Töredék és Szalagjainak* kutatásában. Mindenképpen érdemes lenne minél többet megtudni a kódexről és a benne található szövegekről, ami a *Königsbergi Töredékről* is hasznos információkkal szolgálhatna. A könyv kutatása azonban nem akadálytalan: a kódexnek a II. világháború alatt nyoma veszett a *Töredékkel* és a *Szalagokkal* együtt, és bár a *Töredék* később meglett, a kódex és a *Szalagok* azóta sem kerültek elő. Szerencsére a könyvről készült leírások és fényképek így is lehetővé teszik a kutatást. A königsbergi egyetemi könyvtár igazgatói, Julius Zacher és Paul Schwenke megírták a leglényegesebb tudnivalókat a kódexről Toldy Ferencnek és Szily Kálmánnak.⁷ A legfontosabb forrást azonban azok a kódexről készült jegyzetek és fényképek jelentik, amelyek Jakubovich Emil hagyatékában maradtak fenn, és amelyek ma a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában találhatóak.⁸ Jakubovich azon kevesek közé tartozott, akik felismerték az őrzőkódex jelentőségét a *Königsbergi Töredék és Szalagjainak* kutatásában, és még a kódex eltűnése előtt megvizsgálta a könyvet, jegyzeteket készített róla, és lefényképeztette azokat az oldalakat, amelyeket a *Königsbergi Töredék* szempontjából fontosnak talált.

Elég forrás áll tehát rendelkezésünkre a kódexről ahhoz, hogy megállapítsuk, hogyan nézhetett ki a könyv, és ami még fontosabb, milyen szövegek voltak benne. A könyvben Beauvais-i Vince három szövege (*De poenitentia*, *Liber de laudibus beate Marie virginis*, *Liber Johannis evangeliste*) valamint néhány sermo és prédikációvázlat volt olvasható. Ezek közül a *Königsbergi Töredék* szempontjából a *De laudibus Marie virginis* a legérdekesebb, ugyanis a nyelvemlék és a szöveg között párhuzamok fedezhetők fel, és elképzelhető, hogy a latin mű a *Töredék* közvetlen forrása volt, amelynek megtalálása sokáig megoldatlan probléma volt a *Königsbergi Töredék* kutatásában.

Az eddig talált párhuzamok

Párhuzamok fedezhetők fel a *Töredék* és apokrif iratok, például Jakab proto-evangéliuma, egy görög nyelvű gyermekségevangelium között. A gyermekségevangeliumok a korai keresztények kíváncsisága nyomán jöttek létre: céljuk a hézagos bibliai elbeszélések kiegészítése, Jézus gyerekkorának vagy születése

⁷ SZILY Kálmán, „A Königsbergi Töredékről”, *Akadémiai Értesítő* 5 (1894): 399–402 és HEINLEIN István, „A Königsbergi Töredék felfedezéséhez”, *Akadémiai Értesítő* 22 (1911): 456–463, 460–463.

⁸ MTAK Kézirattár, Ms. 4820/323; MTAK Kézirattár, Ms. 4822/14–24; MTAK Kézirattár, Ms. 4822/230. A jegyzetek kiadását ld.: Kovács Annamária, „Jakubovich Emil jegyzetei a *Königsbergi töredék* őrzőkódexéről”, *Magyar Könyvszemle* 134, 3. sz. (2018): 331–336.

előzményeinek a kanonikus evangéliumoknál részletesebb leírása.⁹ Jakab proto-evangéliuma lehet a legrégebbi gyermekségevangelium. Szerzője a szöveg szerint Jakab, Jézus féltestvére, József előző házasságából született fia. A valódi szerző a 2. században élt, és valószínűleg nem zsidó-keresztény volt, mivel nem nagyon ismerte a zsidó hagyományokat. A gyermekségevangelium Mária tisztaságának bizonyítására íródott, és nagy hatással volt a későbbi korok Máriáról írt műveire, mint amilyen a *Königsbergi Töredék* is.

Jakab protoevangéliuma az evangéliumi történetek előtt játszódó eseményeket beszél el, amire a protoevangelium, előevangelium elnevezés is utal. A cselekmény kezdetén Joachimnak nincs gyermeke, ezért hátrányba kerül az áldozat bemutatásakor. Bánatában a pusztába menekül, és egyedül hagyja feleségét, Annát, aki szintén el van keseredve gyermektelensége miatt. Egy angyal azonban mindkettejüknek hírül adja, hogy Anna gyereket vár. Joachim hazatér, és hét hónap múlva megszületik kislányuk, akit Máriának neveznek el. Mária hároméves korától a templomban nevelkedik, majd tizenkét éves korában csodás jel jelöli ki számára férjül Józsefet. József a házába viszi és otthagyja Máriát, míg ő egy építkezésre indul dolgozni. Ezalatt történik az angyali üdvözlés, és mire József visszatér, Mária már terhes. József az álmában megjelenő angyal szavai után hisz Mária szüzességében, ám a főpapok, akik véletlenül szereznek tudomást Mária állapotáról, próbára teszik őket: meg kell inniük az Úr próbájának vizét, és ki kell menniük a pusztaságba. A próbát mindketten kiállják, és sértetlenül térnek vissza, ezzel bizonyítva ártatlanságukat. Ezután indulnak a népszámlálás miatt Betlehembe. Útközben Mária érzi a szülés közeledtét, így József egy barlangban hagyja fiaival, és elindul bábát keresni. Amikor visszaérnek a barlangot árnyékoló felhők eloszlása után elviselhetetlen fényesség kíséretében megjelenik a gyermek. A baba rögtön tisztában van vele, hogy minek volt tanúja, és a csodát elújságolja Salóménak is. Ez a *Königsbergi Töredék* szempontjából legérdekesebb rész, ugyanis Salomé a *Töredék* beszélőihez hasonlóan a szűzen szülés kérdését firtatja: „amíg ujjammal meg nem tapintom, amíg meg nem vizsgálom a testét, el nem hiszem, hogy szűzen szült!”¹⁰ Kétkedéséért a baba keze elézésével fizet, de a gyermek megérintésére nyomban meggyógyul. A történet a mágusok látogatásával és a betlehemi gyermekgyilkosságokkal folytatódik, majd Zakariás meggyilkolásával zárul, aki nem hajlandó elárulni fia és felesége rejtékhelyét Heródes katonáinak.

A protoevangéliumnál közelebbi párhuzamokat talált Szilády Áron,¹¹ aki a *Szalagok* előlapján olvasható jelenetek (Gábiel elküldése, angyali üdvözlés) latin párhuzamaira mutatott rá. Temesvári Pelbárt *Stellarium* című, Máriát dicsőítő művében és a *Szalagok* előlapján is hasonlóképpen történik Gábiel elküldése:

⁹ Johannes B. BAUER, *Újszövetségi apokrifek* (Budapest: Márton Áron, 1994), 35–41.

¹⁰ ADAMIK Tamás és DÖRÖMBÖZI János, szerk., *Csodás evangéliumok, Apokrif iratok* (Budapest: Telosz, 1998), 5–18, 15.

¹¹ SZILÁDY Áron, „A Königsbergi Töredék”, *Akadémia Értesítő* 6 (1895): 561–580.

az Úr mondja ki az *Ave Maria* szövegét, és adja Gábiel szájába a szavakat, melyekkel Máriát köszöntenie kell. A jelenet a *Szalagokon* így hangzik: „Józsefnek jegyeséhez ezen szóval: üdvöz légy”,¹² Pelbárt pedig ezt írja: „primam ei vocem gaudiose salutationis proclamat dicens: Ave Maria, gratia”.

Egy másik szövegpárhuzam Jacobus de Voragine egy Máriáról szóló prédikációja.¹³ Ez a párhuzam segít a *Szalagokon* néhány kifejezésének értelmezésében. Jacobus de Voragine művében például ez olvasható: „Vade – inquit – Gabriel et aethereas sedes rumpe et consilium nostrum defer Marie, hec incolit parva Nazareth moenia”. Ennek magyar megfelelője a *Szalagokon* „mennyeknek egét megtörhesse, Názáret városát meglelhesse, ihol vagy szűz leánynak lakadalma”. A *mennyeknek egét megtörhesse* kifejezés tehát a latin *aethereas sedes rumpe* fordítása. Szilády a *Szalagokon* egy másik kifejezését is Jacobus de Voragine *Marialéja* alapján értelmezi *több szolgád is ne legyemnek*.¹⁴

A harmadik párhuzam, melyet Szilády talált, Bernardinus de Busti egy karácsonyi beszéde.¹⁵ A szöveg magyarázatot ad arra, hogy miért szerepel kétszer is a mennyek egének megtörése a *Szalagokon* előlapján. Valószínűleg Bernardinus de Busti írásához hasonlóan a *Szalagokon* az Úr előbb nem Gábielhez beszél, hanem a kötelességeit sorolja fel, csak ezután szólítja meg Gábielt. Erre utalnak a *viselhesse, múlhasa, törhesse, lelhesse* igealakok, melyek a küldött feladatának ismertetését szolgálják, és amelyeket Gábiel egyes szám második személyű megszólítása követ: *viseljed, törjed*.

A három párhuzam közül azonban egyik sem lehetett a szöveg közvetlen forrása, hiszen mindháromban csak a *Töredék* bizonyos részleteire találunk magyarázatot, ráadásul Temesvári Pelbárt és Bernardinus de Busti a *Töredék* keletkezésénél később, a 15. század végén éltek és alkottak. Valószínű, hogy a párhuzamok egy másik művet vehettek alapul, amely a *Königsbergi Töredék és Szalagjainak* is közvetlen forrása lehetett. Szilády úgy gondolta, ez a forrás egy Mária-legenda lehetett, amely tartalmazta a *Marialék* által idézett és bővített anyagokat, ám ilyen legenda mindeddig nem került elő.

Beauvais-i Vince: *Liber de laudibus beate Marie virginis*

Bár a Mária-tisztelethez kapcsolódó műveket összegyűjtő legendáról nem tudunk, Sziládynak igaza lehetett abban, hogy egy olyan szöveg lehetett a *Königsbergi Töredék* forrása, amely több Máriáról szóló szöveget foglal magába. A Beauvais-i Vince által írt *De laudibus Marie virginis* éppen ilyen.

¹² A *Königsbergi Töredék és Szalagjaiból* Benkő Loránd olvasata szerint idézek. BENKŐ Loránd, *Az Árpád-kor...*, 57–58.

¹³ Uo., 564–565.

¹⁴ Uo., 568.

¹⁵ Uo., 565.

A *De laudibus* prologusában a szerző magyarázza meg a mű megírásának okát és módját. A mű elkészítésének legfontosabb indoka az volt, hogy legyen egy megbízható forrás, amely a Máriát tisztelő híveknek nyújt segítséget, ez ugyanis addig hiányzott. Ahogy Vince írja, az evangéliumokban meglehetősen keveset olvashatunk Máriáról,¹⁶ viszont a híveknek ez a „kevés megemlékezés” nem volt elég: egyfelől szerettek volna többet tudni a „legszentebb szűzről”, hogy megfelelő módon tisztelhessék, és példáját követhessék. Másfelől Mária „Isten szülőanyjaként” is a hívek érdeklődésének középpontjában állt, hiszen a Megváltó születése és egy szűz asszony szülése mindenképpen olyan esemény, amelyről szívesen hallottak volna részletesebben. Vince művében tehát központi szerepet kap a „legszentebb szűz” erényessége és „Isten szülőanyjának” szüzessége.

Beauvais-i Vincét a mű megírására az ösztönözte, hogy az evangéliumok szűkszavúságát sokan apokrif iratok olvasásával ellensúlyozták, amelyeket azonban a szent atyák elutasítottak.¹⁷ Az igény tehát meg lett volna Mária életének megismerésére, de hiányzott egy megbízható írás, amelyet olvasni lehetett volna. Így Vince vállalta a feladatot, hogy egyetlen műben összegyűjtsön olyan Máriáról szóló szövegeket, amelyeket hitelesnek, olvasásra méltónak ítélt.¹⁸ Tehát egy mariológiai antológiáról van szó, amelyben a Máriáról szóló megbízható források közül olvasható „néhány virágszál”. Az anyag pedig, amelyből Vince válogatott, igen nagy volt: az ókeresztény egyházatyák írásaitól kezdve Clairvaux-i Bernát műveiig mindent felhasznált, amit megbízhatónak tartott. Leggyakrabban Bernát szövegeiből és Ágostonnak tulajdonított – de valójában nem tőle származó, apokrif – sermókból vette idézeteit.

¹⁶ „a legszentebb szűznek, Isten szülőanyjának viselt dolgairól az evangéliumi történetben meglehetősen kevés megemlékezés található” ~ „de gestis beatissime virginis Dei genitricis admodum pauca in evangelica reperiuntur historia”. A *De laudibus*ből származó idézetek forrása a Jakubovich-hagyatékban fennmaradt fényképek, illetve a szöveg egy ősnymotvány-kiadása: Vincentius BELLOVACENSIS, *Opuscula* (Basel: Johann Amerbach, 1481), 187r–232v. A fordítások saját fordításaim.

¹⁷ „de néhány régi írást, amelyek az ő származását és életét és mennybemenetelét néhány csodával együtt történeti módon leírva tárgyalták, és amelyeket régen a szent atyák elutasítottak, apokrifként olvasni sokan olvasnak” ~ „quedam vero antiqua scripta, que originem eius et vitam et assumptionem cum quibusdam miraculis hystorico modo describere videntur, olim a sanctis patribus repudiata, leguntur tanquam apocripha”

¹⁸ „elég hasznosnak tűnt nekem [...] a szent atyák hiteles mondásai közül, amelyeket az előbb mondott tárgyról különböző könyvekben, értekezésekben és sermókban sokat írtak, saját képességeim szerint, néhány ékes virágszálat kiválogatva összegyűjteni, és egyetlen kézikönyvben összefoglaló gyanánt lerövidíteni” ~ „parvitati mee satis utile visum est [...] ex dictis sanctorum patrum autenticis, qui de predicata materia per diversos libros, tractatus, atque sermones multa scripserunt, pro ingenii mei modulo paucos flores excerpando colligere et in unum manulem libellum sub quodam compendio redigere”

Vince a művét széles körű használatra szánta,¹⁹ és a *De laudibus* valóban meglehetősen elterjedt és sokat másolt mű volt Európa-szerte: ma 52 kódexről tudunk, amelyben megtalálható, és ezenkívül kettőről, amely tartalmazta ugyan a szöveget, de elveszett (beleértve a *Königsbergi Töredék és Szalagjainak őrzőkódexét* is).²⁰ Ennek ellenére a szövegnek nincs modern kritikai kiadása, és szakirodalom sem igen olvasható róla.²¹

Vince az előszó utolsó két mondatában a mű megírásának módjáról is ír: Vince a kiválogatott műveket úgy szerkesztette egybe, hogy azokból kirajzolódjon Mária élete.²² De a fejezeteknek csak egy része történeti, más részük elmélkedés a Mária életét érintő kérdésekről (pl. a szűzen születés csodálatos újdonságáról, vagy arról, hogy hogyan cáfolható a kétely a szűzen születésben) vagy éppen Mária jelleméről, amelyre a történetek alapján következtetnek a szerzők.

Vince az időrendi sorrenden kívül arra is figyelt, hogy mindig jelezze, kinek melyik művéből idéz: „hogyminden egyes szóról tudjuk, hogy melyik szerzőtől való, a szerző nevét minden egyes oldalon a megfelelő helyen a margón jelöltem”.²³ A margókon (illetve az ősnymtatvány kiadásokban a szövegen belül) tényleg mindig jelölve van, hogy honnan való a szövegrészlet, amelyet olvasunk. Vince egy fejezeten belül sokszor több művet is megidéz, amelyek különböző szerzőktől származnak, de valamiképpen kapcsolódnak a fejezet témájához. Úgy szerkesztette tehát meg a *De laudibus* fejezeteit, hogy különböző írásokból kiválogatta azokat a részeket, amelyek a fejezet kérdéséhez kapcsolódnak.

A fejezetek pedig ténylegesen időrend szerint vannak sorba rendezve. Az első fejezet bevezetésként Mária dicséretéről szól (*De laudibus virginis matris*). A következő háromban a Máriáról szóló jóslatokról és bibliai előképekről olvashatunk

¹⁹ „tudniillik, hogy igen sokaknak, akik iránta alázattal viseltetnek, rendelkezésére álljon egy szöveg, amelyet biztos és egészséges hittel úgy a templomokban, mint a refektóriumokban és a többi helyen hallgatni vagy olvasni lehet” ~ „videlicet ut habeant plurimi erga illam devoti quid de ipsa secunda sanaque fide tam in ecclesiis quam in refectoriis ceterisque locis audire vel legere valeant”

²⁰ Hans VOORBIJ, *Inventory of manuscripts of Vincent's theological works*, 2010–2020, hozzáférés: 2020.03.12. <https://bit.ly/2zUIYA0>.

²¹ Mindössze egyetlen tanulmányban van róla szó, amely arról szól, hogy a *Speculum historiale*, Beauvais-i Vince egy másik szövege egykor tartalmazta a *De laudibus beate Marie virginis* egy részét, de Vince később kihagyta a műből ezeket a részeket. Ld. Hans VOORBIJ, „La version Klosterneuburg et la version Douai du *Speculum historiale*: Manifestations de l'évolution du texte”, in *Vincent de Beauvais: Intentions et réceptions d'une oeuvre encyclopédique au Moyen Age*, éd. Monique PAULMIER-FOUCART, Serge LUSIGNAN et Alain NADEAU, Cahiers d'études médiévales. Cahier spécial 4, 111–140 (Saint-Laurent: Maison Bellarmine, Paris: Vrin, 1990), 130–135. Itt köszönöm meg Hans Voorbij tanácsait tanulmányom elkészítéséhez.

²² „A művet pedig úgy hoztam létre, hogy az egyes részeit illőképpen az anyag folytonosságát követve időrendbe rendezzem.” ~ „Hoc autem opusculum ita confeci ut singulas eius partes secundum materiam congruenciam ut potuit decenter ordinarem.”

²³ „ut sciatur de unoquoque verbo, cuius auctoris sit, ipsorum auctorum nomina per singulas paginas in margine locis propriis annotarem”

(*Qualiter oraculis predicata est divinis?; Qualiter prefigurata est a patriarchis?; Qualiter prenunciata est a prophetis?*). Ezután Mária születésének és jellemének leírásáról következik hét fejezet (4–10.). A 11. fejezettől kezdődnek azok a részek, amelyek a szűzen szülés témájához kapcsolódnak: Mária eljegyzése, az angyali üdvözet, a szűz megfogadásának kérdése, Mária látogatása Erzsébetnél és Jézus születése. A téma jelentőségét mutatja, hogy ezek a fejezetek ölelik fel a 142 fejezetből álló mű több, mint felét, 73 fejezetet (11–83.). Figyelemre méltó az is, hogy ezen fejezetek közül meglehetősen sok foglalkozik azzal, hogy hogyan fogantat és szülhet egy szűz, és hogy miért kell ezt a látszólagos ellentmondást elfogadni.

A szűzen szülésről szóló fejezetek után azok a Jézus születése utáni történetek következnek, amelyekben Mária szerepel, a hozzájuk kapcsolódó elmélkedésekkel (84–139.). Ezekben van szó Jézus neveléséről, szerepel a tizenkét éves Jézus története a templomban, a kánai menyegző, és olvashatunk arról, hogy Mária hogyan viselkedett Jézus keresztre feszítése, és hogyan a feltámadása után, majd Mária mennybemeneteléről is. Ezenkívül megismerhetjük Mária számos jó tulajdonságát is, amelyek utánpótlásra érdemesek. Vince végül három imával zárja a művét (140–142. fejezetek: *Oratio communis pro fidelibus ad virginem matrem; Oratio specialis pro se ad eandem; Oratio ad filium partitere et ad matrem*).

Párhuzamok a *Liber de laudibus beate Marie virginis* és a *Königsbergi Töredék és Szalagjai* között

Ave Maria

A *De laudibus* és a *Königsbergi Töredék és Szalagjainak* szövege között számos párhuzamot találunk. Az *Ave Maria* szövege például a *Königsbergi Szalagokon* is és a *De laudibus*-ban is megjelenik, de egyik műben sem Gábel szájából hangzik el. A *Szalagokon* az Úr mondja el az angyalnak, hogy mely szavakkal kell köszöntenie Máriát: „Úr isten úgy szóla: [...] Szűz leányhoz titkon, Józsefnek jegyeséhez, ezen szóval: üdvöz légy... malasztal teljes, úr teveled vagyon, áldott vagy te mind...// előtt, és te méhednek gyümölcse”.

A *De laudibus* 79. fejezetében olvashatjuk az *Ave Mariát*, amikor Mária egyes szám első személyben beszél az angyali üdvözléről. A fejezetet Vince végig egy Ágostonnak tulajdonított, angyali üdvözléről szóló sermóból idézi. Vince a fejezetben a sermóból a párbeszéd részeit veszi át: az idézett részletben megszólal Mária és Jézus is. A szerző először egy Máté evangéliumából származó idézet („Aratok, ahol nem vettem és gyűjtök onnan, ahová nem ültettem”)²⁴ és Mária szüzi születe közti párhuzamra hívja föl a figyelmet Jézus és Mária dialógusán

²⁴ Mt 25,26.

keresztül. A szerző Jézus szájába adja a bibliai szavakat: „Szóljon tehát az egyetlen, szóljon a szűztől született, Mária fia mondja jegyesének, anyjának: »Aratok, ahol nem vettem és gyűjtök onnan, ahová nem ültettem.«”²⁵ Majd Mária válaszol neki: „És szóljon Mária: »És én a te fiadat nemzettem, bár szüzességem meg nem sértettem.«”²⁶

Ezután a szerző szólítja meg Máriát, és kifejezi a csodás szülés felett érzett ámulatát, majd megkéri Máriát, hogy magyarázza meg, miképpen lett ő Isten fiának szülőanyja. Erre Mária elmeséli, hogy hogyan történt az angyali üdvözlés. Elmondja, hogy amikor felnőtt, eljegyezték Józsefnek, de a Szentlélek teherbe ejtette. Hangsúlyozza, hogy József nem tudott Isten tervéről, ezért gondolta, hogy Mária házasságtörést követett el, és nem tudott arról sem, hogy Gábiel meglátogatta Máriát. Amikor az angyali üdvözlésről beszél, Mária azt is elmondja, hogy mit mondott neki az angyal:

És ezt mondta nekem: „Üdvözlégy, kegyelemmel teljes, az Úr veled van. Az Úr – mondta – veled van, sokkal inkább veled, mint velem, hogy a szívedben legyen, és hogy a méhedben legyen. Megtöltötte elmédet és testedet, hogy a méhedből, a királyi udvarból előlépjén a fejedelem úgy, hogy szüzességed ne sérüljön.”²⁷

Áron vesszeje

Az *Áron vesszeje* kifejezés is felbukkan mindkét műben. *Königsbergi Töredék Szalagjain* akkor olvashatjuk, amikor az Úr elküldi Gábielt:

Úr isten úgy szóla...légy[en] én szerető, hű szolgám [a]ki én követségem viselhesse, angyaloknak karát hamar elmúlhassa, mennyeknek egét megtörhesse, Názáret városát meglelhesse! Ihol vagyón szűz leánynak lakadalma, királyi magzatból támadatja, dicső Áron ágból áradatja.

Itt tehát *Áron vesszeje* Mária származására vonatkozik.

Áron vesszeje a *De laudibus*-ban kétszer is megjelenik, de Beauvais-i Vincénél nem Mária származására utal, hanem a szűzen szülés ószövetségi előképeként kerül bele a műbe. Az egyik hely, ahol olvasható, a 77. fejezet, amely *A zsidók és a manicheusok érvénytelen ellenvetéseiről*²⁸ címet viseli, és amelyet Vince végig

²⁵ „Dicat igitur solus, dicat natus ex virgine filius Marie dicat sponse matri sue: »Meto, ubi non seminavi, et colligo ubi non sparsi.«”

²⁶ „Dicat et Maria: »Et ego te filium generavi, sed virginitatem meam non violavi.«”

²⁷ „Dixitque mihi: »Ave gratia plena Dominus tecum. Dominus – inquit – tecum, sed plus quam mecum, ut sit in corde tuo, sit et in utero tuo. Adimplevit mentem tuam et carnem tuam, procedat ex utero tuo princeps ex aula regali ita, ut virginitatem tuam non faciat violari.«”

²⁸ De invalida iudeorum et manicheorum obiectione.

egy Szent Ágostonnak tulajdonított, az Úr születéséről szóló سرمóból idéz. A fejezet a zsidók és a manicheusok álláspontját cáfolja, mely szerint lehetetlen, hogy egy szűz szüljön, és szűz maradjon. Ellenérvként két példát olvashatunk a szövegben: az egyik Áron vesszeje, amely kihajtott, holott a természet törvényei ezt nem tették volna lehetővé, a másik az üveg, amely nem sérül meg a rajta áthaladó napsugár miatt. A fejezet végén a szerző azt részletezi, hogyan jósolták meg az Ószövetségben Jézus születését. Idéz a Zsoltárok könyvéből („Pap vagy te mindörökké Melkizedek rendje szerint”,²⁹ „Hatalmas jogarodat kinyújtja az Úr Sionból”³⁰) és Izajás könyvéből („Vessző kél majd Jessze törzsökéből, és hajtás sarjad gyökereiből”³¹). Az idézett bibliai helyekkel támasztja alá a szerző, hogy Áron vesszeje Jézusra utal: „Ahogy tehát az a vessző diókat termett, az Úr testének előképe volt.”³² De már korábban is utalt rá, hogy az ószövetségi Áron vesszeje vezet el Jézus születéséhez és Jézus anyjához, Máriához: „Áron vesszejétől jutottunk el szűz Máriához.”³³

Vince a 3. fejezetben is említi Áron vesszejét. A *Hogyan látták előre az ősatyák?*³⁴ című fejezet három ószövetségi történetet mutat be, amelyek Mária szűzen születésének előképeként értelmezhetők: az egyik az égő csipkebokor, amely a lángok ellenére nem égett meg, a másik Áron vesszeje, amely a természet törvényei ellenére kihajtott, a harmadik pedig Gedeon gyapja, amely nem sérült meg amikor Gedeon kiterítette a földre.

A fejezet elején Clairvaux-i Bernát *Missus estről* írt második homíliájából vett mondatait olvashatjuk, amelyekben utal az égő csipkebokorra és Áron vesszejére, majd a vessző képének részletesebb magyarázatáról ír. Az értelmezést Vince Chartres-i Fulbert gondolataival folytatja, ezután ismét Bernát szövegéből idéz, majd Bernát homíliájának későbbi részeiből veszi át a Gedeon gyapjáról szóló mondatokat.

A fejezet nagy része tehát Áron vesszejének magyarázatáról szól. Bernát és Fulbert értelmezése szerint a vessző Máriát jelenti, mivel mindkettő termékeny a természet törvényei ellenére. A Bernáttól vett idézetben ezt olvassuk: „Mit [jelent] Áron vesszeje, amely virágzott a legcsekélyebb öntözés nélkül, ha nem magát Máriát, aki megfogant, ámbár férfit nem ismert?”³⁵ Fulbert pedig így értekezik: „Ahogy tehát az a vessző gyökér vagy a természet bármely más támogatása nélkül

²⁹ Ps 110,4.

³⁰ Ps 110,2.

³¹ Is 11,1.

³² „Quod ergo virga hec nuces produxit, imago Dominici corporis fuit.”

³³ „Virga illa unde agebamus Aaron virgo Maria fuit.”

³⁴ Qualiter prefigurata est a patriarchis?

³⁵ „Quid virga Aaron florida non tamen humectata nisi Mariam ipsam concipientem licet virum non cognoscentem?”

gyümölcsöt termett, úgy Szűz Mária házastársi fáradozás nélkül fiat nemzett.”³⁶ A vessző virágában és gyümölcsében pedig egyaránt Jézus értendő. Bernát azt is írja, hogy nemcsak a virág és a gyümölcs, hanem maga a lomb is Jézust jelöli.

Gábrriel arkangyal

Gábrriel elküldésének jelenete szintén megtalálható mindkét műben: olvasható a *Königsbergi Töredék Szalagjainak* előlapján, és a *De laudibus* 15. fejezetében is, és ez a rész igencsak emlékeztet a *Szalagok* szövegére. A fejezet nagy része egy Ágostonnak tulajdonított angyali üdvözletről szóló sermóból származik, a végén pedig pár sor Petrus Chrysologus *Missus estről* írt homíliájából való idézet.

A *De laudibus* 15. fejezetének elején arról olvashatunk, hogy az angyali üdvözlés és Mária megtermékenyítése titokban megy végbe: „Ezt követően titkos frigyet ünnepeltek Mária ágyában, melynél Gábrriel vőfélyként volt jelen.”³⁷ A szöveg szerint a „titkos frigy” után Mária továbbra is szűzként viselkedik, és titkolja terhességét:

Míg ugyanis a felséges lány a megfogadott szeplőtelenység szüzi képe mögé rejtette az Istennek tett csendes hitét, és míg bíbor arcán szellemének fehérségével győzedelmeskedett, értelmének alakjában és szépségbe öltözött testében Isten gyönyörködött.³⁸

A titkolózás hangsúlyozása azért fontos, mert ez magyarázza, hogy József miért lepődik meg Mária terhességén, és miért gondolja, hogy Mária egy másik férfitől esett teherbe. Nem tudhatja, hogy jegyesét a Szentlélek megtermékenyítette meg, hiszen a megtermékenyítés titokban történt.

A titkozatosságról a *Königsbergi Szalagok*on is olvashatunk az Úr Gábrrielhez intézett beszédében. A *Szalagok* előlapjának végén ugyanis Isten megszólítja Gábrrielt, utasítja, hogy menjen el Máriához, és elmondja, hogy pontosan mi lesz az angyal feladata. Az utasítások között szerepel, hogy Gábrriel titokban menjen el a szűzhöz, és köszöntse az *Ave Mariával*: „Szűz leányhoz titkon, Józsefnek jegyeséhez, ezen szóval: üdvöz légy”.

A parancsait osztogató, Gábrrielt utasító Úr képe alapján állította párhuzamba Szilády Áron a *Königsbergi Szalagokat* Temesvári Pelbárt *Stellariumával* és Jacobus de Voragine egy írásával,³⁹ és ez a kép a *De laudibus*ban is megjelenik. Mária

³⁶ „Sicut ergo virga illa sine radice, vel quolibet alio adminiculo nature fructificavit, ita virgo Maria sine opere coniugali filium procreavit.”

³⁷ „Secreta porro coniugia celebrata sunt Marie thalamo, quibus Gabriel paranympus interfuit.”

³⁸ „Dum enim speciosa Deo tacitam fidem castitatis proposita virgineo cultu celat, dum purpureos vultus candore mentis exuperat, placuit Deo forma mentis et corporis decore vestita.”

³⁹ SZILÁDY, „A Königsbergi...”, 562–565.

megtermékenyítésének titkossága után olvashatunk a megtermékenyítés előzményeiről is. A mennyországban Isten összehívja az angyalok karát, és elmondja tervét, amelyen az angyalok elámulnak:

Tehát hívják Máriát az égi királyságba, angyalokat küldenek, és az Úr maga trónjának tündöklő csillagain parancsait osztogatja. Míg Isten tanácsot tart, csodálkoznak az összegyűlteket, ámulnak a trónusok, az uralmak s mindenek, és az egész isteni sereg hallgat.⁴⁰

De az Úr kitart elhatározása mellett, és el is küldi a követet, Gábrielt, akinek fel kell keresnie Máriát.

A latin szavak, amelyekkel a *De laudibus*-ban Isten Gábrielt utasítja, a *Königsbergi Szalagokon* is megjelennek magyarul. Gábiel megszólítása például hasonló a két műben. A *De laudibus* 15. fejezetében így hangzik: „Menj, – szóló – Gábiel”,⁴¹ a *Szalagokon* pedig ezt olvashatjuk: „Úr isten úgy szóla: [...] Támadj, Gábiel”. Az arkangyal feladatainak felsorolásában szintén találunk párhuzamokat a latin és a magyar szöveg között. Közvetlenül a megszólítás után az Úr a 15. fejezetben ezt mondja Gábielnek: „törd át az éteri hajlékot”.⁴² A *Szalagokon* pedig szerepel a „mennyeknek egét megtörjed” kifejezés.

Isten mindkét szövegben megmondja, hogy a követnek Názáretbe kell mennie. Vincénél előbb arra utasítja az angyalt, hogy keresse fel Máriát („és a világért hozott régi határozatot vidd hírül a szüzünknek, Máriának”⁴³), majd azt is közli, hogy Mária Názáretben lakik: „Ott él ő Názáret kicsiny városában”.⁴⁴ A *Königsbergi Szalagokon* Isten szintén elmondja, hogy a küldöttnek Názáret városát kell felkeresnie, mivel itt lakik a meglátogatandó szűz: „Názáret városát meglelhesse. Ihol vagy szűz leánynak lakadalma.” Ezeket a szavakat az Úr feltehetőleg nem Gábielnek mondja, hanem általánosságban beszél a követ kötelezettségeiről, de ha Szilády Áron feltételezése helyes,⁴⁵ a *Szalagokon* Isten elismételte a feladatokat közvetlenül Gábielnek címezve. A *követség viselése* és a *mennyek egének megtörése* olvasható a kötelezettségek felsorolása között és Gábiel megszólítása után is („követségem viselhesse” – „követségem te viseljed”; „mennyeknek egét megtörhesse” – „mennyeknek egét megtörjed”), ez alapján következtethetünk arra, hogy a ma nem olvasható részekben szerepelt a *Názáret városát megleljed* kifejezés.

⁴⁰ „Petitur ergo Maria celestibus regnis, mittuntur angeli, rex ipse stellato micans solio mandata dirigit. Concionante Deo mirantur sedes, stupent throni, potestates omnes, ac divinus silet exercitus.”

⁴¹ „Vade – inquit –, Gabriel”

⁴² „ethereas sedes rumpe”

⁴³ „Et antiquum pro seculo consilium virgini nostre defer Marie.”

⁴⁴ „Hec incolit parva Nazareth moenia.”

⁴⁵ SZILÁDY, „A Königsbergi...”, 565.

A *Königsbergi Szalagokon* az Úr a követ kötelességei közé sorolja az angyalok karának elhagyását is: „angyaloknak karát hamar elmúlhassa”. A *De laudibus* 15. fejezetében Isten nem ad hasonló utasítást Gábrrielnek, de az angyalok kara itt is megjelenik: „Míg Isten tanácsot tart, csodálkoznak az összegyűltek, ámulnak a trónusok, az uralmak s mindenek, és az egész isteni sereg hallgat.”⁴⁶ Az isteni tanácson tehát jelen vannak az angyalok rendjei (például a trónusok vagy a hatalmak), és Gábrielt ebből a környezetből, az angyalok „isteni seregéből” küldi az Úr Mária köszöntésére.

Szilády Áron Jacobus de Voraginénél megtalálta a latin párhuzamait azoknak a szavaknak, amelyekkel Isten elküldi és utasítja az arkangyalt.⁴⁷ Jacobus de Voragine viszont ugyanazt az Ágostonnak tulajdonított sermót használta forrásként, amelyet Beauvais-i Vince is a *De laudibus* megírásakor.

A világnak kezdetétől fogva...

A *Königsbergi Töredék* előzéklapon fennmaradt szövege (az *úgy szólának* után) a *Világnak kezdetétől fogva* szavakkal kezdődik. A kifejezés a *De laudibus* latin szövegében is megjelenik. Először a 73. fejezetben találkozhatunk vele, amelyet Vince Clairvaux-i Bernát karácsonyi vigíliára írt sermójából idéz, és *Az elsőről, a másodikról és a harmadikról*⁴⁸ címet viseli. Az első, a második és a harmadik a három csodás keveredésre utal, amelyről a fejezet (az előző fejezetet folytatva) szól. A három Jézus születéséhez kapcsolható keveredés Isten és ember, az anyaság és a szüzesség, valamint a hit és az emberi szív keveredése.

A fejezet először felsorolja a három keveredést, és egy-két mondatot fűz hozzájuk. Isten és ember keveredéséhez kapcsolódóan a szöveg arra figyelmeztet, hogy az ember ne feledkezzen meg arról, hogy hálásnak kell lennie Jézus születéséért: „Figyelj, ember, mivel por vagy, és ne légy gőgös, mivel Istenhez vagy kötve, és ne légy hálátlan.”⁴⁹ A szüzesség és az anyaság keveredéséhez fűzött mondatban szerepel a *világ kezdetétől fogva* kifejezés, amellyel a szerző a szűzen szülés egyedülállóságát fejezi ki, és éppen ez a nem mindennapiság a csodálatosság oka: „A világ kezdetétől nem hallottak olyat, hogy szűz szült, hogy egy anya szűz maradt, csak ő az egyetlen, akiben termékenység és szüzesség találkozott egymással.”⁵⁰ Egy anya szüzessége csoda, és emiatt nehezen hihető, mégis el kell hinni, hogy egyszer megtörtént, hogy Máriában és kizárólag Máriában a „szüzesség és a termékenység találkozott egymással”. Ez a hit maga is csoda, ez a harmadik csodás keveredés.

⁴⁶ „Concionante Deo mirantur sedes, stupent throni, potestates omnes, ac divinus silet exercitus.”

⁴⁷ SZILÁDY, „A Königsbergi...”, 564–565.

⁴⁸ De prima secunda et tertia.

⁴⁹ „Adverte homo, quia limus es, et non sis superbus, quia Deo iunctus es, et non sis ingratus.”

⁵⁰ „A seculo quippe non est auditum quod virgo peperit, quod mater virgo permansit, sola hec est, in qua fecunditas et virginitas obviaverunt sibi.”

A csodás keveredések felsorolása után a szerző értékeli a keveredések kiválóságát: bár mindhárom igen nagy csoda, a második felülmúlja az első, a harmadik pedig a másodikat. Az elsőről csak hallomásból tudunk, míg a másodikat Mária és József is bizonyíthatja, de a harmadikat mindenki a saját szívében érezheti. A három keveredés sorba állítása után a keveredések összetartozásáról olvashatunk. Mindhárom csodát Isten adta, de mindegyiket másért, és a funkcióik kiegészítik egymást. Isten és ember keveredése azért volt, hogy Jézus „orvosságként” megjelenhessen, szüzesség és anyaság keveredése azért, hogy Mária Krisztus megjelenésében, és ezáltal az emberiségen segíthessen, a hit és a szív keveredése pedig azért, hogy az emberiség „egészséges” lehessen.

A világ kezdetétől fogva kifejezés a *De laudibus* egy másik fejezetében, *A régi kígyó eltaposásáról*⁵¹ című 86. fejezetben is megjelenik, és itt a szöveggörnyezet is megfelelőbb. A fejezetben ugyanis az ördög szájából hangzik el a kifejezés, ahogy valószínűleg a *Königsbergi Töredéken* is. A *De laudibus* 86. fejezetében Vince először Clairvaux-i Bernát egyik Máriáról szóló sermójából vesz át néhány sort, amelyben a Napba öltözött asszony koronájának tizenkét csillagáról van szó. Az idézett rész adhatta a fejezet címét, ugyanis Bernát utal a kígyó eltaposásáról szóló bibliai helyre („Ellenségeskedést vetek közéd és az asszony közé, ivadékok és az ő ivadéka közé: Ő széttiporja fejedet, te pedig a sarkát mardosod.”).⁵² A Bernát-sermó értelmezése szerint Mária az a nő, aki széttiporja a kígyó fejét, amikor szeplőtlen fogantatás után világra hozza Jézust, a bűn eltörlőjét. Arról, hogy mit mondott az ördög, amikor eltaposták, már a Maximus torinói püspöknek tulajdonított nagyböjti beszédből vett idézetből értesülünk, és ez teszi ki a fejezet nagy részét. Az ördög monológja után újra Bernát szövegéből olvashatunk egy részletet.

A Maximusnak tulajdonított beszédből vett idézetben számos párhuzam található a *Königsbergi Töredék* szövegével.⁵³ A *Königsbergi Töredéken* ugyanis az úgy szólának kifejezés valószínűleg azokra az ördögökre vonatkozik, akik a *Szalagok* hátlapján szörnyülködnek Jézus születésén: „Ez lőn új ügynek csodája ... [a]ki miá ördögök szörnyülének”. Tehát a *De laudibus* 86. fejezetében és a *Königsbergi Töredéken* is az ördög(ök) szólal(nak) meg.

Vince ördögének gondolatmenete sokban emlékeztet a *Töredék* szövegére: a megszólaló mindkettőben arról beszél, hogy soha nem történt még olyan, hogy valaki a világra jött, és ő erről nem tudott, mindkét megszólaló megemlíti, hogy látja a gyermeket és az anyát, de nem tudja, ki az apa, és mindketten arra következtetnek, hogy a gyermek Isten. Ezenkívül mindkét szöveg utal rá, hogy a kisedd

⁵¹ De serpentis antiqui conculcatione.

⁵² Gn 3,15.

⁵³ A Ps-Maximus-beszéd és a Töredék közötti párhuzamokra egyébként már Tóth Péter is felhívta a figyelmet. ТóTH, „A Königsbergi Töredék...”, 107–108.

úgy viselkedik, mint egy átlagos gyerek, de érezhetően mégsem egy hétköznapi gyermekről van szó.

A *De laudibus* 86. fejezetében megszólaló ördög először azon értetlenkedik, hogy valaki a világra jött, de ő nem tudott róla: „Ki ez itt, aki a világra jött a tudtom nélkül?”⁵⁴ Ez a gondolat a *Königsbergi Töredéken* is megjelenik, amikor a megszólalók arról beszélnek, hogy olyan még nem történt, hogy egy szűz lány fiút szült, és ők erről ráadásul nem is tudtak: „rajtunk ez nem lett vala, hogy szűz leány fiat szülhessen [...] és nekünk hírünk benne ne lehessen.”

A 86. fejezetben az ördög az apa hiányával folytatja a gondolatmenetet. Valaki megszületett, ehhez pedig általában két emberre van szükség, de ennek a gyereknek csak az anyját látja az ördög, és nem tudja, hogy ki lehet az apja: „Tudom ugyan, hogy nőtől született, de nem tudom, hogy kitől fogant. Íme itt áll az anya, de nem lehetséges kideríteni, hogy ki volt az apa. Látom a szülést, de nem ismerem a szülőt.”⁵⁵ A *Töredéken* a szörnyülködő ördögök szintén megállapítják, hogy látják a lányt, aki a gyermek anyjaként viselkedik, de nem tudják, hogy ki az apa: „úgy, mint anya szülöttét, de ki légyen neki atyja, azt nem tudhatjuk”. A magyar szöveg szinte pontosan idézi a latint, amikor az apa megismerésének lehetetlenségéről olvasunk: *investigare non possum, quis fuerit pater ~ ki légyen neki atyja, azt nem tudhatjuk*.

A *De laudibus* 86. fejezetében és a *Königsbergi Töredék* szövegében közös az is, hogy a beszélők felismerik az anya szüzességét. Vincénél az ördög kezdeti zavarodottsága csak nő, amikor rájön, hogy nemcsak az apa hiánya, hanem az anya szüzessége is különlegessé teszi ezt a szülést: „és egyre nagyobb az ámulatom a szülőanya szokatlan viselkedését látva: a fiút megszülvé az anya még mindig szűzként ujjong”.⁵⁶ A *Töredék* beszélői szintén említik, hogy a lány, akit a gyermek anyjának tartanak, szűz: „Tudjuk, látjuk őt szűz leánynak, aki ölében tart csodálatos fiat”.

A latin és a magyar szöveg is ír arról, hogy a fiú, akinek a születését a megszólalók értetlenül szemlélik, mégiscsak hasonlít az emberi gyermekekre. A *De laudibus*-ban az ördög beszél arról, hogy a gyerek úgy sír, mint egy halandó, és különben is mindene megvan, amitől gyermek a gyermek: „Lám a bölcsőben fekszik a csöppség, arcán könnyei folynak, és sírásával halandókhoz teszi magát hasonlatossá. És bár semmi nem hiányzik neki a gyermekséghez [...]”⁵⁷ Később eszébe jut, hogy a kisdéd talán Isten, de azt nem tudja hova tenni, hogy a gyerek anyatejjel táplálkozik, és képes éhezni, ami szerint nem fér össze az isteni léttel:

⁵⁴ „Quis est iste, qui hunc ingressus est mundum nesciente me?”

⁵⁵ „Novi quidem, quod sit de femina natus, sed nescio, unde conceptus. Astat ecce mater, sed investigare non possum, quis fuerit pater. Partum video, sed nascentem non agnosco.”

⁵⁶ „et quod accrescit stupori meo, inconsueta lege pariendi etiam edito filio mater exultat ut virgo”

⁵⁷ „En iacet in cunabulis parvulus, vultum lachrymis suffundit, similemque se esse mortalium vagitibus prodit. Cumque nihil eidem infantia desit [...]”

„Aki hallja, kinek ne tűnne nevetségesnek, hogy Istent asszonyi tej táplálja? Mindezek után még éheznek is, pedig Istent az éhezésre semmilyen körülmény rá nem bírhatja.”⁵⁸ A *Töredék* beszélői pedig elmondják, hogy Mária ugyanúgy gondoskodik a gyermekről, ahogy az emberi gyerekekről szokott az édesanyjuk: „fürösztö, mossa, eteti, emleti úgy, mint anya szülöttét”.

A *Königsbergi Töredék*en az ördögök végül arra a következtetésre jutnak, hogy a kisdéd csakis Isten lehet, mivel nem találják benne semmi bűnt: „Ez az Isten, mint őt ismerjük, kit szeplő nem illethet, mert ha Isten ő nem volna, benne bűnt lelhetnénk.” A *De laudibus* 86. fejezetében a Sátán szintén megállapítja, hogy a gyermekben nem talál bűnt: „semmit nem találok benne, ami engem gyönyörködtet”,⁵⁹ majd ő is arra jut, hogy a szeplőtelenység a kisdéd isteni voltára utalhat: „Tehát csak nem ez az Isten, akit semmi hiba nem szeplősit?”⁶⁰

Egy másik fontos kapcsolat a két szöveg között, hogy a *De laudibus*ban megtaláljuk a *Világnak kezdetétől fogva rajtunk ez nem lett vala* latin megfelelőjét. A *De laudibus* ördöge ezekkel a szavakkal értetlenkedik azon, hogy valaki eredendő bűn nélkül születik: „A világ kezdetétől fogva nem történt meg velem, hogy egy ember ebbe az életbe születéssel lépjen, és emberi bűne ne legyen.”⁶¹ Tehát a latinul beszélő Sátán és a magyarul megszólaló ördögök is azt mondják, hogy a „világ kezdetétől fogva” nem történt meg velük, hogy végbe menjen egy olyan szülés, amelynél az anya szűz vagy a szülő bűn nélkül való.

Lapszéli jegyzetek az őrzőkódexben

A Jakubovich Emil hagyatékában fennmaradtak jegyzetek és fényképek alapján vizsgálható az a kézirat és a *De laudibus*nak az a példánya, amelyet a *Königsbergi Töredék* szövegének írója ismerhetett. A Jakubovich-hagyaték alapján megállapítható, hogy a *Königsbergi Töredék* őrzőkódexében olvasható művek bizonyos részeihez egy vastagabb és egy vékonyabb betűkkel író kéz jegyzeteket fűzött. Tóth Péter a jegyzeteket vizsgálva arra jutott, hogy egyetlen kézzől van szó, amely egyszer vékonyabb, egyszer vastagabb tollat használt, és azt is felteszi, hogy ez a jegyzetelő kéz a *Königsbergi Töredék*et lejegyző kézzel is megegyezik.⁶² Tehát a *Königsbergi Töredék*et író kéz jegyzeti vonulnak végig a kódexen, és úgy tűnik, hogy a *Töredék* írója ismerte azokat a fejezeteket, amelyekben a fent bemutatott párhuzamok olvashatók. A Jakubovich-hagyatékban fennmaradt fényképmásolatok alapos átnézése után arra lettem figyelmes, hogy a *Königsbergi*

⁵⁸ „Cui audienti ridiculum non sit Deum femineo nutriré lacte? Post omnia ecce etiam esurit, cum esurire Deum nulla persuadere ratio possit.”

⁵⁹ „nihilque in eo reperio, quod me delectet”

⁶⁰ „Ergo ne forte Deus sit iste, quem nullum potest delictum maculare?”

⁶¹ „A seculis quoque nunquam hoc mihi contigit ut quisquam homo nascens hanc vitam intraret et humani vitii nihil haberet.”

⁶² TÓTH, „A *Königsbergi Töredék*...”, 116.

Töredék őrzőkódexében olvasható *De laudibus* legtöbb olyan fejezetét megjelölték, amelyben valamilyen párhuzam felfedezhető a Königsbergi Töredék és Szalagjainak szövegével.

Találhatók jegyzetek az Áron vesszejéről szóló fejezetek mellett. Jakubovich Emil őrzőkódexről készített jegyzetei szerint a 3. fejezethez vastagabb betűs írással a *virga Aaron* szavakat írták a margóra. Sajnos a 45v lapról, amelyen a harmadik fejezet olvasható volt, nem készült fénykép, de a lapszéli jegyzet minden valószínűség szerint ugyanattól a vastagabb betűs kéztől származik, amely végig jegyzetel, és amely Tóth Péter szerint megegyezik a Königsbergi Töredéket író kézzel. Az angyali üdvözlétről szóló 15. fejezetről, amely a 48r lapon szerepelt, szintén nem készült fénykép, de Jakubovich jegyzeteiből kiderül, hogy 48r lapon a *Gabriel* szót írták a margóra, a 49r lapon pedig az *angelus* szó szerepelt. Az angyali üdvözlét igencsak foglalkoztathatta a jegyzetelő kezét, ugyanis azt a fejezetet is megjelölte, amelyben Mária beszél Gábiel látogatásáról egyes szám első személyben. A 79. fejezetben, a 64v lap margóján a *Maria* szó és egy hosszabb jegyzet (*Quomodo beatus Augustinus querit modo conceptionis*) olvasható. Úgy tűnik, hogy csodás keveredések is felkelthették a jegyzetelő kéz érdeklődését, ugyanis a 62r lapra a 72. fejezethez, ahol a keveredések tárgyalása kezdődik a *Triplex mixture* emlékeztetőt, illetve a *Qualiter triplex est miseria generis humani* és a *Quod dominus nobiscum est iiii or modis* jegyzeteket írta, és minden bizonnyal a 73. fejezetet is olvasta, amelyben az a *seculo* kifejezés szerepel. A Sátán szörnyülködése a 86. fejezetben szintén érdekelhette a kódexbe jegyzetelő kezét, ugyanis a 66r oldalra a Ps-Maximustól idézett szöveg mellé ezt írta: *Quomodo dyabolus ammiratus de novitate miraculi*.

Összefoglalás

Összefoglalva: a *De laudibus beate Marie virginis* című műben számos párhuzam található a Königsbergi Töredék és Szalagjaival. Mindkét írásban megtalálható az *Ave Maria* szövege, amelyet nem Gábiel mond ki, és mindkét mű tartalmazza az Áron vesszeje kifejezést. Ezenkívül Gábiel elküldésének jelenete igencsak hasonló a két szövegben, valamint mindkét műben találunk olyan részt, amelyben az ördög csodálkozik Jézus születésén. Több helyen egyértelmű, szövegszerű megfelelések találhatók a *De laudibus* és a Königsbergi Töredék és Szalagjaiban található magyar fordítás között. De nemcsak a két szöveg párhuzamai teszik valószínűvé, hogy a Königsbergi Töredék lejegyzője olvasta Beauvais-i Vince szövegét. A nyelvemlék őrzőkódexében ugyanis megtalálható a mű, és valaki – valószínűleg a Töredéket lejegyző kéz – a margóra megjegyzéseket írt bizonyos részekhez. Többek között éppen azon fejezetek mellett találunk jegyzeteket, amelyekben valamilyen párhuzam van a Königsbergi Töredék és Szalagjaival.

A jegyzetelő kéz tehát olvasta a *De laudibust*, és megjelölte azokat a részeket, amelyek felkeltették az érdeklődését, és amelyeket feltehetőleg később könnyen meg akart találni. Elképzelhető, hogy ezeket a részeket fel akarta használni egy későbbi munkájában, vagy annyira megtetszettek neki bizonyos fejezetek, hogy úgy döntött, készít belőlük egy fordítást vagy parafrázist. De az is lehetséges, hogy egy szentbeszéd megírásához szerette volna hasznosítani Vince írását, mivel leginkább olyan helyekhez fűzött jegyzeteket, amelyeket Vince különböző sermőkből idézett. Erre utal az is, hogy a 108. lap mindkét oldalán prédikációvázlatok olvashatók, amelyek Tóth Péter szerint szintén a *Königsbergi Töredék* lejegyző kéztől származnak.⁶³ Persze a nyelvelmélet töredékessége nem teszi lehetővé, hogy biztosan megállapítsuk, mi okból készült, de az biztosnak tűnik, hogy a magyar szöveg lejegyzője olvasta a *De laudibust*, és ez a mű hatással volt rá, amikor elkészítette a művet, amelyet ma a *Königsbergi Töredék és Szalagjai* néven ismerünk.

Bibliográfia

ADAMIK Tamás és DÖRÖMBÖZI János, szerk. *Csodás evangéliumok. Apokrif iratok.* Budapest: Telosz Kiadó, 1998.

A. MOLNÁR Ferenc. „A Königsbergi Töredék és Szalagjai (és más korai szövegemlékeink) datálásához”. *Magyar Nyelv* 110 (2014): 305–321.

A. MOLNÁR Ferenc. „A Königsbergi Töredék vizsgálatához”. *Magyar Nyelvjárások* 41, 4.sz. (2003): 433–440.

A. MOLNÁR Ferenc. *A legkorábbi magyar szövegemlékek: Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia.* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár Kiadványok 8. Debrecen: Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Klasszika-filológiai Tanszék, 2005.

BAUER, Johannes B.. *Újszövetségi apokrifek.* Budapest: Márton Áron Kiadó, 1994.

BELLOVACENSIS, Vincentius. *Opuscula.* Basel: Johann Amerbach, 1481.

BENKŐ Loránd. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980.

B. LŐRINCZY Éva. *A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék.* Budapest: Akadémia Kiadó, 1953.

HEINLEIN István. „A Königsbergi Töredék felfedezéséhez”. *Akadémiai Értesítő* 22 (1911): 456–463.

⁶³ TÓTH, „A Königsbergi Töredék...” 112–114.

HOLLER László. „»Ki miatt ördögök szörnyülének és csodálkodván úgy szólának«: Kronológia és szövegrekonstrukció: a 120 éve felfedezett Königsbergi Szalagok alapkérdéseiről”. *Nyelvtudományi Közlemények* 109 (2013): 268–336.

HOLLER László. „Legkorábbi szövegemlékeink keletkezési idejéről és az Ómagyar Mária-siralom kyniuhhad kifejezésének új értelmezéséről”. *Erdélyi Múzeum* 77, 3. sz. (2015): 117–134.

KNIEZSA István. *A magyar helyesírás története*. Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat, 1952.

KOVÁCS Annamária. „Jakubovich Emil jegyzetei a Königsbergi töredék őrzőkódexéről”. *Magyar Könyvszemle* 134, 3. sz. (2018): 328–336.

SZENTGYÖRGYI Rudolf. „Hogyan szólának? Az első magyar vers(töredék)”. *Magyar Nyelv* 105, 4. sz. (2009): 411–431.

SZILÁDY Áron. „A Königsbergi Töredék”. *Akadémia Értesítő* 6 (1895): 561–580.

SZILY Kálmán, „A Königsbergi Töredékről”, *Akadémiai Értesítő* 5 (1894): 399–402.

TÓTH Péter. „A Königsbergi Töredék és Szalagjai újabb vizsgálata”. In: „*Látjátok feleim...*” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig: Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29 – 2010. február 28.*, szerkesztete MADAS Edit, 97–119. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009.

VOORBIJ, Hans. *Inventory of manuscripts of Vincent's theological works*. 2010–2020. Hozzáférés: 2020.03.12. <http://www.vincentiusb elvacensis.eu/mss/mssTW.html>.

VOORBIJ, Hans. „La version Klosterneuburg et la version Douai du *Speculum historiale*: Manifestations de l'évolution du texte”. In *Vincent de Beauvais: Intentions et réceptions d'une oeuvre encyclopédique au Moyen Age*, édité par Monique PAULMIER-FOUCART, Serge LUSIGNAN, Alain NADEAU. Cahiers d'études médiévales. Cahier spécial 4, 111–140. Saint-Laurent: Maison Bellarmin, Paris: Vrin, 1990.

Vincenz von Beauvais und das Königsberger Fragment

Parallelen zwischen Vincenz von Beauvais' *De laudibus beate Marie virginis* und dem Königsberger Fragment und seiner Streifen

Das sogenannte Königsberger Fragment ist eines der ältesten Schriftdenkmale der ungarischen Sprache, aber es gibt noch immer viele offene Fragen damit im Zusammenhang, die seit seiner Auffindung unbeantwortet geblieben sind. Der lateinische Urtext, dessen Übersetzung das Fragment sein soll, wurde noch nicht gefunden, und es ist auch umstritten, ob das Fragment und seine Streifen die Abschrift eines älteren ungarischen Textes sind, und deswegen der Originaltext früher, gegen 1200 entstanden ist, oder der Text erst im 14. Jahrhundert verfasst wurde.

Eine Untersuchung der Übereinstimmungen zwischen Vincenz von Beauvais' *De laudibus beate Marie virginis* und dem Königsberger Fragment kann die Quellenfrage klären, da es ist wahrscheinlich, dass dieses Werkes die lateinische Quelle des ungarischen Textes war: Es war in der gleichen Handschrift enthalten, in dem das Königsberger Fragment gefunden wurde, und außerdem gibt es auch inhaltliche Zusammenhänge zwischen den zwei Texten. In meinem Aufsatz wird der lateinische Text mit der ungarischen Fassung verglichen und der Zusammenhang zwischen ihnen untersucht. Die Quellenfrage beeinflusst auch die Datierung: wenn der lateinische Quellentext um die Mitte des 13. Jahrhunderts verfasst wurde, darf der ungarische Text nicht früher, gegen 1200 entstanden sein.

Providentia Augusti?

Az uralkodói hatalom képi szimbolikája a későrómai katonai alakulatjelvényeken a *Notitia Dignitatum* tükrében

Az alamannusok ekkor a pajzsokon lévő jelvényekről megtudták, hogy azok a katonák hátráltak meg a kisebb csapatokban garázdálkodó rablók elől, akikkel azelőtt félték megütközni...

Ammianus Marcellinus *Rerum gestarum libri*, 16. 12, 6.¹

Vitathatatlan, hogy a pajzs (lat. *scutum*) a közelharc alapvető kelléke. Védőfegyverként meghatározó szerepet töltött be a római hadviselésben, és a közhiedelemmel ellentétben támadásra éppen úgy lehetett használni, mint védekezésre. Ugyanakkor a pajzs más funkciókat is elláthat.² Akár szögletes, akár kerek, domború vagy lapos, mindenképpen rendelkezik felülettel. Ezt a felületet sokféleképpen lehetett hasznosítani: szolgálhatta az ellenség megfélemlítését vagy a harcostársak bátorítását, de a személyes rang, vagyon és befolyás látványos hirdetőeszközeként is funkcionálhatott. A kései antikvitás Római Birodalmának fejlett, jól szervezett társadalmában, a kvázi-professzionális haderő esetében azonban két legfontosabb feladata a (központi, uralkodói) propaganda terjesztése és – mint Ammianus Marcellinus utal rá – az adott katonai egységek beazonosításának lehetővé tétele volt.³

Jelen esettanulmány célja, hogy kiderítse: vajon az uralkodó hatalmának bizonyos képi szimbólumai, grafikus jelképei (*graphic signs of authority*) mennyire számítottak általánosnak, illetve milyen formában és mértékben jelentek meg

¹ AMMIANUS MARCELLINUS, *Rerum gestarum libri (Res Gestae)*, ford. SZEPESY Gyula (Budapest: Európa, 1993), 61.

² A későrómai pajzsok formájáról és funkcióiról ld. M. C. BISHOP and J. C. N. COULSTON, *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome* (Oxford: Oxbow Books, 2006), 216–218; Patricia SOUTHERN and Karen R. DIXON, *The Late Roman Army* (Abingdon: Routledge, 1996), 98–103; I. P. STEPHENSON, *Romano-Byzantine Infantry Equipment* (Stroud: Tempus Books, 2006), 35–48.

³ Utóbbiról Vegetius is részletes beszámolót hagyott hátra (*Epitoma Rei Militaris* 2. 18).

a korszak római katonai alakulatainak jelvényein, különös tekintettel a más-fajta hordozókon a Kr. u. 4–5. század⁴ fordulóján már általánosan használt új, alapvetően keresztény szimbólumok gyakoriságára. Kiinduló hipotézisem, hogy erre az időszakra létrejött az uralkodó reprezentációjának egy általános vizuális nyelve, amely, minden aktuális propagandától függetlenül a legkülönbözőbb hordozófelületeken, a mozaikoktól az érmékig, képes volt közvetíteni a császári hatalom és gondviselés (*providentia Augusti*) egyre inkább keresztényi alapon nyugvó üzenetét. Mindezt a Római Birodalom területén belül mindenütt értelmezhető, egyetemes szimbólumok segítségével tette. A kutatás legfontosabb forrása a *Notitia Dignitatum*.⁵ Ez az egyetlen olyan ismert korabeli írott forrás, amely a szöveget kísérő illusztrációinak hála segítségünkre lehet az egyes katonai alakulatok beazonosítása során. A *Notitia* képi szimbolikáját, valamint grafikus jelképeit Pamela Berger, illetve Beat Brenk már részletesen tárgyalták munkáikban,⁶ így ezek ismertetésétől jelen tanulmányban eltekintek. A fontosabb fogalmak kifejtése és a *Notitia Dignitatum* rövid bemutatása után már az alapvető ismeretek birtokában kísérek meg választ adni az imént feltett kérdésekre.

Az uralkodói hatalom képi jelvényei

Mit értünk az uralkodói hatalom képi jelvényei (*insignium*) alatt? A hatalom képi jelvényeinek értelmezése csak akkor lehetséges, ha elfogadjuk alaptételként, hogy a szimbolikus kommunikáció a politikai kultúra része, a hatalom közvetítésének egyik eszköze.⁷ Ennek kifejtéséhez érdemes bevezetni a vizualitás (mint a vizuális gondolkodás⁸ képessége), illetve a képiség (*graphicacy*, „képértelmezés”: az írni-, olvasni-, számolni tudással egyenértékű intellektuális készség) fogalmait. Utóbbi feltételezi egyfajta „képi olvasottság” létezését, az elvont eszmék, képzetek, gondolatok szimbólumokon keresztül, önálló médiumban történő megjelenítésének értelmezési készségét. A grafikus gondolkodás jelentős részben szenzoros érzékelésen alapul. Bizonyos egyetemes, az agyi adatfeldolgozást megkönnyítő sajátosságok, törvényszerűségek (például kiugróság, összekötöttség, zárt kontúrok) és társadalmi-kulturális elemek keveredése jellemzik. A képzettársításnak hála,

⁴ Az évszámok minden esetben Krisztus születése utániak.

⁵ A továbbiakban előfordul úgy is mint *Notitia*.

⁶ Ld. Pamela C. BERGER, *The Insignia of the Notitia Dignitatum: A Contribution to the Study of Late Antique Manuscripts* (New York etc.: Garland, 1981), 24–141; Beat BRENK, „Notitia dignitatum”, in *Graphic Signs of Identity, Faith, and Power in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, eds. Ildar H. GARIPZANOV, Caroline GOODSON and Henry MAGUIRE, 109–124 (Turnhout: Brepols, 2017), passim.

⁷ Lowell DITTMER, „Political Culture and Political Symbolism: Toward a Theoretical Synthesis”, *World Politics* 29, 4. sz. (1977): 552–583, 560–66.

⁸ Ld. Rudolf Arnheim korszakos jelentőségű monográfiáját a témáról: Rudolf ARNHEIM, *Visual Thinking* (Berkeley etc.: University of California Press, 1969), passim., de különösen 97–152.

agyunk a szövegalapú információt összekapcsolhatja a képi jelekkel: a grafikus jel érzékelésének hatására képes újra és újra előhívni ugyanazon adatokat a szöveges memóriából.⁹ Vagyis az általunk vizsgált *jelképek* (kvázi-logók) olyan nem-vizuális koncepcióhalmazok előhívását szolgálják, amelyeknek szellemi és érzelmi töltete egyaránt lehet.¹⁰ A korszakra jellemző, például korai keresztény jelképek (*christogram*, *staurogram*,¹¹ monogram, kereszt) tehát olyan önkényesen választott vizuális szimbólumok, amelyek a szenzoros, azaz szervi érzékelés elveit is követik, például az összekötöttség elvét, ám alkotóelemeiket, mint például a „chi” (χ) és „rho” (ρ) betűket nem szenzoros, hanem kulturális/történelmi alapon választották használóik.¹² Jól látható, hogy nagyon összetett szimbólumokról beszélünk: a grafikus jelek a kései antikvitásban és a kora középkorban általában egyszerre személyekre, szervezetekre utaló emblémák, kód(olt)szavak, illetve eszmék, gondolatok szimbólumai, amelyeknek természetfölötti/mágikus jelentésük, jelentőségük is lehet. Világi és transzcendens hatalmuk ebben a kontextusban nem is választható külön. Elvont eszmék és fogalmak helyettesítőiként, egy jelentős részben analfabéta társadalomban rendkívül fontos szerepük volt, többek között a hatalom különféle típusainak és formáinak széles körű terjesztésében is.¹³

A *Notitia Dignitatum*

A *Notitia Dignitatum* egy, a kései antikvitás korszakának forrásai között egyedülálló államigazgatási dokumentum. Hivatali segédkönyv: átfogó, ám absztrakt és szimbolikus módon¹⁴ mutatja be a Római Birodalom közigazgatását és hadszervezetét, teszi mindezt listák és a szöveg értelmezéséhez nélkülözhetetlen, az írott részekkel lényegében egyenértékű képi illusztrációk segítségével. Külön tárgyalja a keleti és a nyugati birodalomrész szervezeti felépítését. A *Notitia* általunk ismert változata valamikor 395 körül keletkezett, és a szöveg alapján valószínűsíthető, hogy a 420-as évek közepéig folyamatosan aktualizálták a Nyugatrómai Birodalomban,¹⁵ ahol a ránk maradt másolatok mára sajnálatos módon elveszett eredeti-

⁹ Vö. Colin WARE, *Visual Thinking for Design* (Amsterdam: Morgan Kaufmann, 2008), 1–32, 123–145 és 165–182, amely a kognitív pszichológia felől vizsgálta a vizuális gondolkodás kérdését.

¹⁰ Ildar GARIPZANOV, *Graphic Signs of Authority in Late Antiquity and the Early Middle Ages, 300–900* (Oxford etc.: Oxford University Press, 2018), 5–6.

¹¹ Χριστός-ból Chi (χ) és Rho (ρ); illetve σταυρός-ból Tau (Τ) és Rho (ρ).

¹² GARIPZANOV, *Graphic Signs...*, 6.

¹³ Uo., 10–13.

¹⁴ Értsd, kizárólag a mindenkori tisztségeket, azok sajátosságait és hierarchiáját sorolja fel; nevek, vagy az aktuális viselőikre vonatkozó bármiféle utalás nélkül. BRENK, „*Notitia Dignitatum*”, 109–112.

¹⁵ A *Notitia* használatáról és datálásáról ld. A. H. M. JONES, *The Later Roman Empire, 284–602: A Social, Economic, and Administrative Survey. Vols. I–II.* (Oxford: Basil Blackwell, 1964), 38; illetve uo. Vol. III, *Appendix II*, 347–380; Warren TREADGOLD, *Byzantium and Its Army* (Stanford: Stan-

je készülhetett. Jelen kutatás során, a vizsgálat vizuális természetéből fakadóan, elsősorban a *Notitia* illusztrációinak elemzésére vállalkozom, amelyek hitelességét meggyőző érvek támasztják alá.¹⁶ Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy az írott szöveg és a sokszor szöveges elemeket is tartalmazó illusztrációk összefüggése nagyon szoros: értelmezésük kizárólag együtt lehetséges.¹⁷

A *Notitia*, már csak műfajából és szerkezetéből adódóan is, a császári udvar produktuma. Keletkezéséhez és használatához jó eséllyel magának az uralkodónak is köze lehetett.¹⁸ A mű formája, szerkesztése rendkívül pontosan adja vissza a késő római állam paradox helyzetét: az egyszerre centralizált, vagyis az udvar és az uralkodó személye köré épülő, és decentralizált, tehát a tartományokba kiszervezett, a *devotiót*, vagyis a helyi elit lojalitását és együttműködését igénylő¹⁹ államigazgatást, valamint a látványosan elkülönülő civil²⁰ és katonai²¹ adminisztrációt, szervezeti struktúrát. Érdeemes megjegyezni, hogy a képi és tárgyi kultúra kutatásának szempontjából különösen fontos külsőségek – például ruházat, ki-

ford University Press, 1995), 44–49; BORHY László, *Notitia utraque cum Orientis tum Occidentis ultra Arcadii Honorique Caesarum tempora* (Budapest: Pytheas, 2003), XVII–XXIV; (kéziratairól, utóéletéről uo. XLV–LIV); BERGER, *The Insignia...*, XVII–XXVI., 1–23.

¹⁶ Ld. pl. BORHY, *Notitia utraque...*, XXV.; BERGER, *The Insignia...*, 142–167.; BRENK, „Notitia Dignitatum”, 114–120.

¹⁷ BORHY, *Notitia utraque...*, XLIV. A *Notitia* illusztrációiról, képi szimbolikájáról általában: Uo. XXV–XLIV.; BERGER, *The Insignia...*, 24–141. A képek és feliratok összefüggéséről ld. még pl. BERGER, *The Insignia...*, XVIII–XXI., 107–108 (Görög és latin szavak/rövidítések a képmezőben), 168–170.

¹⁸ A *primicerius notariorum* vezethette, aki például a kinevezési okmányok elkészítéséhez tudta használni. Ld. BORHY, *Notitia utraque...*, XVIII. Lehetséges, hogy Iohannes ellencsászárhoz (ur. 423–425) köthető a (nyugati) *Notitia* összeállítása (vagy legalábbis aktualizálása). Ő elődje, Honorius halálakor éppen a *primiceriusi* tisztséget viselte. Vö. BRENK, „Notitia Dignitatum”, 109–110. Berger szerint a keleti példány készült előbb, arról másolták a nyugatit: BERGER, *The Insignia...*, 158–159.

¹⁹ A *devotio* intézményéről és működéséről ld. Peter BROWN, *Power and Persuasion in Late Antiquity: Towards a Christian Empire* (Madison, WI: The University of Wisconsin Press, 1992), 3–34.

²⁰ A kései antikvitás római államszervezetének legjobb összefoglalását talán még mindig A. H. M. Jonesnál találjuk: JONES, *The Later Roman Empire...*, 321–365. Vö. Averil CAMERON, *The Later Roman Empire: AD 284–430* (London: Fontana, 1993), 99–112. Ld. még a centralizációról, az udvar és a bürokrácia szerepéről: Christopher KELLY, *Ruling the Later Roman Empire* (Cambridge, MA etc.: Belknap, 2004), 186–193, 203–231; David S. POTTER, *The Roman Empire at Bay: AD 180–395* (London etc.: Routledge, 2004), 533–552.

²¹ A késő római hadsereg 4–5. századi szerkezetével kapcsolatban ld. JONES, *The Later Roman Empire...*, 52–60, 97–100, valamint 607–654; Martijn J. NICASIE, *Twilight of Empire: The Roman Army from the Reign of Diocletian until the Battle of Adrianople* (Amsterdam: J. C. Gieben, 1998), 13–42; Hugh ELTON, *Warfare in Roman Europe AD 350–425* (Oxford: Oxford University Press, 1998), 89–107; A. D. LEE, *War in Late Antiquity: A Social History* (Oxford: Blackwell Publishing, 2007), 9–14. Vö. SOUTHERN and DIXON, *The Late Roman Army*, 4–38. és VÁRADY László, *Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik: A Római Birodalom utolsó évszázada (376–476)* (Budapest: Akadémiai, 1961), 21–84.

egészítők, viseleti elemek – terén a 4. század második felében már beszélhetünk egyfajta általános „udvari militarizmusról” is.²²

A forráselemzés során a *Notitia* öt különböző, 15–16. századi kéziratára és egy ősnymotatványra támaszkodom. Ezek a müncheni („W”), az oxfordi („O”) a párizsi („P”) és a két vatikáni („V1” és „V2”) kódex;²³ valamint a Hieronymus Frobenius bázeli műhelyében 1552-ben készült ősnymotatvány (ún. Gelenius-nyomtatvány).²⁴ Mindegyikük az úgynevezett *Codex Spirensis*, egy sokáig Speyeren őrzött, mára azonban elveszett 9. századi karoling másolat alapján készült.

A *Notitia* illusztrációit összesen 89 színes, egészoldalas tábla tartalmazza.²⁵ 43 tábla a keleti, 44 pedig a nyugati birodalomrész adminisztrációjához tartozik. A maradék kettő – a DIVINA PROVIDENTIA és DIVINA ELECTIO – speciális: a kézirat közepén helyezkednek el, mintegy elválasztva a birodalom két felét. Ugyanakkor a dokumentum szimbolikus politikai ideológiájának összefoglalásaként is funkcionálnak.²⁶

Az illusztrációk képi ábrázolásmódjában szinte nyoma sincs a klasszikus antikvitás mimetikus művészetének,²⁷ hanem az absztrakt szimbolizmus jellemzi. Két alaptípust különíthetünk el: a „szoba”, illetve a „térkép” variációit. Előbbi az objektumokat egy fiktív, az esetek többségében feltehetőleg zárt térbe helyezi, egymástól élesen elkülönítve. Ezzel gyakorta olyan hatást kelt, mintha az áb-

²² Peter BROWN, *The World of Late Antiquity: From Marcus Aurelius to Muhammad* (London: Thames and Hudson, 1971), 22–30. A katonai arisztokráciáról ld. Michael E. STEWART, *The Soldier's Life: Martial Virtues and Manly Romanitas in the Early Byzantine Empire* (Leeds: Kismet Press, 2016), 78–90. A római hatalom, autoritás és státusz általános, tárgyi szimbólumairól: Ellen SWIFT, *The End of the Western Roman Empire: An Archaeological Investigation* (Stroud: Tempus Books, 2000), 45–56.

²³ W: Bayerische Staatsbibliothek, Clm 10291, fols. 1–170, (fols. 88r–169v) és fols. 171–222, (fols. 178v–222v), hozzáférés: 2020.04.13, <https://bit.ly/3dyXqeY>; O: Bodleian Library, MS. Canon. Misc. 378, fols. 88v–170r, hozzáférés: 2020.04.13, <https://bit.ly/303mNlb>; P: Bibliothèque nationale de France, latin ms. 9661, fols. 72r–146v, hozzáférés: 2020.04.13, <https://bit.ly/3gRYufS>; V1: Biblioteca Apostolica Vaticana, Barb. Lat. 157, fols. 91r–172v, hozzáférés: 2020.04.13, <https://bit.ly/2U5uELj>; V2: Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. lat. 3715 fols. 5r–52v, hozzáférés: 2020.04.13, <https://bit.ly/2Mmsenc>. A provenienciáról ld. BORHY, *Notitia utraque...*, XLV–XLIX.; BERGER, *The Insignia...*, 1–18.

²⁴ BORHY, *Notitia utraque...*, XLIX–LIV, 1–165 (a teljes Gelenius-nyomtatvány); BERGER, *The Insignia...*, 20–23.

²⁵ A forráshivatkozások esetében, ügyelve a konkordanciára, Otto Seeck beosztási rendszerét használom. Ld. Otto SEECK, *Notitia Dignitatum accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Latercula prouinciarum* (Berlin: Weidmann, 1876), 1–225. Vö. BORHY, *Notitia utraque...*, LVIII–LIX. Vö. Ingo Maier rendszerével: Ingo G. MAIER, „The compilation ‘notitia dignitatum’ (C n d)”, hozzáférés: 2020.06.03, <https://bit.ly/309086W>.

²⁶ Vö. BERGER, *The Insignia...*, 134; BRENK, „Notitia Dignitatum”, 112–114; BORHY, *Notitia utraque...*, XLII–XLIV.

²⁷ A változás–állandóság kérdéséről és a későrómai művészet sajátosságairól ld. Jáś ELSNER, *Imperial Rome and Christian Triumph: The Art of the Roman Empire AD 100–450* (Oxford etc.: Oxford University Press, 1998), 8–23, 25–100. A „klasszicizáló” stílus tovább éléséről: Uo. 186–197.

rázolt tárgyakat csupán kipakolták volna a padlóra egymás mellé.²⁸ Ugyanezt az absztrakt „halmazást” figyelhetjük meg a „térkép” ábrázolások esetében is, amelyek csupán az adott tisztviselő közigazgatási hatásköre alá tartozó nevesített településeket és a legfontosabbnak ítélt földrajzi jellemzőket²⁹ (például hegyeket, folyókat) tüntetik fel. Habár ennek a vizuális kultúrának egyes elemei egyáltalán nem ismeretlenek a késő antik művészetben, ám ez az általános, letisztult, merőben praktikus formája kizárólag a *Notitia Dignitatum* sajátossága.³⁰

A pajzsok

Az elemzés szűkebb területét a pajzsszimbólumok jelentik. Ezek leginkább a *Notitia Dignitatum* késő római hadszervezetet érintő szekcióihoz tartozó illusztrációkon szerepelnek. Habár itt egyértelműen felismerhető tárgyakat látunk, ezek a pajzsok és jelvényeik lényegében az adott katonai egységeket helyettesítik, szimbolizálják. Ez az elvont koncepció merőben újnak számított a korszakban. Amint a *Notitiában* más esetekben is megfigyelhető, a pajzsok itt felülemelkedtek eredeti funkciójukon, és az uralkodói hatalom grafikus jelvényeiként jelennek meg.³¹ Összesen 284 alakulatjelvényt találunk a *Notitia Dignitatum*-ban: 113-at a keleti és 171-et a nyugati birodalomrészt taglaló fejezetekben. Ezek mindegyike kapcsolódik valamelyik, a szövegben megemlített, listákon szereplő katonai alakulathoz.

Ezek a pajzsszimbólumok többnyire a *Notitián* belül is jól elkülönülő csoportot alkotnak,³² és hitelességüket illetően a stiláris párhuzamokon túl több közvetett és legalább egy közvetlen bizonyíték is a rendelkezésünkre áll. Előbbi kategóriába tartozik például a pajzsjelvény feltüntetése régészeti leleten, képi ábrázoláson. Erre jó példa a több mint fél évezreden keresztül létező *Quinta Macedonica* alakulata, amelynek pajzsszimbólumát epigráfiai forrásokból, sőt régészeti leletekről is ismerjük.³³ Közvetlen bizonyíték alatt azt értjük, amikor az írott és képi infor-

²⁸ BRENN, „Notitia Dignitatum”, 116–122; BERGER, *The Insignia...*, 144–153.

²⁹ Időnként feltűnnek egyéb, történelmi vonatkozású jellegzetességek: pl. a *Comes limitis Aegypti* tábláján megtaláljuk a piramisokat (ND Or. XXVIII. 6.)

³⁰ Néhány szembetűnő példáért ld. BRENN, „Notitia Dignitatum”, 115–119.

³¹ Vö. BRENN, „Notitia Dignitatum”, 122.

³² Nem a helyőrségeket ábrázoló „térképeken”, hanem minden esetben különálló táblákon, ahhoz a parancsnoki tisztséghez kapcsolva, amelybe a területi listákon feltüntetett különítmények eredetileg tartoznak. Pl. a *comes limitis Aegypti* fennhatósága alatt álló csapatok – legalábbis a szervezeti struktúra szerint – a *magister militum per Orientem*, illetve *m. m. per Thracias* (ND Or. VII. 1–58.; ND Or. VIII. 1–53.) hadseregének képezték részét. Vö. BERGER, *The Insignia...*, 41–57.

³³ ND Or. VII. 39. Epigráfiai előfordulásaiért ld. Constantine ZUCKERMANN, „*Legio V Macedonica* in Egypt. CPL 199 Revisited”, *Tyche* 3 (1988): 279–287, 280–284 és Anna Maria KAISER, „Egyptian Units and the Reliability of the *Notitia Dignitatum*, pars Oriens”, *Imperium and Officium Working Papers (IOWP)* Version 01, April 2014. 9–10. (különösen uo. 56. jegyzet). Régészetileg

máció egyaránt teljes egyezést mutat egy bizonyos másik forrással. Egy alakulat – a *Mattiari Iuniores* – esetében ugyanis egy szicíliai katakombában felfedezett sírfeliraton nem csupán a csapattest beazonosítható jelvénye szerepel, de a *legio* neve is kibetűzhető.³⁴ Mindez némileg cáfolja a korábban általánosan elfogadott álláspontot, amely szerint valószínűtlen, hogy a *Notitia* összeállítása során létező alakulatjelvény listákat alkalmaztak volna,³⁵ holott könnyen lehet, hogy pontosan így történt. Ugyanakkor éppen ez a vélelmezhető hitelesség indokolja, hogy másképp kezeljük a pajzsszimbólumokat. Hiszen, ha jó eséllyel már a dokumentum eredeti összeállítása idején rendelkezésre álló forrásból származnak, úgy a bemutatott alakulatjelvényeket nem tekinthetjük a *Notitia* vizuális kultúrája, szimbolikus politikai üzenete szerves részének. Ellenben a hadseregben domináns császárkultusról sok mindent elárulhatnak.

A pajzsillusztrációkon szereplő szimbólumok esetében megkülönböztethetjük, hogy az ún. alapmotívum, háttér részét képezi-e, vagy önálló formában tűnik fel. Az általunk vizsgált két legelterjedtebb, uralkodói hatalmat, fennhatóságot is kifejező *insigniumot* a 4–5. század fordulóján a Krisztus-monogramok (*christogram*, *staurogram*), illetve a kereszt képezték.³⁶ Joggal merül fel tehát a kérdés: milyen gyakran találkozunk velük a *Notitia* pajzsain?

Christogram-ábrázolást egyáltalán nem látunk. Ez meglepő, tekintettel, hogy más források arról tájékoztatnak, hogy legkésőbb II. Constantius uralkodásától (337–361) kezdve bizonyos testőralakulatok jelvénye pontosan a klasszikus Chi-Rho-monogram volt. Ez a tendencia folytatódott minimum I. Iustinianus (ur. 527–565) haláláig.³⁷ A *Notitiában* elkülönítve, a legfontosabb udvari hivatalviselők közé tartozó keleti, illetve nyugati *magister officiorum* tábláin³⁸ láthatjuk a testőrlovasság (*scolae*) alakulatának pajzsjelvényeit, de Krisztus-monogramot egyik esetben sem találunk. Ellenben más, a császárt és testőrségét ábrázoló, az uralkodó

alátámasztja például Arcadius oszlopa Konstantinápolyban (Az ún. „Freshfield Album” alapján: Trinity College Library, Cambridge. O.17.2, hozzáférés: 2020.03.12, <https://bit.ly/2A0s0Qb>.); vagy a Rheinische Landesmuseum Trier gyűjteményében őrzött, felvonuló katonákat ábrázoló elefántcsont plakett, ld. STEPHENSON, *Romano-Byzantine...*, 54.

³⁴ Marko JELUSIĆ, „Zu einem Schildzeichen der Notitia dignitatum: Neubewertung einer Grabmalerei mit der Darstellung des spätantiken Soldaten Flavius Maximianus aus der Villa Maria-Katakomba in Syrakus (reg. Siciliana/I)”. *Archäologisches Korrespondenzblatt (Römisch-Germanisches Zentralmuseum)* 47 (2017): 513–532, 515–526. *Mattiari Iuniores*: ND Or. V. 7., 47.

³⁵ BRENN, „Notitia Dignitatum”, 120–121.

³⁶ Eredetükről, elterjedésükről, használatukról és változataikról ld. GARIPZANOV, *Graphic Signs...*, 27–105.

³⁷ Ld. pl. a híres „kercsi ezüsttálat” (*missorium*), amelyet a kutatók többsége II. Constantiusához kapcsol, és a 350-es évekre datál. (Ermitázs, Szentpétervár). Sabine MACCORMACK, *Art and Ceremony in Late Antiquity*, (Berkeley etc.: University of California Press, 1981), 43–44. Ugyanilyen Chi-Rho-val díszített pajzsot láthatunk a ravennai San Vitale-székesegyház Iustinianus-mozaikján, vagy Arcadius császár már említett oszlopán (ld. a 33. jegyzetet).

³⁸ ND Or. XI. 4–11.; ND Oc. IX. 4–9. Ld. JONES, *The Later Roman Empire...*, 368–369. Vö. POTTER, *The Roman Empire...*, 371., 670–671.

személyéhez köthető tárgyakon – például I. Valentinianus, illetve I. Theodosius császárok áldozatbemutatásnál használt ezüstitálján (*missoria*)³⁹ – az itt bemutatott szimbólumokhoz megszólalásig hasonlító pajzsok is szerepelnek, alátámasztva a forrás hitelességét. Ami a kereszt jelét illeti, néhány esetben viszontláthatjuk, ám aránya elég csekély: a keleti birodalomrész 113 pajzs-illusztrációjából csak 7 példányon látható kereszt (vagy bármi kereszt-jellegű) ábrázolás, ami csupán 6,19 százaléknak felel meg. Fontos leszögeznünk, hogy ez a statisztika legjobb esetben is csak hozzávetőleges. A különböző másolatok esetenként eltérnek egymástól. Továbbá, az itt feltüntetett értékekbe beleszámítottam minden, a legtagabb értelemben keresztre hasonlító szimbólumot. Egyesek, például a *Mattiari Iuniores* és a *Victores*⁴⁰ esetében a kereszt önállóan, a pajzs alapotívumától függetlenül szerepel, az érmékhez hasonló formában.⁴¹ Ellenben a *Mattiari Seniores*⁴² vagy éppen a *Secunda Felix Valentis Thebaeorum*⁴³ alakulatok pajzsain a kereszt a háttér részeként látható. További információk hiányában nehéz eldönteni, hogy vajon értelmezhetjük-e ugyanabban a kontextusban a keresztábrázolásnak ezt a két típusát.

A nyugati birodalomrészben az arány 8 a 171-ből, vagyis mindössze 4,67 százalék. A pajzsok többségén a kereszt az alapotívum része (pl. *Ascarii Seniores*⁴⁴), ugyanakkor itt találjuk az egyik legkülönösebb keresztszerű ábrázolást. Ez a *Lanciarrii Comaginenses*⁴⁵ pajzsjelvényén látható, a *Notitiában* egyedülálló, visszafelé hajló, ebben az esetben szinte gombakalap-szerű végekkel. Bár a forrásban máshol nem találkozunk vele, ez a forma a korszakban korántsem számított ismeretlennek. Hasonló, főleg felvonulásokon vagy oltárdíszként használt keresztetek gyakoriak az 5–6. századtól egészen az ezredfordulóig. A visszahajtott fülből kialakított lyuk – némely esetben lap – szolgált az ékítmények (*pandelia*) felfüggesztésére. A hadsereg jelvényei között, katonai kontextusban is előfordulhattak.⁴⁶

³⁹ I. Theodosius *missoriuma* (kb. 388) mai Spanyolország területén került elő, Madridban őrzik. Vö. ELSNER, *Imperial Rome...*, 84–85.; I. vagy II. Valentinianus ezüstitálja Genfben, a Musée d'Art et d'Histoire de Genève-ben található. SOUTHERN and DIXON, *The Late Roman Army*, XII. Pl. 14.; LEE, *War in Late Antiquity...*, 43.

⁴⁰ ND Or. V. 12.

⁴¹ A réz aprópénz (*nummus*) esetében gyakran csak a kereszt látható a hátoldalon, időnként babérkoszorúban (átvéve a *christogram* helyét), ld. Honorius: Const. RIC X 109.; II. Theodosius: Nicom. RIC X 448 (423–425-re datálva). (A tanulmányban említett érmék jó minőségű fotói megtalálhatóak a Wildwinds numizmatikai adatbázisában: <https://bit.ly/2XtdBF1>, hozzáférés: 2020.03.12.)

⁴² ND Or. V. 53.

⁴³ ND Or. VII. 46.

⁴⁴ ND Oc. V. 166.

⁴⁵ ND Oc. V. 260.

⁴⁶ Ilyen például a szíriai Kurinból előkerült, ma a Walters Museumban őrzött ezüstkereszt (57. 641: <https://bit.ly/3cAyORW>, hozzáférés: 2020.03.12.); illetve az Ermitázsban található áldozati ezüstitál keresztje (Inv. no. [omega] 209: <https://bit.ly/2MmD9NT>, hozzáférés: 2020.03.12.) Továbbá az athéni Bizánci és Keresztény Múzeum rézötvözet felvonulási keresztje (BMX 336).

Felettébb érdekes, hogy abban az időben, amikor nem csak a birodalomban, de kifejezetten a hadseregben is kizárólagossá tették a keresztény vallást (416-ban),⁴⁷ az egyes alakulatok reprezentációjában még mindig ennyire ritkán jelennek meg annak motívumai, ikonográfiája. Különösen, ha más forrásoknak köszönhetően rendelkezünk adatokkal a kereszténység népszerűségéről a katonák és parancsnokaik körében.⁴⁸ A Milvius-hídnál vívott ütközet és a Constantinus-féle „fordulat” jegyében 312 után a *christogram* korai keresztény jelképből rövid idő alatt a császári hatalom megtestesülésének szimbólumává vált, míg azután az 5. században a kereszt át nem vette a helyét. Elvont, az uralkodói fennhatóságot, „tulajdonjogot” hirdető és nagyon is kézzelfogható, apotropaikus (védelmező jel) értelemben egyaránt.⁴⁹ Különösen a két nagy késő római császári uralkodóház, a Constantinus- (306–363), illetve a Theodosius-dinasztia (378–455) regnálása idején, nagyjából a 320-as évektől az 5. század első harmadáig élte fénykorát a motívum mint az uralkodói hatalom jele.⁵⁰ Ehhez képest különösen meglepőnek tűnhet, hogy a pontosan erre a korszakra datálható *Notitiából* teljes mértékben hiányzik a *christogram* bármelyik fajtája, és a keresztet is csupán pár alkalommal láthatjuk viszont. A pajzsokon nem találkozhatunk az I. Theodosius uralkodása idején rendkívül népszerűvé váló, babérkoszorúval övezett, „győzedelmes Chi-Rho” szimbólummal,⁵¹ ahogyan a valamivel ritkább, de az állami reprezentációban szintén népszerű *staurogrammal* sem.⁵² Mindössze egyetlen – legnagyobb jóindulattal kettő – olyan táblát találunk, ahol a *Notitia* eredeti változatban talán szere-

Ld. Anastasia LAZARIDOU, ed., *Transition to Christianity: Art of Late Antiquity, 3rd–7th Century AD* (New York etc.: Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation etc., 2011), 146, 112. tétel.

⁴⁷ Ld. Oliver STOLL, „Religions of the Armies”, in *A Companion to the Roman Army*. ed. Paul ERDKAMP, 451–476 (Oxford: Blackwell Publishing, 2007), 471–473. A keresztény császárképről és politikáról röviden ld. Alexander DEMANDT, „Die imperiale Idee”, in Alexander DEMANDT, *Zeitenwende: Aufsätze zur Spätantike*, 417–433 (Berlin etc.: De Gruyter, 2013 [2007]), 428–431. Vö. Meaghan McEVOY, „Rome and the transformation of the imperial office in the late 4th–mid-fifth centuries AD”, *Papers of the British School at Rome* 78 (2010): 151–192, 162–170.

⁴⁸ John F. SHEAN, *Soldiering for God: Christianity and the Roman Army* (Leiden etc.: Brill, 2010), 177–215. A későrómai hadseregről és a „barbarizációnak” a kereszténység terjesztésében betöltött hatásáról: Uo. 327–367.

⁴⁹ GARIPZANOV, *Graphic Signs...*, 54–65.; a kereszt mint apotropaikus szimbólum: Uo. 99–105.

⁵⁰ Uo., 65–80.

⁵¹ Érmén először az ellencsászár Magnentius 353-ban vert bronzpénzén találkozunk (önálló) *christogrammal* (RIC VIII 318), de ez elszigetelt eset; I. Valentinianus és Valens érméin már megjelenik helyenként, de még csupán elvétve (370 körül); I. Theodosiusnál is (glóbuszon pl.: Const. RIC IX 75b vagy magában: Antioch. RIC 59d); Arcadius és Honorius császároknál (Arcadius: Antioch. RIC IX 97, 67d és 136; Honorius: Const. RIC X 109, Thessal. RIC IX 64g); II. Theodosiusnál már gyakori (410-es évektől), míg a kereszt fokozatosan ki nem szorítja a következő évtizedekben. GARIPZANOV, *Graphic Signs...*, 67–68, 72–74.

⁵² A korszakra nagyon jellemző a „Victoria/angyal tartja a kereszt alakú pásztorbotot/*staurogramot*” motívum, ami egyben a Szent Kereszt ábrázolása is lehet, ld. pl. Const. RIC X 219. Legkorábbi előfordulása egy 408-as arany *solidus* Honorius ravennai udvarából (Ravenna RIC X 1310). Vö. SWIFT, *The End...*, 33 (Arról, hogy miért kerülük a kereszt feltüntetését.).

pelhetett a klasszikus Krisztus-monogram: ezek a CONSVLARIS PALESTINAE, illetve CONSVLARIS CAMPANIAE illusztráció.⁵³ A képeken mindkét provincia-perszonifikáció egy-egy klasszikus katonai *vexillum*-stílusú lobogót tart a kezében. Palestina esetében a zászló tartalmazza a titulus nevét, így mintha az adott *consularis* (helytartó) hivatalának jelvénye lenne. Campanianál ellenben a lobogó üres, és ha összevetjük a fennmaradt kéziratokat, megállapíthatjuk, hogy a zászló formája sem teljesen olyan, mint amelyet a Palestina-megszemélyesítésnél láthatunk. A dísztelen vörös textília felett megfigyelhetünk egy apró kört vagy gyűrűt. Ez a „W” kéziratban lyukasnak látszik, viszont az „O” és a két vatikáni forrás esetében tömörnek tűnik.⁵⁴ Ha összehasonlítjuk más, korabeli ábrázolásokkal, nehéz nem egy császári hadijelvény-lobogót, vagyis *labarumot* felismernünk ebben a jelvényben. Az ilyenfajta tárgyakon némely esetben (például ha szöveget is hordozott) a jellegzetes *christogramot*, később pedig a kereszt jelét a lobogó fölött, szabadon vagy *clipeusban* (kicsiny, kerek pajzsban) helyezték el.⁵⁵ Fontos azonban megjegyezni, hogy a *Notitia* illusztrációin maga a Krisztus-monogram nem látható, legfeljebb a helye. Így tehát mindez csupán spekuláció, egy a lehetséges értelmezések közül.

Más, az uralkodó hatalmának és sikerességének bizonyos aspektusait kifejező jelképek között talán emlitenünk kell még Victoria, a győzelem istennőjének alakját,⁵⁶ aki, ahogy az érmék is bizonyítják, a korban egyre nélkülözhetetlenebb alkotóelemévé vált a császári reprezentációnak. A keleti birodalomrész pajzsainak 6,19 százaléka (7/113), míg a nyugati jelvényeknek csupán 1,75 százaléka (3/171) találhatunk Victoria/angyal-ábrázolást. Legyakoribb formái a magányos, kezeiben jellegzetes attribútumait tartó Victoria (pl. *Primi Theodosiani*,⁵⁷ *Felices Honoriani Iuniores*⁵⁸), valamint a császárportrét övező iker-alakzat. Utóbbi kategó-

⁵³ ND Or. XLIII. 2., valamint Oc. XLIII. 2.

⁵⁴ W: fol. 221v; O: fol. 167v; V1: fol. 170r; V2: fol. 50v.

⁵⁵ Pontosan ilyen *labarumot* látunk Anicius Petronius Probus 406-ra datált consuli diptichonján, amely Honorius császárt ábrázolja (Aostai katedrális, Kincstármúzeum, *CIL* V, 6836.) A jelvény részletes leírását adja Eusebius (*Vita Const.* 1. 31.); megtalálhatjuk például érméken: leghíresebb talán egy 327-es *folles* (RIC VII 19), ahol még az eredeti szerkezet látható, a lobogón az uralkodó(k) portréjával, felette pedig, a zászlórúd tetején a Chi-Rho monogrammal. Később gyakran magára a *labarumra* helyezték a Krisztus-monogramot vagy a keresztet (pl. I. Valentinianus: Antiochia RIC IX 2a, xiii, B). GARIPZANOV, *Graphic Signs...*, 54–62. Vö. Mark HEBBLEWHITE, *The Emperor and the Roman Army in the Later Roman Empire, AD 235–395* (London etc.: Routledge, 2017), 187–189.

⁵⁶ Vö. HEBBLEWHITE, *The Emperor...*, 37–39.; ikonográfiájának elterjedéséről és jelentőségéről a korszakban ld.: Christopher DOYLE, „Declaring Victory, Concealing Defeat? Continuity and Change in Imperial Coinage of the Roman West, c. 383–c. 408”, in *Shifting Genres of Late Antiquity*, ed. Geoffrey GREATER and Hugh ETON, 157–171 (Farnham: Ashgate, 2015), *passim*.

⁵⁷ ND Or. V. 64.

⁵⁸ ND Or. V. 62.

ria jellemző példája a *Sagittarii Iuniores Gallicani*⁵⁹ szimbóluma, a szögletes medallionban szereplő, talán Arcadiust és Honoriust ábrázoló dupla császárportrékkal.

A korszak császárkultuszában ilyen szignifikáns szerepet betöltő szimbólumok hiányának vagy alulreprezentáltságának egyik fontos okát valószínűleg az alakulat-tradíciókban⁶⁰ kell keresnünk. A 4–5. század fordulójának hadseregében a *legiók* jelentős része már több évszázados múltra tekinthetett vissza, némelyikük egyenesen Iulius Caesar és Augustus koráig. Jelvényeik pedig, a kontinuitás szimbólumaként, általában nem sokat változtak. Ebből következhet, hogy az antik mitológia alakjai, illetve a korszak uralkodói propagandájában már háttérbe szorított istenek (például Sol Invictus, Iuppiter, Hercules)⁶¹ lényegesen gyakoribbak a *Notitia* pajzsain. Írott forrásokkal és régészetileg egyaránt alátámasztható, hogy ezen figurák többsége egykor szerepelt a császári reprezentációban – sőt bizonyos alakulatok éppen az aktuális uralkodó preferenciái alapján tettek szert „isteni” attribútumokra.⁶² A *Notitia Dignitatum* összeállításának idején azonban már nem tekinthetjük őket az uralkodói hatalom aktuális, élő jelképeinek, ellentétben például a keresztény kontextusban is tovább élő Victoria/angyal ikonográfiával.

A pajzsszimbólumok között külön csoportként kezelhetjük az uralkodó hatalmának egyik legjellegzetesebb megjelenési formáját, vagyis a császárportrét. Általában magányos vagy kettős császárportrékkal találkozunk. Mellkép vagy egész alakos formában, legtöbbször *clipeus*ban, vagy valamiféle keretbe foglalva látjuk őket. A *Notitia*ban szereplő ábrázolások nagyon hasonlóak ahhoz az Arcadius-Honorius ikerportréhoz, amelyet példának okáért a *magister militum* Stilicho pajzsán láthatunk, az egyik legismertebb diptichonon.⁶³ A keleti birodalomrész pajzsain előfordulásuk csekély mértékben ugyan, de gyakoribb az előző fejezetben tárgyalt jelképekénél: 11,5 százalék (13/113); nyugaton viszont csak 4,67 százalék (8/171). Esetenként – leglátványosabb formában a keleti *domestici equites* és *dom-*

⁵⁹ ND Or. V. 55.

⁶⁰ Ld. STOLL, „Religions of the Armies”, 470–471.

⁶¹ Az uralkodói hatalom „isteni propagandájáról” a 3. századi katonacsászárok idején ld. Erika MANDERS, *Coining Images of Power: Patterns in the Representation of Roman Emperors on Imperial Coinage, A.D. 193–284* (Leiden etc.: Brill, 2012), 95–145.

⁶² Ilyenek pl. a magát Iuppiter propagáltjaként azonosító (*Iovianus*, „olyan, mint Jupiter”) Diocletianus által 290 körül alapított *Legio I Iovia*, vagyis „(akik) Jupiteréi”, „Jupiter-fiak”, amelynek (keleti és nyugati részre bontott) utód-alakulatai (*Ioviani iuniores*: ND Or. V. 3.; *Ioviani seniores*: ND Oc. V. 2.) még a *Notitia* készítése idején is Iuppiter sását viselték a pajzsukon. Stephen MITCHELL, *A History of the Later Roman Empire AD 284–641* (Chichester etc.: John Wiley & Sons, 2015), 56–66.; HEBBLEWHITE, *The Emperor...*, 195–196. JONES, *The Later Roman Empire...*, Vol. III. App. II. 356–357. SHEAN, *Soldiering for God...*, 250–252.

⁶³ Stilicho-diptichon, Museo e Tesoro del Duomo di Monza. BRENK, „Notitia Dignitatum”, 116. Stilichóról röviden ld. pl. Stephen WILLIAMS and Gerard FRIELL, *Theodosius: The Empire at Bay* (London: Routledge, 1998 [1994]), 125–138. Vö. Penny MACGEORGE, *Late Roman Warlords* (Oxford etc.: Oxford University Press, 2002), 5–14.

*estici pedites*⁶⁴ udvari alakulatok pajzsain – két Victoria, vagy angyalfigura tartja a portrékat, így van ez a DIVINA PROVIDENTIA és DIVINA ELECTIO táblákon is, jelezve, hogy ez a típusú ábrázolás mennyire bevett lehetett az udvari propagandában. Ez a két főlió az „Isteni előrelátás” vagy „Isteni gondviselés” (*Divina providentia*), illetve az „Isteni kiválasztás” (*Divina electio*) címetek viseli, utalva az uralkodó törvényhozó és adminisztrátori funkcióinak transzcendens voltára.⁶⁵ Lehetett dedikáció, amely egyszerre tekinti a mű szimbolikus szerzőjének és az ajánlás címzettjének a császár személyét. Ahogy már volt róla szó, a szimbolikus politikai ideológia szempontjából talán ez a *Notitia* legfontosabb része. Hasonló Victoria-alakok és a *clipeus*ba foglalt császárportrék megjelenése a pajzsokon valószínűleg ugyanilyen komoly jelentőséggel bírhatott.

Érdemes külön is kiemelni a *Felices Valentinianenses* alakulatának pajzsszim-bólumát: itt a császár, a forrásban egyedülálló módon, teljes harci díszben jelenik meg. Ábrázolása a Probus-diptychon Honorius-portréjához⁶⁶ és a korabeli *solidus*ok egészalakos portréihoz hasonló. Bár megjelenése nem minden esetben egységes, az „O” és „P” kéziratok esetében egyértelműen felismerhető, hogy a figura egyik kezében lándzsát, a másikban éggömböt (országalmát, *globust*) tart, amelyek nagyon jellegzetes uralkodói szimbólumok.⁶⁷ Mivel itt a császárfigura, a korábbi istenábrázolásokhoz hasonló formában a pajzs egyedüli dekorációja, feltételezhetjük, hogy a lojalitás kifejezése mellett ennek lehet valamilyen legitímációs, vagy akár védelmező (apotropaikus) ikon-funkciója.⁶⁸

Egyfajta szakrális szerepre is szert tettek a pajzsok ebben a korszakban. Egyrészt, mint láthattuk, különösen díszes példányaik a császári testőralakulatok legfontosabb jelvényei között jelennek meg a képi ábrázolásokon, régészeti leleteken. Másrészt az uralkodó hatalmát legitimáló szertartás egyik formája a feltehetőleg germán mintára kialakult pajzsra emelés, amelynek során közfelkiáltással (*acclamatio*) választották meg katonái az új császárt. Ez a gyakorlat éppen az általunk tárgyalt korszakban, Iulianus (ur. 360–363) hatalomra lépésekor jelent meg, és vált – a Constantinus óta hagyományos koronázás mellett – legjellemzőbb hatalmi

⁶⁴ ND Or. XV. 3–7.

⁶⁵ Ld. BERGER, *The Insignia...*, 134–136; BORHY, *Notitia utraque...*, XLII–XLIV.

⁶⁶ Ld. az 55. jegyzetet.

⁶⁷ Maxentius császár (ur. 306–312) Rómában megtalált koronázási ékszerei közé tartozott egy hegyikristály *globusszal* díszített jogar, aminek a tetején eredetileg egy sas-figura foglalt helyet (Római Nemzeti Múzeum, Palatinus.) Egy lapis lazuliból készült, egykor feltételezhetően hasonló funkciót betöltő sas-gemmát a Walters Art Museum gyűjteményében őriznek (Acc. Num.: 42.1406.) A lándzsa már népszerű uralkodói szimbólum a korban: Arcadius pénzén például az elő- (Alex. RIC X 75) és hátoldalon (Antioch RIC IX 97) egyaránt gyakorta megjelenik a császár kezében.

⁶⁸ *Felices Valentinianenses*: ND Oc. V. 60., feltehetőleg I. vagy II. Valentinianushoz köthető; Constantinus óta bevett ábrázolásmód. Ld. Ueda-Sarsonnál: <https://bit.ly/2Mp21EL>, hozzáférés: 2020.03.11.

legitimációs aktussá.⁶⁹ A pajzsok további szimbolikus jelentőségét és funkcióit bizonyítja, hogy a katonák helyeslésük vagy elutasításuk kinyilvánításához is gyakran vették igénybe védőfegyverüket. Ezeknek a gesztusoknak a 4. század közepén már kidolgozott rendszere létezett.⁷⁰

Konklúzió

Értekezésemben először röviden bemutatam az uralkodói hatalom grafikus szimbólumainak egy, a kései antikvitás uralkodói reprezentációban jelentős csoportját. Majd, jelen kutatás legfontosabb forrásának bemutatása után összevettem a képi jeleket a *Notitia Dignitatum* illusztrációival: mindenekelőtt a felsorolt alakulatokat reprezentáló pajzsokon található jelvényekkel. Felmerül a kérdés, hogy milyen következtetések vonhatóak le mindebből, és ezek a következtetések vajon igazolják-e kiinduló hipotézisemet.

A korszak legjelentősebb korai keresztény uralkodói szimbólumainak hiánya a pajzsokon szembeötlő, bár előfordulásuk másfajta hordozókon sem kimagaslóan gyakori. Viszonyításképpen: amíg *christogram*-ábrázolást a pajzsokon egyáltalán nem találunk, a 330-as, illetve 350-es években keletkezett (datálható) feliratok esetében arányuk 14,3 százalék.⁷¹ Használatuk messze nem tekinthető általánosnak. Ugyanakkor az ábrázolások száma és hordozóinak sokszínűsége a század végére jelentősen megnövekedett, különösen a császári hatalom kontextusában. Ehhez képest már-már meglepő a tény, hogy egy ilyen fontos dokumentumban, pajzsszimbólumok százait elemezve egyetlenegyszer sem látjuk viszont a Krisztus-monogramot.

Hasonlóan feltűnő a kereszt alulreprezentáltsága az alakulatjelvényeken. Más forrásainknak köszönhetően tudjuk, hogy a *christogram* és a kereszt a 4–5. század során kifejezetten nagy népszerűségnek örvendett. Különösen igaz ez az uralkodó személyéhez, illetve a belőle fakadó hatalomhoz köthető tárgyakra és érmékre, amelyek elterjedését a császári ajándékozás (*donativa*, *largitio*) gyakorlata is segítette, kiváltképpen a hadsereg esetében.⁷² Hogy csupán egyetlen példát említsünk: számszerű-*fibulák*⁷³ (ruhakapcsok) egyértelműen köthetők a birodalom katonai és hivatalviselő elitjéhez. Ebbe a típusba tartozó, vélhetően az uralkodói *largitio* részét képező *fibulákat* látunk a korszak legjelentősebb művészeti ábrá-

⁶⁹ Amm. Marc. 20. 4, 17. Iulianus örökléséről és legitimációjáról ld. MACCORMACK, *Art and Ceremony...*, 192–196.

⁷⁰ Ld. pl. Amm. Marc. 15. 8, 15.

⁷¹ GARIPZANOV, *Graphic Signs...*, 62–63.

⁷² Az ajándékokról és a katonák bérezéséről ld. HEBBLEWHITE, *The Emperor...*, 71–119. Vö. LEE, *War in Late Antiquity...*, 57–60, 87–89.

⁷³ SWIFT, *The End...*, 35, 45–50.; Richard REECE, *The Later Roman Empire: An Archaeology AD 150–600* (Stroud: Tempus Books, 1999), 154–157.

zolásain, például a fentebb említett Stilicho-diptychonon is.⁷⁴ A kérdés azonban, miszerint a régészeti leleteink között gyakori ruhakapcsokon feltűnő *christogram*- és keresztmotívumok, illetve (császár)portrék vajon többek-e népszerű (esetleg egyes, lokalizálható műhelyekhez kötődő) díszítőmotívumoknál, máig nem teljesen tisztázott.⁷⁵

Összegzésképpen kijelenthetjük, hogy kiinduló hipotézisemet ugyan nem cáfolta, de nem is támasztotta alá a *Notitia Dignitatum* pajzsszimbólumainak elemzése. A pajzsoknak a bevezetőben említett, uralkodói propaganda-terjesztő szerepét a *Notitia*-ban megörökített csapatjelvények nem igazolják egyértelműen. Még az uralkodó személyéhez szorosabban kötődő alakulatok esetében sem. A más hordozókon és forrásokon gyakori grafikus szimbólumok itt egyáltalán nem, vagy csupán csekély számban jelennek meg. Annak megállapításához, hogy ez miért volt így, illetve mindez milyen további következtetések levonásához vezethet a késő római hadsereget illetően, további kutatások elvégzése szükséges. Annyi bizonyos, hogy a pajzsokon látható alakulatjelvények sokkal inkább hordozták az évszázadok eseményeinek és szokásainak lenyomatát, mint az uralkodói gondviselés aktuális szimbólumait. A regiment-tradíciók, helyi hagyományok és kultuszok jelképei lassan koptak ki a használatból, ahogy az imperátorok hivatalos ikonográfiája is sokáig megőrzött korábbi évszázadokból örökölt, tradicionális elemeket, például Victoria figuráját, illetve Róma és Konstantinápoly antik perszonifikációit. Ezek a szimbólumok a római haderő sokszínű múltját, jelenét, valamint időtlen és örökkévaló voltát reprezentálták. Azt a hagyományt és integritást képviselték, amelynek megőrzésével keleten még egy évezreden át sikerült konzerválni és fenntartani a császári providencia jótékonynak ítélt hatásait.

⁷⁴ Ld. a 63. jegyzetet; továbbá Alice Christ kiváló tanulmányát a diptychonok ikonográfiájáról: Alice CHRIST, „The Importance of Being Stilicho: Diptychs as a Genre”, in *Shifting Genres of Late Antiquity*, eds. Geoffrey GREATREX and Hugh ETON, 173–188 (Farnham: Ashgate, 2015), passim., de különösen 180–188.

⁷⁵ A típus egy nagyon jellegzetes 5–6. századi példájáról (és párhuzamairól) ld. Barbara DEPERT-LIPPITZ, „A Late Antique Crossbow Fibula in The Metropolitan Museum of Art”, *Metropolitan Museum Journal* 35 (2000): 39–70., passim.; szerkezetéről: Pete DANDRIDGE, „Idiomatic and Mainstream: The Technical Vocabulary of a Late Roman Crossbow Fibula”, *Metropolitan Museum Journal* 35 (2000): 71–86., passim. Christoph Eger néhány figyelemreméltó ellenérve a *christogram*-kereszt-portré jelentőségét illetően: Christoph EGER, „Between Amuletic Ornament and Sign of Authority: Christian Symbols on Mediterranean Dress Accessories of the Fourth to Sixth Centuries”, in *Graphic Signs of Identity, Faith, and Power in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, edited by Ildar H. GARIPZANOV, Caroline GOODSON and Henry MAGUIRE, 281–324 (Turnhout: Brepols, 2017), 291–316.

Bibliográfia

Notitia Dignitatum-kéziratok

München („W”), Bayerische Staatsbibliothek, Clm 10291. fols. 171–222, (fols. 178v–222v). Hozzáférés: 2020.04.13. <https://bit.ly/3dyXqeY>.

Oxford („O”), Bodleian Library, MS. Canon. Misc. 378. fols. 88v–170r. Hozzáférés: 2020.04.13. <https://bit.ly/303mNlb>.

Párizs („P”), Bibliothèque nationale de France, latin ms. 9661. fols. 72r–146v. Hozzáférés: 2020.04.13. <https://bit.ly/3gRYufS>.

Vatikán („V1”), Biblioteca Apostolica Vaticana, Barb. Lat. 157. fols. 91r–172v. Hozzáférés: 2020.04.13. <https://bit.ly/2U5uELj>.

Vatikán („V2”), Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 3715. fols. 5r–52v. Hozzáférés: 2020.04.13. <https://bit.ly/2Mmsenc>.

S. Gelenius-nyomtatvány (Hieronimus Frobenius, Bázél, 1552). Faksimile kiadás, In BORHY László, *Notitia utraque cum Orientis tum Occidentis ultra Arcadii Honoriiue Caesarum tempora*, 1–165. Budapest: Pytheas Könyvmanufaktúra, 2003.

Forráskiadások

AMMIANUS MARCELLINUS. *Rerum gestarum libri (Res Gestae)*. (3 Vols.) Edited and translated by John C. ROLFE. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1935–39. (PDL)

AMMIANUS MARCELLINUS. *Róma története*. Fordította Szepeszy Gyula. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1993.

EUSEBIUS. *Vita Constantini*. In *Die griechischen christlichen Schriftsteller*, herausgegeben von F. WINKELMANN. Berlin: Akademie-Verlag, 1975.

VEGETIUS RENATUS, Flavius. *Epitoma rei Militaris*. Herausgegeben von C. LANG. Leipzig: Teubner Verlag, 1885. (TLL)

Digitális könyvtárak, adatbázisok

Mindegyik link, a tanulmány hivatkozásaiban találhatókkal együtt, hozzáférhető volt ekkor: 2020.03.12.

PDL = Perseus Digital Library. <https://bit.ly/3gYSbao>.

RIC VII = SUTHERLAND, C. H. V. and CARSON, R. A. G., eds., *The Roman Imperial Coinage Vol. VII*. London: Spink & Son, 1966.

RIC VIII = SUTHERLAND, C. H. V. and CARSON, R. A. G., eds., *The Roman Imperial Coinage Vol. VIII*. London: Spink & Son, 1981.

RIC IX = MATTINGLY, Harold, SUTHERLAND, C. H. V. and CARSON, R. A. G., eds., *The Roman Imperial Coinage Vol. IX*. London: Spink & Son, 1951.

RIC X = CARSON, R. A. G., KENT, J. P. C. and BURNETT, A. M., eds., *The Roman Imperial Coinage Vol. X*. London: Spink & Son, 1994.

Wildwinds Roman Imperial Coinage database = <https://bit.ly/2XtdBF1>.

TLL = The Latin Library. <https://bit.ly/3dCAcV9>.

Ueda-Sarson, Luke. Late Roman Shield Patterns taken from the *Notitia Dignitatum*. <https://bit.ly/2XQSFqw>.

MAIER, Ingo G. „The compilation ‘notitia dignitatum’ (C n d)”. <https://bit.ly/309086W>.

Szakirodalom

ARNHEIM, Rudolf. *Visual Thinking*. Berkeley etc.: University of California Press, 1969.

BERGER, Pamela C. *The Insignia of the Notitia Dignitatum. A Contribution to the Study of Late Antique Manuscripts*. New York etc.: Garland, 1981.

BISHOP, M. C. and COULSTON, J. C. N. *Roman Military Equipment from the Punic Wars to the Fall of Rome*. Oxford: Oxbow Books, 2006.

BORHY László. *Notitia utraque cum Orientis tum Occidentis ultra Arcadii Honorique Caesarum tempora*. Budapest: Pytheas Könyvmanufaktúra, 2003.

BRENK, Beat. „Notitia dignitatum”. In *Graphic Signs of Identity, Faith, and Power in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, edited by Ildar H. GARIPZANOV, Caroline GOODSON and Henry MAGUIRE, 109–124. Turnhout: Brepols, 2017.

BROWN, Peter. *Power and Persuasion in Late Antiquity: Towards a Christian Empire*. Madison, WI: The University of Wisconsin Press, 1992.

BROWN, Peter. *The World of Late Antiquity: From Marcus Aurelius to Muhammad*. London: Thames and Hudson, 1971.

CAMERON, Averil. *The Later Roman Empire: AD 284–430*. London: Fontana Press, 1993.

CHRIST, Alice. „The Importance of Being Stilicho: Diptychs as a Genre”. In *Shifting Genres of Late Antiquity*, edited by Geoffrey GREATREX and Hugh ELTON, 173–188. Farnham: Ashgate, 2015.

DANDRIDGE, Pete. „Idiomatic and Mainstream: The Technical Vocabulary of a Late Roman Crossbow Fibula”. *Metropolitan Museum Journal* 35 (2000): 71–86.

DEMANDT, Alexander. „Die imperiale Idee”. In Alexander DEMANDT, *Zeitenwende: Aufsätze zur Spätantike*, 417–433. Berlin etc.: De Gruyter, 2013. (2007.)

DEPERT-LIPPITZ, Barbara. „A Late Antique Crossbow Fibula in The Metropolitan Museum of Art”. *Metropolitan Museum Journal* 35 (2000): 39–70.

DITTMER, Lowell. „Political Culture and Political Symbolism: Toward a Theoretical Synthesis”. *World Politics* 29, 4. sz. (1977): 552–583.

DOYLE, Christopher. „Declaring Victory, Concealing Defeat? Continuity and Change in Imperial Coinage of the Roman West, c. 383–c. 408”. In *Shifting Genres of Late Antiquity*, edited by Geoffrey GREATREX and Hugh ELTON, 157–171. Farnham: Ashgate, 2015.

EGER, Christoph. „Between Amuletic Ornament and Sign of Authority: Christian Symbols on Mediterranean Dress Accessories of the Fourth to Sixth Centuries”. In *Graphic Signs of Identity, Faith, and Power in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, edited by Ildar H. GARIPZANOV, Caroline GOODSON and Henry MAGUIRE, 281–324. Turnhout: Brepols, 2017.

ELSNER, Jaś. *Imperial Rome and Christian Triumph: The Art of the Roman Empire AD 100–450*. Oxford etc.: Oxford University Press, 1998.

ELTON, Hugh. *Warfare in Roman Europe AD 350–425*. Oxford: Oxford University Press, 1998.

GARIPZANOV, Ildar. *Graphic Signs of Authority in Late Antiquity and the Early Middle Ages, 300–900*. Oxford etc.: Oxford University Press, 2018.

HEBBLEWHITE, Mark. *The Emperor and the Roman Army in the Later Roman Empire, AD 235–395*. London etc.: Routledge, 2017.

JELUSIĆ, Marko. „Zu einem Schildzeichen der Notitia dignitatum: Neubewertung einer Grabmalerei mit der Darstellung des spätantiken

Soldaten Flavius Maximianus aus der Villa Maria-Katakomben in Syrakus (reg. Siciliana/I)”. *Archäologisches Korrespondenzblatt (Römisch-Germanisches Zentralmuseum)* 47 (2017), 513–532.

JONES, A. H. M. *The Later Roman Empire, 284–602: A Social, Economic, and Administrative Survey. Vols. I–II.* Oxford: Basil Blackwell, 1964.

JONES, A. H. M. *The Later Roman Empire, 284–602: A Social, Economic, and Administrative Survey. Vol. III. (Notes and Appendices).* Oxford: Basil Blackwell, 1964.

KAISER, Anna Maria. „Egyptian Units and the Reliability of the *Notitia Dignitatum, pars Oriens*”. *Imperium and Officium Working Papers (IOWP)* Version 01, April 2014. (https://iowp.univie.ac.at/sites/default/files/IOWP_Kaiser_NotitiaDignitatum_v01.pdf)

KELLY, Christopher. *Ruling the Later Roman Empire.* Cambridge, MA etc.: Belknap Press, 2004.

LAZARIDOU, Anastasia ed. *Transition to Christianity: Art of Late Antiquity, 3rd–7th Century AD.* New York etc.: Alexander S. Onassis Public Benefit Foundation etc., 2011.

LEE, A. D. *War in Late Antiquity: A Social History.* Oxford: Blackwell Publishing, 2007.

MACCORMACK, Sabine. *Art and Ceremony in Late Antiquity.* Berkeley etc.: University of California Press, 1981.

MACGEORGE, Penny. *Late Roman Warlords.* Oxford etc.: Oxford University Press, 2002.

MANDERS, Erika. *Coining Images of Power: Patterns in the Representation of Roman Emperors on Imperial Coinage, A.D. 193–284.* Leiden etc.: Brill, 2012.

McEVoy, Meaghan. „Rome and the transformation of the imperial office in the late 4th–mid-fifth centuries AD”. *Papers of the British School at Rome* 78 (2010): 151–192.

MITCHELL, Stephen. *A History of the Later Roman Empire AD 284–641.* Chichester etc.: John Wiley & Sons, 2015.

NICASIE, Martijn J. *Twilight of Empire: The Roman Army from the Reign of Diocletian until the Battle of Adrianople.* Amsterdam: J. C. Gieben, 1998.

POTTER, David S. *The Roman Empire at Bay. AD 180–395.* London etc.: Routledge, 2004.

REECE, Richard. *The Later Roman Empire: An Archaeology AD 150–600*. Stroud: Tempus Books, 1999.

SEECK, Otto. *Notitia Dignitatum accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Latercula prouinciarum*. Berlin: Weidmann, 1876.

SHEAN, John F. *Soldiering for God: Christianity and the Roman Army*. Leiden etc.: Brill, 2010.

SOUTHERN, Patricia and Karen R. DIXON. *The Late Roman Army*. Abingdon: Routledge, 1996.

STEPHENSON, I. P. *Romano-Byzantine Infantry Equipment*. Stroud: Tempus Books, 2006.

STEWART, Michael E. *The Soldier's Life: Martial Virtues and Manly Romanitas in the Early Byzantine Empire*. Leeds: Kismet Press, 2016.

STOLL, Oliver. „Religions of the Armies”. In *A Companion to the Roman Army*, edited by Paul ERDKAMP, 451–476. Oxford: Blackwell Publishing, 2007.

SWIFT, Ellen. *The End of the Western Roman Empire: An Archaeological Investigation*. Stroud: Tempus Books, 2000.

TREADGOLD, Warren. *Byzantium and Its Army*. Stanford: Stanford University Press, 1995.

VÁRADY László. *Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik: A Római Birodalom utolsó évszázada (376–476)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961.

WARE, Colin. *Visual Thinking for Design*. Amsterdam: Morgan Kaufmann, 2008.

WILLIAMS, Stephen and Gerard FRIELL. *Theodosius: The Empire at Bay*. London: Routledge, 1998 [1994].

ZUCKERMANN, Constantine. „*Legio V Macedonica* in Egypt. CPL 199 Revisited”. *Tyche* 3 (1988): 279–287.

Providentia Augusti? Graphic Symbolism of Imperial Authority Featured on Late Roman Army Unit Emblems Preserved in the *Notitia Dignitatum*

The *Notitia Dignitatum* – an official list of the most important Late Roman civil and military posts made and used between c. 395–425 AD – is considered to be a unique source of its time. In this paper, I attempt to connect the results

of researches concerning some of the most popular graphic signs of authority from Late Antiquity, with the exceptionally rich source of Late Roman army unit-emblems featured in the *Notitia*. My hypothesis revolves around the idea that in Late Antiquity, especially during the turn of 4th and 5th centuries, signs like christograms and crosses had already been considered universal symbols, not just in Christian context, but in a wider scope, as signs of imperial authority. Could there be any trace of these symbols hidden amongst the myriad of shield patterns depicted in the document? And if so, how can or should they be interpreted?

Through the thorough examination of the emblems, one might conclude that although other types of written, artistic, and material evidence – like coins, *fibulae* etc. – attest the prevalence of the very same symbols in military context, they are noticeably underrepresented on the depicted shield patterns. The causes of this are manifold, but the importance of regimental traditions, symbols of local cults, religion and the preservation of a unit's identity are probably amongst the most significant reasons for this lack of clues. Rome's military system was, after all, deeply rooted in its history; and even the greatest changes needed time to take effect.

Hogyan írunk okosan több száz oldalas monográfiákat?

•

Avagy Wolfgang Lazius (történet)írói módszere*

Ahogy szinte minden irodalmi műfajnak, a geográfiai irodalomnak a gyökerei is az antikvitásból erednek. Leginkább a görögök alkottak újat ebben a műfajban, gondolhatunk itt Klaudiosz Ptolemaiosz *Geographiájára* vagy Sztrabón *Geographikájára*. Ezzel szemben a műfaj római képviselői (Pomponius Mela, idősebb Plinius és Solinus) inkább a görögök munkáinak követésében, kivonatolásában jeleskedtek.

A földrajzi irodalom műfaját az antikvitás után a humanizmus fedezte fel újra magának a 15. században. Ez a műfaj a neves bécsi humanista, Wolfgang Lazius (1514–1565) repertoárjából sem hiányozhatott, aki latin és német nyelven írt chorografikus műveket, az osztrák tartományok (*Interpretatio chorographiae utriusque Austriae*; *Descriptio Austriae Danubianae*) mellett Erdélyről (*Daciae sive Transylvaniae descriptio*), valamint Magyarországról (*Regni Hungariae Archeologiae libri tres*; *Des Khünigreichs Hungern*) is írt chorográfiát.

Lazius élete során számos művet írt, amelyeknek csupán egy része jelent meg nyomtatásban, a többi máig kéziratban van, többek között a fent említett írások is. Michael Mayr a Laziusról írt monográfiájában abból a feltételezésből kiindulva vizsgálta a szerző egyes történeti műveit, hogy azok előtanulmányok a nagy életműhöz, az osztrák történelmet Ausztria őstörténetétől Lazius koráig átfogó történeti munkához, a *Decades*hez.

Jelen tanulmány arra kíván rávilágítani, hogy Mayr nézete, miszerint Lazius az egyes történeti műveit ténylegesen felhasználta vagy szándékában állt felhasználni azokat a *Decades* megírásakor, nem csak a nagy életmű és történeti munkák viszonylatában értelmezhető. Lazius történetírói módszerére jellemző, hogy már korábban elkészült írásaiból beilleszt olyan részleteket, vagy akár egész fejezeteket, amelyek tartalmukban az újabb, készülőben levő munkájába jól illeszkednek. Konkrét példákon keresztül fogom bemutatni, hogy Lazius a *Regni Hungariae*

* A tanulmány megírását az NKFIH K-119237 azonosítószámú, „Buda oppugnata – Wolfgang Lazius elfeledett történeti műve” című kutatási projekt támogatta.

*Archeologiae libri tres*¹ (továbbiakban: *Archeologiae*) és a *Daciae sive Transylvaniae descriptio*² (továbbiakban: *Descriptio*) szövegéből vett át hosszabb-rövidebb részleteket a *Reipublicae Romanae in exteris provinciis bello constitutae commentariorum libri XII*³ (továbbiakban: *Reipublicae*) Dacia, Noricum és Pannonia területén fekvő városokat taglaló könyvébe.

Antikizálás

Mielőtt rátérek Lazius három említett szövegének a vizsgálatára, szükséges áttekinteni, mi mondható el általánosságban a földleírásokról. Az antik geográfiai munkák forrásanyagként, valamint követendő mintaként szolgáltak a humanista geográfiák számára. Ebben a műfajban a klasszikus latinság közvetlen hatása csekélyebb, ugyanis az antik római irodalom valójában nem tud felmutatni tényleges földrajzi műveket, sőt geográfusokat sem. Bár vannak más jellegű irodalmi alkotások, azok csak elvétve tartalmazznak olyan adatokat, amelyeket a humanista geográfiai munkákban alkalmazni lehetne. Lazius előszeretettel idézte történetíróktól az adott területhez kötődő eseménytörténetet elbeszélő részeket, például az *Archeologiae*-ben a császáréletrajzok közül a pannoniai vagy szerémségi vonatkozásúakat. De említhetném Titus Livius vagy Appianosz Alexandrinoszt is, akiktől az Illyricumot tárgyaló fejezetében idéz. Ám Lazius nemcsak történetírók műveit használta fel, hanem költőkét is, például a Duna vonatkozásában többször is idézte Ovidius vagy Ausonius verssorait. A római szerzők, akiket a deskriptív geográfia latin művelői közé sorolhatunk, és akiknek műveit a humanisták fel is használták a földleírások elkészítésekor, a következők: Pomponius Mela, idősebb Plinius és Solinus. Közülük Solinus az, aki nem alkotott semmi önállót, inkább

¹ Az *Archeologiae* soha nem jelent meg nyomtatásban. Az egyetlen kéziratos példányt az Osztrák Nemzeti Könyvtárban őrzik, az első könyv Cod. 8664 jelzet, míg a második könyv Cod. 7961 jelzet alatt található. Az első könyv a kódex első levelének rectóján (fol. 1r) kezdődik és 26. levél versóján (fol. 26v) fejeződik be, míg a második könyv a kódex első levél rectójától (fol. 1r) a 21. levél versójáig (fol. 21v) tart, ahol hirtelen vége szakad a szövegnek. A második könyv vége, illetve a harmadik könyv kézirata elveszett.

² A *Descriptio* az *Archeologiae*-hez hasonlóan szintén csak kéziratban maradt fenn, de a Magyarország-leírással ellentétben az Erdély-leírás három szövegvariánsban is ránk maradt. A legelső szövegváltozatot Cod. 8664 jelzet alatt, míg a második és harmadik szövegváltozatokat a Cod. 7967 jelzet alatt őrzik az Osztrák Nemzeti Könyvtárban. Az első szövegvariáns 56 lapnyi terjedelmű, a kódex a 27. levél rectójától (fol. 27r) a 83. levél versójáig (fol. 83v) tart, míg a második szövegvariáns 70 lapnyi terjedelmű, az első levél rectóján (fol. 1r) kezdődik és a 70. levél rectóján (fol. 70r) ér véget; a harmadik kéziratvariáns ugyanezen kódex végén az 156. levél rectójától (fol. 156r) a 225. levél rectójáig (fol. 225r) olvasható. (A témáról bővebben ld.: CSAPÓ Fanni, „On the manuscript(s) of Lazius’ description of Transylvania”, *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis* 56 (2020): 35–50.) Jelen tanulmányban a Cod. 7967 elején (fol. 27r–83v) található szöveget vettem alapul.

³ A *Reipublicae* 1551-ben nyomtatták ki Bázelen, Johannes Oporinus nyomdájában.

csak a műfaj jelentősebb képviselőinek munkáiból kompilálva írta meg a saját művét.⁴

A földleírások terén követendő mintaként így elsősorban a görögök szolgáltak, akiknél a geográfia és a történetírás szorosan összekapcsolódott. Elsőként Hérodotosz emelte a földrajztudományt a humán tudományok közé, aki még az eseménytörténetben helyezett el kisebb-nagyobb földrajzi témájú kitéréseket. Innen jutunk el Ptolemaiosz munkásságáig, illetve Sztrabón *Geographikájáig*, amelyben már a földrajzi részek dominálnak, ám ezeket történeti beékelések törik meg.⁵

A geográfia műfajában a humanisták számára a klasszikus latinság hatása sokkal inkább azon törekvésben mutatkozik meg, hogy sokoldalúan tárják fel a régi állapotokat, például összegyűjtsék az antik emlékeket és feliratokat. Ugyanakkor a tárgyi emlékek kis száma miatt a kutatások fő területe a filológia lett, a humanisták a geográfiát is a filológia körébe sorolták. Bár a történetírás mellé, még ha kezdetleges formában is, de csatlakozott a néprajz, a természeti, gazdasági és politikai földrajz néhány eleme, a humanista geográfiák tárgyukban és módszereikben nem a mai földrajztudományra, sokkal inkább útikalauzokra hasonlítanak.⁶ Kulcsár Péter szavaival élve „*talán földleírásnak nevezhetnénk*” őket.⁷ Az egyes művek nem igazán léptek túl az érdekes természeti jelenségek, a kedvező földrajzi fekvés vagy a kiváló minőségű termények számba vételénél. Az országleírások is inkább a jelentősebb települések és azok nevezetességeinek (híres személyek, épületek, események és természeti jelenségek) felsorolásaira szorítkoztak.⁸

Lazius is, mint a legtöbb humanista, az antikvitásig nyúlt vissza, amikor a Magyarországról szóló chorográfiáját, az *Archeologiaet* megírta. Forrásai között egyaránt találhatunk latin és görög nyelvű szövegeket. A klasszikus antik auktorok (mint idősebb Plinius vagy Sztrabón) mellett pedig előszeretettel idézett késő antik (Ammianus Marcellinus) és kora középkori szerzők (Iordanes) munkáiból is. A műfajok tekintetében is rendkívül széles skálán mozognak a felhasznált források, a földrajzi jellegű munkák mellett nagy számban használt fel történet-

⁴ KULCSÁR Péter, „A humanista földrajzleírás kezdetei Magyarországon”, in KULCSÁR Péter, *Eszmék, legendák, történelem és történetírás*, 19–37 (Budapest: Lucidus, 2010), 20.

⁵ Uo., 20.

⁶ Fontos megjegyezni, hogy a kora újkori történetírástól, néprajztól és geográfiától nem kérhetjük számon napjaink történet-, néprajz- és földrajztudományának módszereit és tárgyát, hiszen egyrészt a kor „tudományos” igénye teljesen más volt – leginkább az antik gyökerek feltárása, az antikvitás és a koruk közti összekötő kapocs megtalálása volt a fő cél –, másrészt nem számított külön tudományterületnek a földrajz és az etnográfia, hanem a történetírás műfaján belül művelték azokat.

⁷ Uo., 21.

⁸ Uo., 21–23.

írásokat, verseket, sőt egyházi munkákat, hogy Pannónia népeiről, földrajzáról és városairól információkat szerezzen.

Önplagizálás, önreflexió

Michael Mayr a Laziusról szóló monográfiájában az osztrák humanista történetíró életművét azon elv mentén vizsgálta, miszerint Lazius nyomtatásban megjelent és kéziratban maradt történeti munkái is mind csupán „előtanulmányok” voltak a fő műhöz, az osztrák történelmet az ókortól Lazius koráig bemutató nagy ívű munkához, a *Decadeshez*.⁹ Laziusnál nem ritka, hogy egyes munkáiban említést tesz más műveiről, amelyek hasonló témát járnak körül.¹⁰ Ezzel egyetértve arra szeretnék rávilágítani, hogy Lazius egyes írásaiban nem csak elejtett megjegyzéseket tett más műveiről, hanem olykor azoknak bizonyos fejezeteit, részeit – mindenféle hivatkozás nélkül – felhasználta egy másik készülő munkájához is. A következőkben konkrét példákon keresztül szemléltetem, hogy Lazius a Magyarországról, valamint az Erdélyről írt chorográfiájának szöveghelyeit felhasználva írta meg a *Reipublicae* utolsó könyvének néhány fejezetét.

⁹ Michael MAYR, *Wolfgang Lazius als Geschichtsschreiber Österreichs* (Innsbruck: Wagner'schen Universitätsbuchhandlung, 1894) III–IV.

¹⁰ Az *Archeologiae Hungariae* első könyvében Lazius több helyen is utalt az osztrák tartományokról írt chorográfiájára: „*Atque haec de Galatis, de quibus in Norici hoc est Charnunthiae descriptione plura a nobis recensentur. [...] Nam sit porro et Scyrorum eo in tractu nomen quamvis mutatis cultoribus, ubi Quados postea Marcomannosque receptos, unde videlicet qui hodie Valeriam sive Styriam colunt Teutonicae linguae nationes defluxere in iis archeologiis ostendimus, quas de iis seorsim provinciis in lucem ademus. [...] Id quod nobis argumento est locum de cataractis Danubii apud Strabonem libro VII de modo dictis in Maesia accipi non debere (scripsit enim multo ante tempora Traiani Strabo) esseque plane eas in Austria cataractas, quae Strudum et Werfl appellantur, de quibus in Austriae Archeologiis a nobis dicitur.*” (Wolfgang LAZIUS, *Archeologia Regni Hungariae liber I.*, ÖNB, Cod. 8664 fol.17r–18v, 23v). Megemlíti továbbá az Erdély-földleírását is: „*Confluunt infra eum tractum in Danubium Marcianus et Parthiscus, quem et Tisciam dici Ptoleameo, Tibiscum et Tisciam Iordnandi, in Archeologiis nostris Dati[ae] ostendimus, et quinque Cusus et Marus, ut libro 12. Tacitus vocat, sive Marisius et Crisius exonerantur, ut Strabo Iordnandesque hos nominare videntur.*” (Wolfgang LAZIUS, *Archeologia...*, ÖNB Cod. 8664 fol. 25v). De nem kizárólag országleírásokra találhatunk utalást Laziusnál, hanem a Bécs történetét tárgyaló könyvére is: „*Iam primum omnium Antoninus iter describens a Sirmio Vindobonam (quam Viennam nostram Austriae esse proprio seorsim edito libro ostendimus) post Cibalem et Mursiam statim Antianis et Soppianis subiicit, itinere mediterraneo Sabariam progrediens mox postea Limusam, Silicensem, Valconem et Mogentianam recenset.*” (Wolfgang LAZIUS, *Archeologia Regni Hungariae liber II.*, ÖNB, Cod. 7961 fol. 14r). A *Reipublicae*ban pedig az *Archeologiára* tesz utalást: „*Ab hoc loco Salinae fuerint necesse est, vel in Ewr, vel Adom, Hungaris nominato, loca eiusdem insulae ripae obiecta, ut ex Chorographia nostra Hungariae intelligere lector potest.*” (Wolfgang LAZIUS, *Commentariorum Reipublicae Romanae illius, in exteris provinciis, bello acquisitis, constitutae, libri duodecim* [Bázel: Johannes Oporinus, 1551], 1119.).

Az *Archeologiae* második könyve az egyes pannóniai városok leírásait foglalja magában. Lazius a hatodik fejezetben Sirmiumról¹¹ értekezett, és ezt a részt csaknem egy az egyben átemelte a *Reipublicae* Sirmiumot taglaló fejezetébe. Mindkét, Sirmiumról szóló szövegről megállapítható, hogy szinte az egészük inkább antik ismereteket tartalmaz. Alapvetően történetírók és egyházi szerzők munkáira épülő eseménytörténetet olvashatunk, valamint elvétele néhány földrajzi ismeretet, például folyók, hegyek elnevezéseit. Lazius a Sirmiumról megszerzett antik ismeretek mellett középkori és a korabeli információkkal¹² is szolgált, amelyek a fejezet végének néhány sorában („*Porro Sirmiensis sedes...*” kezdetű rész) olvashatók. A két szöveget egymás mellé állítva evidens, hogy az antik idézetek azonosak. Ezen túl pedig, ha egybevetjük a sorokat, azt tapasztaljuk, hogy a Lazius által írt kiegészítés és azon tudás is, amely nem ókori íróktól származik, szinte szóról szóra megegyezik, olyan apróbb stiláris változtatásoktól eltekintve, mint például a kötőszavak cseréje vagy szinonim szavak használata. Az *Archeologiae*-ben a „*meminerit*” [megemlékezik] ige helyett a *Reipublicae*-ben „*mentionem facit*” [említést tesz] kifejezést használta Lazius, vagy az „*autem*” [azután] kötőszót a hasonló jelentésű „*denique*” [egyszóval, végül is] szóval cserélte fel.

Az alábbi idézeteknél három *locust* érdemes kiemelni, ahol a stiláris javításoktól eltérő különbségek mutatkoznak meg. Az első ilyen eltérés a szöveg elején található, ahol a második mondatot Sirmium katonai jelentőségét hangsúlyozó ismeretekkel egészítette ki Lazius. A második eltérés ugyanezen fejezet zárásában mutatkozik meg. Lazius ugyanis az *Archeologiae*-ben pusztán csak megemlítette Péterváradot, míg a *Reipublicae*-ben egy-két információval is szolgált a városról olvasói számára. Végül a harmadik eltérés ott mutatkozik, ahol Sirmium mint püspöki székhely kerül elő: Lazius az *Archeologiae*-ben csak annyit említett meg, hogy az ő korában is állt még a püspöki székhely, ezt a *Reipublicae*-ben annyiban pontosította, hogy Szent Istvántól kezdve egyházi központ Sirmium. Láthatjuk, hogy az eltérések oka az információtöbblet, szerzőnk a két mű megírása közt eltelt időben új ismeretek és értesülések birtokába jutott, amelyekkel kiegészítette a *Reipublicae* szövegét.

¹¹ Ma Sremska Mitrovica (Száva-szentdemeter).

¹² Lazius azon ismeretei, amelyek már nem az antik Sirmiumra vonatkoznak, olykor tévesek, a Szerémséget (*agrum Sirmiensis*) keveri és azonosnak tartja Somogglyal (*agrum Symigensem*), ezért például nála Koppány szerémségi és nem somogyi vezér.

Celeberrimum veteribus Sirmium in Pannonia fuit, non solum ob concilium generale, quod ibi sub Constantio contra Arrianos fuit, verum etiam ob natale solum maximorum principum. Qui isthic in lucem prodierunt Probus, Valentinianus et Gratianus caesares et imperatores. Fuit autem et vetustatis praerogativa Romana quondam commendatum. Namque Augustum Octavianum Strabo refert Sirmium et Segestam in Pannonia adversus Dacos horrea expeditionis constituisse. Qui author quoniam Sirmi Triballorum regis libro septimo meminerit Triballos, ... Porro Sirmiensi sedes mansit apud Hungaros usque ad nostra tempora, quibus postremus eius sedis episcopus frater Dumari Paulus, qui summam scientiam in re militari habebat, in acie cum Ludovico rege oppetiit. Et ab eo tempore oppidum illud cum universo agro Sirmiensi in Thurcarum servitutem concessit, anno videlicet incarnati verbi 1526, in qua etiamnum manet. Postremo (ne et illud surda aure transeamus) quam celebre hoc municipium florentibus adhuc Hungarorum rebus extiterit, docet etiam Ducalis sedes, quae isthic fuit, quo tempore adhuc iniciante apud Hungarorum gentem religione Christiani reges sub se duces habebant. Sic enim legitur Sanctus rex Stephanus Cupam ducem Sirmiensem, qui contumax esset, in acie vicisse. Et haec de Sirmio, quod Petri Waradinum Hungari passim et latine tamen Sirmium, agrumque Symigensem appellant et cetera.¹³

Celeberrimum veteribus Sirmium in Pannonia fuit, non solum ob concilium generale, quod ibi sub Constantio contra Arrianos fuit, verum etiam ob natale solum maximorum principum, qui isthic in lucem prodierunt, Probus, Valentinianus et Gratianus caesares et imperatores, et quod classis ibi perpetua Romanis, horreumque, praepositus thesaurorum et praefectus cum ala militum Clacarensium sedem habuisse reperiuntur. Fuit denique et vetustatis praerogativa Romanis commendatum quondam. Namque Augustum Octavianum Strabo refert, Sirmium et Segestam in Pannonia adversus Dacos horrea expeditionis constituisse. Qui quidem author quoniam libro 7. Sirmi Triballorum regis mentionem facit, Triballos ... Porro Sirmiensi sedes renovata a Stephano, primo Christiano Hungariae rege, circa annum Salutis nostrae millesimum, mansit usque ad nostra tempora, quibus postremus eius sedis episcopus, frater Dumari Paulus, qui summam scientiam in re militari habebat, in acie cum Ludovico rege oppetiit. Et ab eo tempore municipium illud cum universo agro Sirmiensi in Thurcarum tyrannidem concessit, anno videlicet incarnati Verbi 1525, in qua etiamnum manet.

Postremo, ne et illud surda aure transeamus, quam celebre hoc municipium florentibus Hungarorum rebus extiterit, docere etiam potest ducalis sedes, quae isthic fuit, quo tempore adhuc iniciante apud Hungarorum gentem religione Christi, reges sub se duces habebant. Unde legitur in annalibus Hungarorum, sanctum regem Stephanum, Cupam ducem Sirmiensem, quod contumax esset, in acie vicisse. Denique nec illud ignorandum est, episcopos Sirmienses ad ripam Danubii castrum possedissee Petriveradinum nomine. Unde superioribus annis desolato ac amisso Sirmio, quod in castro perpetuo praesules habitarent, episcopi Petriveradienses cognominati fuere.¹⁴

¹³ LAZIUS, *Archeologiae...II.*, fol. 4v–5r, 7v.

¹⁴ LAZIUS, *Commentariorum Reipublicae Romanae...*, 1106, 1108.

Az alább következő idézetek Ad Statuasról¹⁵ szólnak, és a Sirmiumról értekező részekről eltérően, itt már a tartalmi átvétel irányába mutat a szöveg hely áttemelése, ahogyan azzal a legtöbb, *Archeologiae*ből vagy *Descriptiō*ból átvett városleírás esetében is találkozhatunk. A tartalmi átvételnek több oka lehet. Egyrészt nem feltétlenül azonosak az *Archeologiae* és a *Reipublicae* fejezetei. Például az Ad Statuasról szóló bekezdés az előbbi munkában a *De Lussonio, Lugiono, Bathanatio, Altinio* címet viselő fejezetben került elő és a címben sincs feltüntetve a város neve. Ezzel szemben Lazius a *Reipublicae*ben a *De Statuis et Altinio* fejezetben írt a településről, elkülönítve azt a Lussoniumot,¹⁶ Lugionumot,¹⁷ Bathanatumot, Aliscát,¹⁸ és Ripa Altát¹⁹ érintő fejezetektől.

A másik ok, amiért inkább tartalmában, mintsem szöveg szerint idéz szöveghelyeket Lazius az az, hogy ha adott városokat ugyanazon fejezetben említ is a két munka, akkor sem azonos sorrendben. Az említett városnál, Ad Statuasnál maradván, annak leírása Altiniummal²⁰ közös fejezetben szerepel, de eltérő sorrendben. Míg az *Archeologiae*ben Altiniummal kezdődik a fejezet és Ad Statuasszal ér véget, addig a *Reipublicae*ben épp ellenkezőleg. Ahogyan alább láthatjuk is, a *Reipublicae*ben két antik idézetet, az „Antoninus dixit” után következő mondatot, valamint Spartianus sorait kivéve ugyanazok a források kerülnek elő ugyanabban a sorrendben. A különbségek a két szöveghely felvezetésében mutatkoznak meg, ami részben annak köszönhető, hogy eltérő átkötésre volt szükség, részben pedig annak, hogy Lazius eltérő városnevet használ.

Az eltérő városnév oka az, hogy Lazius az *Archeologiae* második könyvének 16. fejezetében antik szerzők műveire építve – amelyekben egy hatalmas szobrot, *colossust*, említene – etimologizálással tévesen Kolozsvárt (*Coloswarium*) azonosította Ad Statuas településsel. Ennek következtében röviden kitért arra, hogy a magyar települések elnevezésénél nem ritka a vár végződés (*burgi clausula*) és ennek illusztrálására Kolozsvár mellett egyéb helységneveket is felhoz példaként, többek között Temesvárt (*Temeswar*) vagy Vasvárt (*Vasvar*). Lazius a *Reipublicae*ben kiigazította azon tévedését, hogy Ad Statuas Kolozsvár városának feleltethető meg. Immár helyesen Kalocsáról (*Colocza*) írt, így értelemszerűen kimaradt az a rész, ahol a települések magyar neveinek „vár” végződéséről értekezett. Helyette kortörténeti kitekintést tett, amelyben megemlítette, hogy a város már a törökök fennhatósága alá került. A fentiek tükrében tehát kijelenthető, hogy az egyes passzusok átvételekor nem kizárólag mechanikus másolói munkáról van szó, hanem egyben revideálásról is, ugyanis Lazius vizsgálódásai és az időközben

¹⁵ Várdomb, de Lazius Kalocsával azonosította.

¹⁶ Dunakömlőd.

¹⁷ Dunaszekcső.

¹⁸ Szekszárd.

¹⁹ Tolna.

²⁰ Kölked, de Lazius Tolna városával azonosította.

megszerzett többletinformációk révén igyekezett helyesbíteni a tévesen közölt ismereteket.

Archeologiae

Reliquum est, ut municipii, quod Ad statuas Antoninus vocat, ruinas inquireamus. Cuius tametsi Ptolaeus nullam mentionem fecerit, obiter tamen Augustale itinerarium, in supputatione ripensis itineris e Sirmio Carnuntum recenset, et inter Altinium et Lussonium collocat. Hoc est, si hodiernum situm locorum sequi velimus, inter Tolnam et Lessekhium quod infra eum pagum, quem Razenmarkium mercatores appellant, uti dictum est, Lussonii veteris vestigia continet. Qua in tractu vetustatis monumentis celebres nullus Hungaris locus visitur praete[r] Colosvarium, ubi metropolitanam cathedram primi Hungariae reges posuere. Sonat autem Colosvarium lingua gentilitia Hungaris tamquam dicens Colos urbs sive burgum. Quod ego prorsus Ad statuas municipii rudera continuere existimo. Nam Colossi statuariae Romanis etiam dicen[tur] quemadmodum Plinius libro XXXIII: Moles quippe excogitatas videmu[s] statuarum, quas Colossos vocant, turribus pares. Et ut aperte cognosca[nt] grandes et corpulentas statuas, quae antiquitus diis erigebantur, Coloss[...] nominatas fuisse aperte canit Quintianus: Clara Rhodos proprium non omissura Colosson. Et Martialis libro octavo: Aedemque Martis et Colosson Augusti. Sic et Statius libro primo propter nimiam magnitudinem enormes Colossos vocat. Quare et Ad statuas iste locus Roma[nus], et quia maiusculae hae statuariae fuerant, ad Colossos nuncupabatur. C[ui] vocis Hungari posteaquam rerum in Pannoniis caepissent potiri, tametsi corrupti solitam burgi clausulam hoc est var addidere et Colosvar dixere, ceu aliis mille in locis Hungariae est videre ita enim appellant Temesvar, Vasvar, Ojvar, Awar, Samawar, Beroniwar et cetera. Non sum tamen interim nescius et Colossi fieri comitis apud Cassiodorum mentionem Pannoniae praesidis sub Theoderico Gothorum rege. Cuius idem author epistolam libro III de variarum rerum cognitione introducit. Quae sic habet Colosseo VI comiti Theodericus rex S iuvat probatas ordinanda mandare. Siquidem et de talibus iudicium gaudet eligendis et eorum secreta substantia est, quae committitur approbatis. Nam ut optimus esse, quod placeat ita curamus, ut, qui placuerit, enitescat proinde prosperis iniciatus auspitiis ad Sirmiensem Pannoniam quondam sedem Gothorum proficiscere illustris cuius uti dignitate praecunctis commissamque sibi provinciam armis proteget et cetera. Idem in epistola ad Severum VI comitem privatarum libro quarto: emolumenta deesse laborantibus non oportet, ut et bonae spei aditus aperiatur, et desudantium querela iusta compensatione claudatur. Atque ideo provinciam nostram, quae omnes reipublicae partes sub celesti favore circumspicit, ordinasse cognosce, ut Colosseo viro illustri pro laboribus et meritis ad Sirmiensem Pannoniam destinato iuxta consuetudinem veterem victualia praebeantur. Haec Cassiodorus. Utrum igitur a statuaria Colossis dictis, vel Colossaeo praeside Colosvarium apud Hungaros denominatum existat, utrum lectori iudicium permittimus quamquam si de sensu nostro dicere libet, priorem magis coniecturam approbemus, quod in ipsissimo veteris statuarum municipii situ istud hodie situm cernatur.²¹

²¹ LAZIUS, *Archeologiae* ..., fol 20r–21r.

Et haec municipia ad Istri ripam et Antonino et Ptolomaeo describuntur inter Dravi ostium et Aquincum, ubi hodie scilicet Colocza a statuis nimirum colossis nuncupatum, et Tolna infra Budam cernuntur, quorum prima Archiepiscopi cathedra hodie desolata et sub Turcarum tyrannide iacet. A statuis autem colossis, ut diximus, barbara pronuntiatione Hungaris Colocza nominatur, quod Ad statuas simpliciter Antoninus dixit: ubi nominatim Scotus equites Dalmatas atque auxilia Ursariensia, Arcadio et Honorio ad clavum sedentibus, stativa habuisse scribit. Refert Spartianus in vita Antonini Pii, hunc ea fuisse lege ab Hadriano adoptum, ut ipse sibi Marcum ac Verum Antoninos adoptaret, filiamque suam Vero aut Marco daret uxorem. Et subiicit: Nec diutius vixit, gravatus languore ac diverso genere morborum, saepe dicens, sanum principem mori debere, non debilem. Statuas sane Aelio Vero per totum orbem colossas poni iussit, templa etiam nonnullis fieri urbibus. Verisimile est igitur, eo tum tempore et hoc statuarum municipium initia habuisse. De Statuis colossis Plinius libro 34. scribit: Moles quippe excogitatas videmus statuarum, quos Colossos vocant, turribus pares. De quibus et poetae cantunt. Quintilianus: Clara Rhodus proprium non omissura a colosso. Et Martialis libro octavo Epigrammaton: Aedemque Martis et colosso Augusti.

Ab huiusmodi igitur turritis statuis eo loci ab Pio Antonino collocatis, Ad statuas in Itinerario Antonini, et labentibus seculis Colocia ab Hungaris municipium, de quo loquimur, appellatum fuit. Quamvis fortasse vel a Colosso comite illo et Pannoniae praefecto nomenclaturam sortitam fuisse existimare potest, cuius Cassiodorus libro 3. Variarum cognitione meminit, in epistola Theoderici regis Gothorum, quae hunc habet verborum exitum: Colosseo V.1: Comiti Theodericus rex S. iuvat probatis ordinanda mandare. Siquidem et de talibus iudicium gaudet eligendis, et eorum segura substantia est, quae committitur approbatis. Nam ut optimus esse qui placeat, ita curamus, ut qui placuerit enitescat. Proinde prosperis initiatus auspiciis, ad Sirmiensem Pannoniam, quondam sedem Gothorum proficiscere illustris, cuius uti dignitate praecinctis, commissamque tibi provinciam armis protege. Idem in epistola ad Severum V.1 comitem privatarum libro 4. Emolumenta, inquit, deesse laborantibus non oportet, ut et bonae spei auditus aperiatur, et desudantium querela iusta compensatione claudatur. Atque ideo provinciam nostram, quae omnes reipublicae partes sub coelesti favore circumspicit, ordinasse cognosce, ut Colossaeo viro illustri pro laboribus et meritis ad Sirmiensem Pannoniam destinato, iuxta consuetudinem veterem victualia praebeantur. Haec Cassiodorus. Utrum igitur a statuis colossis, vel Colossaeo praeside Pannoniae Inferioris, Colocza apud Hungaros denominata existat, liberum lectori iudicium permittimus. Quanquam si de sensu meo dicere debeo, priorem magis coniecturam approbemus, quod in ipsissimo veteris statuarum municipii situ istud hodie positum cernatur.²²

A *Descriptió*ból vett példa esetén is inkább tartalmi átvételről kell beszélünk, mivel a két szöveghely megfogalmazása már nagyban eltér egymástól. A *Descriptió*ból átemelt részek (városok, folyók, Erdély határának leírása) szinte mind-egyikéről elmondható, hogy a *Reipublicae*ben erősen átfogalmazott formában

²² LAZIUS, *Commentariorum Reipublicae Romanae...*, 1117–1118.

olvashatóak. Ennek oka, hogy Lazius Erdély vonatkozásában meglehetősen sokat tömörít. Míg a *Descriptió*ban három fejezetet is szentelt Erdély területének, földrajzi képződményeinek leírására, egy önálló fejezetet az erdélyi népeknek, további öt fejezetet pedig a jelentősebb városok bemutatására, valamint az ott talált római feliratok ismertetésére szánt, addig a *Reipublica*eben csupán egyetlen fejezetbe sűrítve mutatta be az erdélyi városokat és az ott talált feliratokat, folyókat, hegyeket és az Erdélyben élő népeket. Tehát azon településeket, folyókat vagy éppen népeket, amelyekről Lazius a *Descriptió*ban több oldalon keresztül írt antik idézetek sokaságával alátámasztva, a *Reipublica*eben már csak néhány sorban, esetleg egy hosszabb bekezdésben említette meg.

Éppen ezért a *Reipublicae* Erdélyről érkező fejezetéből elmaradnak az antik művekből vett idézetek. Lazius megelégszik pusztán az antik szerző nevére vagy egy műcímre való utalással. Azt ugyanakkor fontosnak érezte, hogy a Zeuma²³ városa közelében talált római feliratokat mindkét szövegrészletben ismertesse. Továbbá amikor Mullenbach nevének eredetét járta körül a *Reipublica*eben, úgy ítélte meg, hogy okfejtését Iordanestól kölcsönzött idézettel is alá kell támasztania. Ennek ellenére mégis kijelenthető, hogy a *Reipublicae* még így is jóval kevesebb idézetet tartalmaz a *Descriptiónál*. Ugyanis míg a *Descriptió*ban Ptolemaioszra hivatkozva megkapjuk a város koordinátáit, valamint antik művek közül Tacitus *Annales*ére találhatunk hivatkozást, addig a *Reipublica*eben be kell érünk Ptolemaiosz nevének említésével.

Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a tömörítés ellenére akad olyan szövegrészlet, ahol információk tekintetében a *Reipublica*eben olvasható szövegek bizonyultak részletesebbnek. Például a partiumi városok kapcsán megemlítette Lazius, hogy melyik jutott a törökök kezére. Valamint a Körösről való értekezéskor kitért arra, hogy három Körös, Fehér-, Sebes- és Fekete-Körös van, és arra, hogy ezek Erdély mely területén folynak. Ez a hármas Körösről szóló rész a *Descriptió*ban nem szerepel, ott végig egy Körösről van szó. Hasonlóképpen az osztrák területek településeiről szóló részeknél az Erdélyt tárgyaló fejezettel ellentétben Lazius bővített a városleírásokon. A forrásául szolgáló munka, Lazius Ausztria földleírásáról szóló műve (*Interpretatio utriusque Austriae*) került kiegészítésre egyrészt egyháztörténeti elemekkel, másrészt középkori krónikákkal, aminek eredményeképp az *Interpretatio* alig fél- vagy egyoldalas városleírásai néhány oldalassá bővültek a *Reipublica*eben.

²³ Magyarul Szászsebes, a szászoknak Mullenbach.

Secundum Mulenbachium a fluvio videlicet irrigante appellatum, quod Hungari Romanae magis nomenclaturae consonum, Zazsebes, a Zabesum latine nuncupant, ut haud ambigam ZEUMAE illud Datiae ruderes continuere, quod praeter nominis situsque convenientiam, vetustas adeo ipsa, qua locus is passim scatet, abinde coarguit. Ptolomeus Zeumae suae gradus longitudinis tribuit 41½ et latitudinis eosdem numeros, quos Pino adscribit, ut constet in Pini vicinia id conditum fuisse. ..., ut Hungarorum Annales male ratiocinantur, sed corrupte a Sevenburgio, Zeumae veteris videlicet vestigiis, quod quondam dum Hunni rerum potirentur totius eius tractus Metropolis fuerat, nomen sortitum fuisse.... Porro Zeumae mentionem Tacitus libro XII obiter facit, igitur excitis quorum de sententia petitus rex, positisque castris, apud Zeuma unde maxime pervius annis et cetera. Verum ne de hac Datiae intellexerit urbe eo loco Tacitus, cuius hoc nomine in Datiae delineatione Ptolomeus meminit, haud satis exploratum habeo. Verisimile est autem hoc posterioribus seculis cum in eius nomen in universam Transilvaniam se extendisset, pro vocum et locorum discrimine, a proximo preterlabente rivo, aliud nomen accepisse et Mulenbachum a Germanis appellatum fuisse. Cuius adeo rivi inter cetera Datiae fluentia, locus is quoque Iordanis, quo Datiam hanc Alpestrem describit, a Gepidis tum cultam mentionem facit, et Muliare nominatim vocat. ...

In Mulenbacho ubi Zeumae esse ruinas diximus duo saxa reperta: DEO HERCULI IULIA MAXIMA VOTI SUI COMPOS.

HERCULI CONSERVATORI GEMIN. AELIANUS BF LEGATI V. L. S.²⁴

A Wynczio rursus sursum, non ita procul ad ripam Marisii, secundum est Saxonum municipium amplum, quod Hungari, magis ad Romanam appellationem accedentes, Zazsebes vocant, a Zeumate nimirum, cuius his in finibus Ptolemaeus mentionem facit. Ipsi Germani a praeterfluente rivo, quem Muliare videtur Iordanes nuncupasse, vel a Miliarensibus militibus, quorum in Dacia Scotus meminit, Mulenbachum nominant, ubi Romana haec nominatim monumenta reperta sunt: DEO HERCULI IULIA MAXIMA VOTI SUI COMPOS.

HERCULI CONSERVATORI GEMIN. AELIANUS BF LEGATI V. L. S.

Porro a Mulenbacho duplex via est: altera ripae Marisii insistendo, in tractum Hungarorum ad Albam Iuliam et Clausenburgum ducit,...²⁵

²⁴ Wolfgang LAZIUS, *Daciae sive Transylvaniae descriptio*, ÖNB, Cod. 7967. fol. 61r–62r, 64r.

²⁵ LAZIUS, *Commentariorum Reipublicae Romanae...*, 1095.

Azzal, hogy Lazius egyes geográfiai tematikájú műveit újrahasznosítva alkotta meg a *Reipublicae* utolsó könyvének fejezeteit, a Magyarország-földleírás vizsgálatában további kutatási irányvonalat nyitott meg számomra. Ugyanis a *Descriptio*-val ellentétben az *Archeologia*nak egyetlen példánya ismert. Ráadásul harmadik könyve teljes egészében, a második pedig részben elveszett. A második könyv 16. fejezete, amely Adonyról, Dunaújvárosról és Ó-Budáról szól, az Aquincumot jellemző rész elején, 21v-on őrszóval („*Valentinianus*”), hirtelen ér véget.²⁶ Ha a *Reipublicae*ben az Aquincumot tárgyaló részhez lapozunk, akkor azt láthatjuk, hogy ugyanazokról a városokról és ugyanazon sorrendben írt Lazius, ahogyan a *Reipublicae*ben. Ha a szövegbe is beleolvasunk, akkor egyértelművé válik, hogy az *Archeologia*ben félbemaradt mondat folytatódik.²⁷ Nem csak a félbeszakadt mondat folytatása derül ki, hanem az *Archeologiae* 18. fejezetének elveszett fele, sőt a második könyv hiányzó fejezeteinek a tartalma is rekonstruálható ez alapján. Egyrészt képet alkothatunk arról, hogy mely városokat foglalta magába a második könyv elveszett része, valamint arról, hogy Lazius milyen információkkal rendelkezett az egyes városokról, melyik antik idézettel kívánta megerősíteni állításait az adott településekről. Továbbá részben a harmadik könyv tartalmának egy kis részéről is képet kaphatunk, ugyanis a második könyvben utalást tett²⁸ arra Lazius, hogy majd egy külön könyvben fog foglalkozni a Pannónia területén állomásozó római légiokkal, amelyekről a *Reipublicae*ben is hosszasan értekezett.

²⁶ „Denique Zepol situs utpote in insula aquis viridique circumvallati castris ita affabre videtur Aquincum ne exprimere, ut penes me nullum dubium sit, quin eo in loco vetu[s] Aquincus fuerit, ubi destructis ruinis Hungariae postea reges castrum condiderunt, in quo florentibus solebant regni rebus gemi[...] indulgere. Porro rudera Aquinci eadem in insula superesse ex isto Marcellini loco manifestum evadit. Praemisso igitur Merabaude cum militari manu peditum, quam regebat ad vastandos creandosque barbaricos pagos, comite adiuncto Sevastigiano, Valentinianus” (LAZIUS, *Archeologia* ..., ÖNB, Cod. 8664 fol. 21v).

²⁷ „Porro rudera Aquinci in insula eadem esse quaerenda, ex isto Marcellini loco manifestum evadit. Praemisso igitur Merabaude (inquit) cum militari manu peditum, quam regebat, ad vastandos creandosque barbaricos pagos, comite adiuncto Sevastigiano, Valentinianus Aquincum[sic!] prope castra commovit, navibusque ad repentinum casum coniunctis, et contabulato celeri studio ponte...” (LAZIUS, *Commentariorum Reipublicae Romanae*..., 1119.)

²⁸ „Antoninus vero post Altinii supputationem legionem subiecit (eodem plane situ, quo suum Lugionum Ptolaeus celebrat), quam enumeratis Veteribus Salinis campana et Aquimco [sic!] adiecto epitheto secunda adiutricem appellat, et latius procedens Carnuntum versus superatis Crumero et Bregetione legionem item primam adiutricem adiungit, ut ambas adiutrices primam et secundam in regno Hungariae, hoc est Pannonia Inferiori, stativa habuisse, in confesso fiet. Id quod et monumenta ea in intercapedine eruta adfirmare videntur. Quorum rapsodias proprio seorsim opere aliquin dabimus, cum de Romanis nobis legionibus sermo erit.” (LAZIUS, *Archeologiae*..., fol. 18v–19r).

Összegzés

A humanista földleírás műfaja az antikvitásban gyökerezik, a humanista történetírókhoz hasonlóan, Lazius is számos antik auktort forrásként használt fel az Erdély-, valamint a Magyarország-leírásához. Ugyanakkor nem csak antik szerzőkhöz nyúlt vissza egy-egy készülő munka papírra vetésekor, hanem saját írásaihoz is. A földleírások tartalmát, olykor szövegét szó szerint is felhasználta a *Reipublicae* 12. könyvének megírásához. A fenti példákon keresztül világossá vált, hogy az *Archeologiae* és a *Reipublicae* pannóniai városokat ismertető fejezetei nemcsak tartalmukban azonosak, hanem megfogalmazásukban is nagy mértékű hasonlóságot mutatnak. A főbb különbségek egyrészt a kortörténeti kitekintésben mutatkoznak meg, azaz Lazius a *Reipublicae*-ben nem mulasztotta el értesíteni olvasóit, hogy mely települések kerültek török kézre. A különbségek oka másrészt a tévedések helyreigazítása, azaz az *Archeologiae*-ben tévesen azonosított településeket a *Reipublicae*-ben már helyesen adta meg Lazius.

Az Erdély-leírással kapcsolatban pedig a következő állapítható meg: annak ellenére, hogy a *Descriptio*-ban rendelkezésre álló oldalszámhoz képest a *Reipublicae*-ben kevesebb helye volt Laziusnak Erdélyről értekezni, mégis a tartalmat tekintve (többlet)információkban gazdagabb a *Reipublicae* szövege. Tehát az Erdélyre vonatkozó fejezetben inkább az antik idézetek mennyisége csökkent, mintsem a közölt információké.

A fenti vizsgálódások hozzájárultak ahhoz, hogy új megvilágításba kerüljön Michael Mayr azon nézete, miszerint Lazius egyes történeti munkái előtanulmányok a *Decades*-hez. A fenti példák alapján világossá vált, hogy Lazius munkáinak, munkamódszerének vizsgálata nemcsak az életmű és az egyes történeti munkák viszonylatában értelmezhető, hanem az egyes művek egymáshoz való kapcsolata is információval szolgálhat a kutatók számára. A tanulmányban idézett szöveghelyek alapján egyértelmű, hogy Lazius írói módszerének jellemzője, hogy azon írásait, amelyek tartalmukban jól illeszkedtek egy készülő munkájába, előszere-ttel felhasználja más műveihez is.

Míg a kéziratos *Descriptio* három szövegváltozatban is fennmaradt, addig az *Archeologiae*-nek egyetlen példánya maradt ránk. Ráadásul ez a kézirat is hiányos, ugyanis a harmadik könyv teljesen elveszett, a második könyv részlegesen. Ezért is óriási jelentőségű, hogy az *Archeologiae* és a *Reipublicae* egyes szöveghelyei nagy mértékű egyezést mutatnak. Ezen azonosság lehetővé teszi, hogy rekonstruálni tudjuk az *Archeologiae* elveszett fejezeteinek tartalmát.

Bibliográfia

KULCSÁR Péter. „A humanista földrajzleírás kezdetei Magyarországon”. In KULCSÁR Péter, *Eszmék, Legendák, történelem és történetírás*, 19–37. Budapest: Lucidus Kiadó, 2010.

LAZIUS, Wolfgang. *Archeologia Regni Hungariae liber I*. ÖNB, Cod. 8664 fol. 1r–26v.

LAZIUS, Wolfgang. *Archeologia Regni Hungariae liber II*. ÖNB, Cod. 7961 fol. 1r–21v.

LAZIUS, Wolfgang. *Commentariorum Reipublicae Romanae illius, in exteris provinciis, bello acquisitis, constitutae, libri duodecim*. Bázél: Johannes Oporinus, 1551.

LAZIUS, Wolfgang. *Daciae sive Transylvaniae descriptio*. ÖNB, Cod. 7967 fol. 1r–70r.

MAYR, Michael. *Wolfgang Lazius als Geschichtsschreiber Österreichs*. Innsbruck: Wagner'schen Universitätsbuchhandlung, 1894.

How to Write Hundreds of Pages Long Monographs?

Wolfgang Lazius' (historiographical) method

The geographical description was rediscovered by fifteenth-century humanists. The genre can be found in the repertoire of one of the famous Viennese humanists, Wolfgang Lazius (1514–1565) as well. He wrote a series of chorographies in Latin about the Austrian provinces (*Interpretatio chorographiae utriusque Austriae, Descriptio Austriae Danubianae*), Transylvania (*Daciae sive Transylvaniae descriptio*) and Hungary (*Regni Hungariae Archeologiae libri tres*).

He wrote a lot during his life, but only some of those works were published, while and most of them remained in manuscript form. This was the case of his geographical descriptions as well. Michael Mayr examined the historiography of Lazius in his monograph written about the Austrian humanist, his starting point being that historical works of Lazius could be considered as prequels for his main writing, the *Decades*, which contains Austrian history from the beginning to the era of Lazius.

In my essay, I would like to give further arguments to Mayr's theory. Lazius often used his unpublished writings when he wrote his other works. This can be interpreted not only in relation to the *Decades* and his other historical works, but it is the special characteristics of his method of historiography. That is to say, he saved energy and time by reusing parts or chapters of his previously completed writings, which had similar content as the new work. Lazius transformed his

previous pieces in order to insert them in the new work. I illustrate one specific case where Lazius transferred or extracted several paragraphs of his already existing geographical descriptions into the 12th book of *Reipublicae Romanae in exteris provinciis bello constitutae commentariorum libri XII*, published in Basel, in 1551.

Doktor Faustus

•

Kétely és világkép

„Mi a célod a filozófiában? – Hogy megmutassam a légynek a kiutat a palackból”

(*Filozófiai vizsgálódások* 1998 §309).¹

Írásomban wittgensteini nyelvfilozófiai szempontok alapján fogom vizsgálni Christopher Marlowe *Doktor Faustus* című darabját, legfőképpen a vallási nézetek fenntarthatóságának kapcsán. A szövegnek két főbb változata létezik, a korábbi a kritika A-szövegnek nevezi és kiadását 1604-re datálja, míg a későbbi B-szöveg kiadása 1616-os. A darabok között lényeges a tartalmi különbség, hisz a B-szöveg 676 sorral hosszabb és (valószínűleg) a szerző halála után hozzáírt részeket és szereplőket is tartalmaz. Ebben az írásban a B-szöveget veszem alapul. Ez a szövegvariáns nagyobb hangsúlyt fektet a transzcendens szereplők fizikai jelenlétére, illetve nagyobb szerepet tulajdonít nekik Faustus sorsának alakításában. Közös azonban mindkét szövegváltozatban, hogy a dráma főhőse, Faustus, mágia segítségével megidézi Mephistophelest egyenesen a Pokolból és egy szerződés keretében eladja a lelkét és a testét Mephistopheles szolgálataiért cserébe, majd néhány sornyi párbeszédet követően magabiztosan kijelenti, hogy a Pokol csak mese.² A helyzet abszurditásához kétség sem fér, nem csoda tehát,

¹ A Wittgenstein műveiből származó idézeteket mindig a § jellel és a bekezdés számával idézem, azonban ahol ez nem elérhető, ott oldalszámot adok meg § nélkül. Wittgenstein műveit a következő magyar kiadásokból idézem: Ludwig WITTGENSTEIN, *Filozófiai vizsgálódások*, ford. NEUMER Katalin, szerk. ADAMIK Lajos (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 1998), Ludwig WITTGENSTEIN, *A Bizonyosságról*, ford. NEUMER Katalin (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989), Ludwig WITTGENSTEIN, *Logikai-filozófiai értekezés*, ford. MÁRKUS György (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963).

² Christopher MARLOWE, *Doctor Faustus*, ed. Paul MENZER (London: Bloomsbury, 2019), a B-szöveg kiadása. Ha másképp nem jelölöm, a továbbiakban ezt a kiadást idézem szín és sorszám megadásával, jelen esetben: 5.126. Az A-szöveg kiadásáért ld.: Christopher Marlowe, *Doctor Faustus and Other Plays*, eds. David Bevington and Eric Rasmussen 137–184 (Oxford: Oxford University Press, 1995). Magyar fordításban a következő kiadást használok: Christopher MARLOWE, „Doktor Faustus tragikus históriája”, ford. KÁLNOKY László, in *Angol reneszánsz drámák I.*, szerk. SZENCZI Mikós, 305–383 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1961). Mivel a kiadás nem

hogy egyes értelmezések szerint Faustus egyszerűen ostoba.³ Ezzel a nézettel rokonítható az az elemzési megközelítés, amely szerint a darab átmenetet képez a középkori moralitás-játékok és a kora modern szekuláris dráma között.⁴ A két sematikusán vázolt nézőpontot összekötő hasonlóság, hogy a drámát nem a szó hétköznapi értelmében vett „realista” szemléletmód alapján értékeli, hanem sokkal inkább egy erkölcsi példázatként vagy didaktikus, nevelő szerepet betöltő műalkotásként. Ez az olvasat azonban függ attól, hogy figyelembe vesszük-e a darab humorát. Ha igen, akkor a *Faustus* a didaktikus „tanmesék” humanista paródiájaként is értelmezhető, véleményem szerint azonban ez a fentebb bemutatott értelmezési tartományok inverze, amely a moralista irodalom értelmezési kereteit és értékítéleteit használja saját céljaira. Egy másik, széles körben elterjedt megközelítési mód szerint a dráma tematizálja a kor teológiai vitáit azzal, hogy dramatizálja a determinizmus és szabad akarat problematikáját. Az írásomban követett wittgensteini indíttatású vizsgálódás egyikre sem kíván megoldást találni, azonban kétségtelenül közelebb áll az utóbb említett teológiai értelmezéshez. Összhangban a wittgensteini filozófiai módszerrel gondolati „muníciót” kívánok szolgáltatni a darabban determinista nézőpontot felfedezni vélő olvasók számára. Dolgozatomban először kifejttem, mit értek wittgensteini megközelítés alatt, ezt követően pedig a mű nyelvi és szimbolikai elemzésére teszek kísérletet.

Miben áll a wittgensteini megközelítés?⁵

A válaszadást megnehezíti, hogy gyakran tesznek különbséget korai és kései Wittgenstein között. A különbségtétel forrása, hogy Wittgenstein *Logikai-filozófiai értekezése* és posztumusz megjelent írásai (pl. *Filozófiai Vizsgálódások* és *A Bizonyságról*) között markáns különbséget vélnek felfedezni az életművet kutatók. Azonban miképpen azt Kállay Géza is írja, Wittgenstein *Logikai-filozófiai értekezése* nem téves, pusztán csak egy lehetséges módja annak, amiképp a nyelvet vizsgálhatjuk.⁶ Míg az *Értekezés* a nyelv és a világ kapcsolatát veszi górcső alá,

számozza a sorokat, így azokat nem jelölöm, csak a felvonást római számmal és a színt arab számmal.

³ L.T. FITZ, „More Than Thou Hast Wit to Ask’: Marlowe’s Faustus as Numskull”, *Folklore* 88, 2. sz. (1977): 215–219.

⁴ Marlowe és a moralitásdrámák kapcsolatáról röviden ld: Lisa HOPKINS. *Christopher Marlowe, Renaissance Dramatist* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2008), 60–61 és 163–164; bővebben pedig: David M. BEVINGTON. *From Mankind to Marlowe* (Cambridge: Harvard University Press 1962).

⁵ A Wittgensteinről alkotott nézeteimet leginkább KÁLLAY Géza, „A Deed Without a Name”: A Wittgensteinian Approach to Shakespeare’s *Macbeth* and the Singularity of Meaning (Budapest: ELTE SEAS, 2015) könyve formálta, azonban ezen felül is mérhetetlenül befolyásolta gondolkodásomat számos műve és a vele folytatott beszélgetések Wittgensteinről, filozófiáról és drámáról.

⁶ KÁLLAY, „A Deed Without a Name”..., 101.

a *Vizsgálódások* a nyelv társadalmi szerepét és a nyelvet mint tevékenységet is figyelembe veszi. A továbbiakban elsősorban a *Vizsgálódásokra* fogok hivatkozni, de elkerülhetetlen, hogy Wittgenstein egyéb műveire is utaljak (*Értekezés; A Bizonyosságról*). A wittgensteini megközelítés mibenlétére a válaszadást tovább bonyolítja, hogy a *Vizsgálódások* egy befejezetlen, sőt, befejezhetetlen mű. Amint azt maga Wittgenstein állítja az előszóban:

Néhány elvetélt kísérlet után, hogy eredményeimet ilyen egészszé kovácsoljam, beláttam, hogy ez soha nem sikerülhet. Hogy annak, amit írni tudok, még a legjava sem lesz soha több filozófiai megjegyzéseknél; hogy gondolataim hamarosan megbénulnak, valahányszor megkísérlem, hogy természetes hajlamuk ellenére egyetlen irányba kényszerítsem őket. – És ez persze magával a vizsgálódás természetével függött össze. (11)

Az előszóban megfogalmazottak, a pesszimista hangvétel ellenére, segítenek megérteni a wittgensteini megközelítés lényegét. A legtöbb filozófiai és irodalomkritikai irányzattal ellentétben Wittgenstein nem törekszik a rendszeralkotásra. Vizsgálódásainak nincs végső konklúziója, számára a filozófia egy probléma felszínre hozása, előtérbe helyezése, de nem annak megoldása. A probléma sok esetben pedig nem más, mint a nyelv félreértése. A filozófia célja tehát nem más, mint harcolni az ellen, „hogy nyelvünk a maga eszközeivel értelmünket megbabonázza.”⁷ Mivel a filozófiai problémák a nyelvhasználatban gyökereznek, nem lehetséges univerzális megoldást találni rájuk, azokat mindig egy adott élethelyzetben kell vizsgálni. Ezért sem véletlen, hogy Wittgenstein kidolgozott teóriák és szakzsargon helyett számos példán keresztül igyekszik rávilágítani arra, hogy milyen sokféleképpen értjük félre a nyelv működését. Bár ezen félreértések száma végtelen, néhány karakterisztikusan visszatérő példa és terminus segíthet rálátást biztosítani a leggyakoribb problémákra.

Az egyik leggyakoribb félreértésre az ad okot, hogy úgy véljük, „a nyelv mindig egyetlen módon funkcionál, s hogy mindig ugyanarra a célra szolgál.”⁸ Nyelvünk sokféleségére Wittgenstein több példát is hoz, például a nyelvet a városhoz hasonlítja, amely sosem teljes, mindig változik, hiszen épülhetnek új házak, utcák, negyedek.⁹ Másutt a szavakat a szerszámosládában található szerszámokhoz hasonlítja, amelyeknek különféle funkciói vannak. Miképp a szerszámok is különböznek használatunkban, hasonlóságok is adódhatnak, és ez igaz a szavakra is.¹⁰ Az egyik legfontosabb példa, amelyet a továbbiakban használni fogok, azonban a „nyelvjáték” fogalma. Wittgenstein nyelvjátéknak nevezi magát „a nyelvet és

⁷ *Vizsgálódások* §109.

⁸ Uo., §304, kiemelés az eredetiben.

⁹ Uo., §18.

¹⁰ Uo., §11.

azokat a tevékenységeket, amelyekkel a nyelv összefonódik.”¹¹ Félreértések és filozófiai problémák adódhatnak abból, ha egy olyan szót, kifejezést vagy mondatot használunk, amely nem tartozik az éppen aktuális nyelvjátékba. Például képzeljük el azt a helyzetet, hogy beszélgetőpartnerünk egy beszélgetés közepén azt mondja, „Jó napot kívánok!”. Bár tudjuk, hogy ez egy köszönés, minden nap halljuk, ismerjük az egyes szavakat, de az adott szituációban mégsem találjuk a *helyét* ennek a megszólalásnak. Ilyenkor a nyelvjáték megakad és nem tudjuk, hogyan tovább. Ezért is írja Wittgenstein, hogy „Egy filozófiai problémának ez a formája: »Nem ismerem ki magam.«”¹² Hogy a problémán túljussunk és megtaláljuk a „kiutat a palackból,” meg kell vizsgálnunk az adott nyelvjátékot körülvevő kontextust. Ezt azonban mindig csak az adott helyzetben tudjuk megtenni, és épp ez az oka annak, hogy Wittgenstein szerint a filozófia nem adhat választ, a filozófia pusztán módszer, amelynek segítségével megtalálhatjuk a választ – bár erre sincs garancia. Leegyszerűsítve: „egy nyelvet elképzelni annyit tesz, mint egy életformát elképzelni.”¹³

A nyelv többfunkciós volta mellett a másik gyakori félreértés pedig abból a téves képzetből származik, hogy úgy véljük, egy szó jelentése megegyezik a szó jelöltjével. Ennek az elképzelésnek hibás mivoltára Wittgenstein a „bogár-problémával” hívja fel a figyelmet:

Tételezzük fel, hogy mindenkinek van egy skatulyája, benne pedig valami, amit „bogár”-nak nevezünk. Senki sem tud a másik skatulyájába bepillantani; és mindenki azt mondja, hogy csak a *saját* bogárának látványából tudja, mi egy bogár. – Hiszen ekkor az is lehetséges volna, hogy mindenkinek valami más tárgy van a dobozában. Sőt, az is elképzelhető volna, hogy egy ilyen dolog szüntelenül változzék. – De mi lenne, ha ezeknél az embereknél a „bogár” szónak mégiscsak volna használata? – Úgy ez nem abban állna, hogy egy dolgot jelölnek vele. A skatulyában lévő dolog egyáltalán nem tartozik a nyelvjátékhoz; még csak úgy sem, mint *valami*: hiszen a doboz akár üres is lehetne. – Annyira nem, hogy ezzel a dobozbéli dologgal a játékot akár ‘egyszerűsíteni’ is lehetne; a dolog elillan, bármi is legyen.

Ez azt jelenti: ha az érzet kifejezésének grammatikáját a ‘tárgy és jelölés’ mintájára konstruáljuk, akkor a tárgy mint irreleváns kihullik a vizsgálódásból. (§293, kiemelés az eredetiben)

Bár a „bogár-probléma” használatos még a privát nyelv lehetetlenségének példázatára is, jelen írás szempontjából egy másik fontos megállapításra hívnám fel

¹¹ Uo., §7.

¹² Uo., §123.

¹³ Uo., §19.

a figyelmet. A példából is kitűnik, hogy a „bogár” meghatározhatatlanságának ellenére a beszélők képesek a *bogár* szót használni. A jelentés pedig nem a tárgytól függ, hanem a használatától. Mi, ezen a nyelvjátékon kívül elhelyezkedő olvasók nem vagyunk tisztában a *bogár* jelentésével, de a nyelvjátékon belül lévők igen. A nyelv tehát nem csak kapcsolatot képes teremteni a közösség tagjai közt, hanem akadályokat is tud emelni. Erre Wittgenstein a következő példát hozza: „Ha egy oroszlan beszélni tudna, mi nem lennénk képesek őt megérteni.”¹⁴ A jelentéssel teli használat feltétele tehát a közösségi használat. Az egyik színtere a közösségi használatnak pedig maga a színház, amely egy speciális kontextust teremt a nyelvhasználat számára amely a fikció és a nem-fikció határán mozog. Ez alatt a kora modern angol színház nyelviközösség-teremtő képességét értem. Itt nem pusztán a drámaírók neologizmusaira gondolok, hanem a színház azon a képességre is, hogy egy adott darab képes egy teljes fiktív világot létrehozni, és már-már egy wittgensteini példázatként problémákat, valamint a nyelv teremtő erejéhez fűződő kérdéseket performatív cselekedetekként a nézőközönség elé tárni, dramatizálni.

A wittgensteini filozófia és a drámaelemzés

A wittgensteini filozófia azért is kiváló megközelítési módszere a drámaértelmezésnek, mert olyan témákat helyez előtérbe, amelyek az angol kora modern színdarabokat is foglalkoztatták, úgy mint a valóság és illúzió (képzelet) egymással való viszonya, a szkepticizmus működési mechanizmusa, a nyelv és a külvilág kapcsolata, valamint az egyén világban elfoglalt helye. A témaválasztáson túl fontos hasonlóság még, hogy a wittgensteini filozofálás „drámai filozófia”.¹⁵ A *Vizsgálódások* azért is tekinthető drámai filozófiának, mert a benne megjelenő világot igyekszik a lehetőségekhez mérten több hangon is megszólaltatni. Kállay például legalább négy különböző beszélőt sorol fel, akiknek az álláspontját hallhatjuk, de az írás egyik szempontot sem helyezi a másik fölé.¹⁶ Hasonlóképp a drámához, ebből a filozófiai fejtegetésből is hiányzik a szerző markáns, „mindentudó” narratív hangja, és ennek következményeképp az olvasó szabadabban interpretálhatja a művet. Ez azért is fontos, mert az olvasó etikai és esztétikai értékítélete mind a drámában, mind a wittgensteini filozófiában hasonlóan meghatározó szerepet tölt be. Wittgenstein ezt a következőképp fogalmazza meg a *Vizsgálódások* előszavában: „Írásommal nem szeretnék másokat a gondolkodástól megkímélni. Ha lehetséges, inkább mindenkit önálló gondolatokra szeretnék ösz-

¹⁴ Uo., 323.

¹⁵ Filozófia, dráma és narratíva kapcsolatáról ld. még: KÁLLAY, „A Deed Without a Name”..., kiváltképp 225–233.

¹⁶ Uo., 101.

tönözni.”¹⁷ Az *Értekezés*ben pedig így ír: „Az etika és az esztétika egy.”¹⁸ Kállay értelmezéséből is kitűnik, hogy itt Wittgenstein az egyén saját és egyedi belső ontológiai álláspont megalkotásának fontosságára utal, hiszen ez az álláspont tükrözi az egyén spontán választ az őt körülvevő világ korlátaira.¹⁹ A *Faustus* Kórusa is az olvasó vállára helyezi az ítéletalkotás terhét:

Only this, gentles: we must now perform
The form of Faustus' fortunes, good or bad.
And now to patient judgments we appeal
And speak for Faustus in his infancy.
(Chorus, 7–10).

Csak egyet mutatunk be most, urak,
Faustus sorsa képét, ha jó, ha rossz,
S várva az elnéző bírálatot,
Szólunk Faustusról élete kezdetén.

Már a Kórus ezen szavainak jelentése is értelmezés kérdése, hiszen a bírálat lehet elnéző a színészek teljesítményével és Faustus sorsával és cselekedeteivel kapcsolatban is. Emellett a *patient* szó kapcsán még egyéb értelmezési próbálkozások is megengedhetők, amelyeket a következőképp lehetne parafrázálni: „És most a nyugodt [józan] ítélőképességüket szólítjuk meg darabunkkal és elmondjuk Faustus történetét gyermekkorától kezdve” vagy „És most, hogy csillapítsuk a kedélyeket [mivel már hosszú ez a Kórus], elmondjuk Faustus történetét gyermekkorától kezdve.” Bár a mai nyelvben már nincs jelen a *patient* szó igeként való használata, Marlowe korában nem példa nélküli, hisz elég csak Shakespeare *Titus Andronicus*sára gondolnunk, amelyben a címszereplő a következő szavakkal próbálja megnyugtatni az elsőszülött fia életéért könyörgő Tamorát: „Patient yourself, madam, and pardon me.”²⁰ A *Faustus* Kórusában azonban nem csak mondat szerkezeti szinten jelenik meg a többértelműség, hanem már a szavak szintjén is, hiszen a *form*, *perform*, *fortune*, *judgment* és *appeal* szavaknak jogi

¹⁷ Vizsgálódások, 3.

¹⁸ *Értekezés*, §6.421

¹⁹ „here ethics is to be understood not as anything normative, ordering or prompting people to do or not to do something, but as an attitudinal-ontological spontaneous response to the limits of the world, a stance pertaining to the innermost core of a unique individual.” KÁLLAY, “A Deed Without a Name”..., 63.

²⁰ I.1.124, William SHAKESPEARE, *Titus Andronicus*, ed. Jonathan BATE (London: Bloomsbury, 2016). Magyarul: „Nyugodj meg, asszonyom, s nekem bocsáss meg” (I.1.) William SHAKESPEARE, *Titus Andronicus*, ford. VAJDA Endre (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1988).

konnotációi is vannak, amelyek a közönséget a bírói, döntéshozói szerepkörbe helyezik.²¹

Az interpretációs nehézségeket hangsúlyozandó még fontos megemlíteni a kora modern angol központosítás szabályozásának hiányát, és az ebből fakadó többértelműséget is. Itt kiemelkedő szerepet kap egy másik olvasó, azaz a szerkesztő döntése. Vegyük például a Kórus következő néhány sorát:

Till, swollen with cunning of a self-conceit,
His waxen wings did mount above his reach,
And, melting, heavens conspired his overthrow. (19–21)

A Kálnoky-féle fordítás így hangzik:

[Faustus] Mígnem tudástól s gögtől telve el,
Viasz szárnya szféráján túlhatolt,
Olvadt, s vesztére esküdött az Ég.

E fordítás szerint Faustus, Ikaroszhoz hasonlóan, gögtől vezérelve magasabbra száll, mint szabadna, így hibás döntése következtében szárnya megolvad és ezért a fiú lezuhan. Szabó Stein Imre azonban így adja vissza a sorokat:

[Faustus] Mígnem sikertől s gögtől telve el
Önárnyát viaszszárnyon lépi túl –
Az ég haragra gyúl, s olvadt szárnyán
Pokoli praktikák közé zuhan.²²

A kérdés, hogy Faustus szárnya a hibás döntés következtében olvad meg, vagy a haragra gyúló égiek miatt, nem pusztán fordításból adódó kétértelműség, hiszen az angol kiadások is szerkesztőtől függően helyezik el a vesszőt. A Bevington és Rasmussen szerkesztette kötetben így „And melting heavens conspired his overthrow”²³ (És olvasztó mennyek összeesküdtek, hogy megbuktassák), míg az előbb idézett Menzer kiadásában „And, melting, heavens conspired his overthrow”²⁴ (És ahogy szárnya olvadt, a mennyek összeesküdtek, hogy megbuktassák) szerepel. Bár marginális jelentőségűnek tűnhetnek az ilyen aprólékos kritikai

²¹ A jog kulcsfontosságú szerepet tölt be a darabban, hiszen Faustus egy szerződés keretében adja el a lelkét. Természetesen a *form* és *perform* szavak metaszínházi utalásként is értelmezhetők, valamint a belső rím kihangsúlyozza a jelenet színpadiasságát.

²² Christopher MARLOWE, „Doktor Faustus”, ford. SZABÓ STEIN Imre, *Színház, Drámamelléklet* Augusztus (2010): 1–20; hozzáférés: 2020.06.02, http://szinhaz.net/wp-content/uploads/pdf/drama/2010_08_drama.pdf

²³ Chorus, 22. Christopher MARLOWE, *Doctor Faustus and Other Plays*, eds. David BEVINGTON and Eric RASMUSSEN 137–184 (Oxford: Oxford University Press, 1995).

²⁴ Chorus 21.

észrevételek, ha a predesztináció és szabad akarat közötti interpretációs lehetőségeket vizsgáljuk, kiemelkedő fontossággal bírnak. Ugyanis ha Faustus szárnya saját gögös döntéséből fakadóan olvad meg (mint a Menzer és a Kálnoky-féle változatokban), bukásának felelőse saját maga, míg ha a mennyek összeesküvésének hatására olvad meg (mint a Bevington és a Szabó által közreadott változatokban), a természetfeletti hatalmak felelőssége kerül előtérbe. Természetesen mindkét esetben megtalálható Faustus gögje és ezáltal bűnös jelleme, de az egyéni és a transzcendens hatalmak felelősségére helyezett hangsúly változik.

Kora újkori dráma és a nyelvfilozófia

A fentebb említett példákon keresztül is láthattuk, hogy milyen akadályokat gördít a nyelv a megértés elé, nem véletlen tehát, hogy Wittgenstein csapdához és babonához is hasonlítja a nyelvet. Mivel a wittgensteini nyelvfilozófiát és a vizsgált darabokat évszázadok választják el egymástól, az anakronizmus vádjának elkerülése végett fontos figyelembe venni, hogyan vélekedtek Marlowe kortársai a nyelvről. Jelen tanulmányban nem kívánok teljes áttekintést nyújtani, csak néhány, az elemzés szempontjából releváns megközelítési pontot fogok említeni. A kor egyik igazodási pontja a Biblia, ezért megkerülhetetlen, hogy a nyelv isteni eredetét is figyelembe vegyük. Mivel az értelem és a nyelv Isten ajándékainak tekinthetők, és mivel Ádám egyik első fontos cselekedete az volt, hogy elnevezte az állatokat, a nyelv központi szerepet tölt be a teremtetéstörténetben. Sőt, a teremtetés és a teremtetőt is nyelvi aktusként mutatja be a Biblia: „Kezdetben vala az Ige, és az Ige vala az Istennél, és Isten vala az Ige.”²⁵ A Paradicsomból való kiűzetés után azonban az ember elveszítette a magasabb rendű nyelvet, azt a teremtető erejű nyelvet, amelyet a John Dee-hez hasonló okkultisták igyekeztek újra megtalálni.²⁶ Továbbá a nyelvek között hierarchiát véltek felfedezni, például a héber nyelvet és az egyiptomi hieroglifákat is egy „jobb”, kevésbé romlott nyelv maradványainak tekintették. Mellettük a latin is sajátos pozíciót képviselt ezen okkultisták számára, hiszen a szellemekkel és démonokkal is ezen a nyelven kommunikáltak. Nem véletlen tehát, hogy a *Hamlet*ben az örök a latint jól ismerő Horatiót kéri meg, hogy szólítsa meg Hamlet atyjának szellemét, ahogy az sem, hogy Faustus latinul idézi meg Mephistophelest. Összességében elmondható tehát, hogy bizonyos kora modern szemléletek természetfeletti hatalmat tulajdonítottak a nyelvnek, valamint az is látható, hogy ezek értelmében a nyelv nem

²⁵ János 1:1. A bibliai idézetek angol és magyar forrásai: *The Bible, Authorized King James Version with Apocrypha*, eds. Robert CARROLL and Stephen PRICKETT (Oxford: Oxford University Press, 1997) és *Szent Biblia*, ford. KÁROLI Gáspár (Budapest: Magyar Biblia Társulat, 1948).

²⁶ John Dee-ről és kísérleteiről, hogy kapcsolatba lépjen angyalokkal ld.: SZÖNYI György Endre, „From the Hieroglyphic Monad to Angel Magic. Semiotic Aspects of John Dee’s Esotericism”, *Lexia: Rivista di Semiotica* 11–12 (2012): 109–136.

pusztán az egyénhez tartozik, hanem felette és egy bizonyos értelemben rajta kívül áll. A darabban ezt jól példázza a jelenet, amikor Robin felolvass egy Faustustól ellopott könyvből és véletlenül megidézi Mephistophelest. A wittgensteini és a kora modern szemléletek között tehát felfedezhetők hasonlóságok, úgy mint a nyelv individuumon túlmutató jelenségként történő felfogása, vagy a felismerés, miszerint a nyelv nem pusztán egyetlen célt szolgál, illetve hogy a jelentés nem pusztán szavak és tárgyak közötti kapcsolatként írható le.

Amint azt a bevezetésben is említettem, a nyelv központi szerepet tölt be a wittgensteini filozófiában és Marlowe drámájában. A darab nyelvközpontúságát a Kórus is hangsúlyozza, hiszen nem pusztán előadják (*perform*) a darabot, hanem beszélnek (*speak for*) is Faustus *helyett*. A *speak for* kifejezés fontos, hiszen azt a benyomást kelti az olvasóban, hogy Faustus nem képes magáért beszélni, azaz a cselekvőképessége korlátozott. Amint azt már szintén említettem, az írásomban a determinista álláspont mellett fogok felszólalni, amely szerint Faustus nem teljesen ura saját sorsának, hanem egy transzcendens erő (a keresztényi értelmezés szerint Isten, míg a pogányoknak Fortuna) befolyásolja sorsát, amit ő pusztán elszenved. Faustus cselekvő erejét a darab több ponton is megkérdőjelezi. A Kórus imént említett – *speak for* – és a korábban tárgyalt – *melting(.) heavens* – kifejezései is tematizálják a cselekvőképesség hiányát, és ez a darab során több kulcsfontosságú jelenetben is szerepet kap. Az első színben Faustust a dolgozószobájában ülve láthatjuk, aki elért eredményeit összegezve rádöbben, hogy az eddig megszerzett tudás hasztalan és a „legjobb a hittudomány.” Azonban annak összegzése is elriasztja, hiszen az eleve elrendeltség dogmáját tükrözi:

Nos, vétkeznünk muszáj hát,
S következésképp meghalunk:
Meg kell ismernünk az örök halált.
Minő tantétel ez, *Che serà, serà*:
Lesz, ami lesz? (I.1.)

Ezt követően fordul Faustus a mágiahoz, amelyet egyfajta különleges nyelvjáteként értelmezhetünk, hiszen Faustust a varázslat nyelvi aspektusa ejti csapdába:

És a csíziós könyvek nagyszerűek.
Sorok, körök, betűk, bűvös jelek;
Igen, Faustus csak ezekért hevül. (I.1.)

Faustus épp azért tartja ennyire kíváncsnak a mágiát, mert az hatalommal és cselekvőképességgel ruházza fel: „Igaz mágus félisten számba megy”, mi több, az angol szövegben nem „igaz mágus” szerepel, hanem *sound magician*. A nyelv többértelműsége itt is félreértésre adhat okot, hiszen az angol *sound* ebben a kontextusban jelentheti azt, hogy kompetens, erős, igaz, hibátlan, azonban a

melléknévi forma homonímája főnévként jelenthet hangot, vagy igeként azt is, hogy megszólaltatni, illetve hangot kibocsátani. Ezzel az áthallással szintén a darab nyelvisége kerül előtérbe.²⁷ A könyvek, a jelek és az írott nyelv után Faustus segítségül hív két neves varázslót, Valdest és Corneliust, akiknek a tanácsát kéri. Az angol szöveg a tanács helyett a *conference* szót használja, amelynek egy korábbi jelentése nem tanácskozást, konzultálást, vagy konferenciát jelentett, hanem a mai angol *to bring together, to summon (a meeting)* azaz megidéz, előhív, összehív, vagy (valaki) elé idéz értelemben volt használatos.²⁸ Ha Marlowe ezzel a korábbi jelentéssel tisztában volt, akkor ez kétségtelenül előrevetíti – már-már kódolja – a darab későbbi démonidézését vagy Faustus ítéletre hívását is. Ezek a példák is szemléltetik, ahogy a nyelv „életre kel” és cselekményformáló erőként lép elő Faustus ellenében.

Faustus számára azonban a nyelv működése még ennyire sem átlátható és a determinizmusra utaló jeleket figyelmen kívül hagyja. Ez azonban azzal a következménnyel jár, hogy nem ismeri fel, valójában félreérti a nyelv működését. Továbbá a félreértést példázza még, hogy Faustus azt várja el a számára tökéletes tudást biztosító mágikus nyelvtől, hogy az megszabadítja a félreértésektől és a nyelv poliszemiájától:

Shall I make spirits fetch me what I please,
Resolve me of all ambiguities,
Perform what desperate enterprise I will? (1.75–77)

Szellemeket küldhetek bármiért,
Megoldatok velük minden talányt,
S megvalósítom a reménytelent. (I.1.)

Az angol szövegben talány helyett az *ambiguities* szó szerepel, amely kétértelműséget, kétsésséget és bizonytalan jelentést is takar. A tény, hogy ettől a többértelműségtől akar Faustus megszabadulni, jelzi a kitűzött cél lehetetlenségét, kiváltképp, ha figyelembe vesszük Wittgenstein már idézett állítását, miszerint a nyelv sosem csak egy módon funkcionál, illetve hogy a szavak többféleképp használhatók. Azonban Faustus kitaratása a téves nyelvfilozófia mellett, amely tagadja a nyelv sokrétűségét, hozzájárul annak a tévképzetnek a megerősödéséhez, miszerint jó úton halad a teljes megértés és az abszolút tudás felé. Itt ismét érdemes Wittgenstein egyik megállapítását említeni, miszerint „Megértésem csak saját értetlenségemmel szembeni vakság? Gyakran így tűnik nekem.”²⁹ Faustus

²⁷ A „*sound*” szó fontosságát tükrözi a darabban, hogy szintén az első színben Faustus ennek segítségével kívánja „kutatni” a „Mélyét annak, mit tudni szomjazol” („To sound the depth of that thou wilt profess” I.1.2). Ebben az értelemben a „*sound*” a víz mélységének mérésére használatos.

²⁸ A szó latin eredetű, a *con* (össze) és *ferre* (hozni, hordani) szavakból származik. T. F. HOAD. *The Concise Oxford Dictionary of English Etymology* (Oxford: Oxford University Press, 1996.)

²⁹ *Bizonyosságról* §418.

azért is képes fenntartani azt a nézetet, hogy ura saját sorsának, mert figyelmen kívül hagyja a bizonyítékot, amely ez ellen szól, illetve rendszerint félreérti azokat a szimbólumokat, amelyek erre utalnának.

Az egyik fontos tisztázatlanság a nyelvvel kapcsolatban annak ereje és működése. Mikor Faustus megidézi Mephistophelest, örömmel konstatálja, hogy „hatni tud emberfölötti szóm.”³⁰ Ezzel a megállapítással kapcsolatban két kifogással is élhetünk. Az első rögtön Mephistophelestől érkezik válaszul, aki állítása szerint csak „*per accidens*” jelent meg az idézésre, nem azért, mert Faustus szavai különös erővel bírnának. Illetve ha a szavak különös erővel bírnak is, Faustus intenciója érdektelen a megidézett ördög szempontjából. Ebből az értelmezésből is kitűnik, hogy a nyelv – vagy legalábbis a mágia „nyelvjátéka” – független a beszélő szándékától. A másik fontos pillanat, ami hasonló példával szolgál, az, amikor Robin és Ralph ellopják a kocsmáros egy serlegét, majd hogy elijesszék őt, Robin elkezd latinul felolvasni egy Faustustól lopott varázskönyvből, és Mephistopheles nevének kiejtésére megjelenik maga Mephistopheles.³¹ Robin felolvasása azonban csak erős jóindulattal nevezhető olvasásnak, hiszen nemhogy latinul nem tud, de ahogy az a „felolvasásból” kiderül, Robin számára a betűk felismerése is komoly kihívást jelent. Mivel Robin javarészt csak halandzsázik és véletlenül ejti ki Mephistopheles nevét helyesen, úgy tűnik, hogy nem csak a beszélő szándéka irreleváns, hanem kompetenciája is, ezáltal, a nyelv képes személyes jelentésszándék nélkül is hatékonyan működni. A darab ezzel tovább hangsúlyozza az emberi cselekvőképesség hiányát nem pusztán Faustus alakján, hanem a komikus karaktereken keresztül is.

Természetesen ellenvetésképp felhozható, hogy Faustus cselekvőképés, mert képes varázslatokat végrehajtani, tudja uralni azokat az illúziókat, amelyek segítségével borsot tör a pápa orra alá, amelyekkel elkápráztatja az uralkodót, vagy amelyekkel átveri a lócsiszárt. A cselekvőképesség ezen látszata elhiteti Faustusszal, hogy a világkép, amelynek középpontjában a humanista ember akarata érvényesül, fenntartható. Azonban megfeleldeznek arról, hogy mindezt nem ő hajtja végre. Mephistopheles segítségével Faustus nem lenne képes ezeket a tetteket véghez vinni. Azt, hogy Faustus a mágia „nyelvjátékának” csapdájába került, mi sem példázza jobban, mint a jelenet, amikor aláírja a szerződést, amelyben eladja lelkét Mephistopheles szolgálataiért cserébe. Nem csak a papíron jelenik meg Faustus aláírása, hanem ezzel egy időben a következő felirat kerül a karjára: *Homo, fuge!*³² Az, hogy az írás Faustus karján jelenik meg, nagy jelentőséggel

³⁰ III.1. A fordítás nem teljesen pontos, hiszen Marlowe nem pusztán emberfölötti szóról beszél, hanem mennyeiről (*heavenly*), és nem csak hatásról, hanem erényről (*virtue*). A szavak többértelműsége itt is félrevezető, hiszen azok konnotációja arra enged következtetni, hogy Faustus az első színben körülírt félistenként tekint magára, miközben pokoli tetteket hajt végre.

³¹ *Faustus* III.3.

³² Uo., II.1.

bír, hiszen a kar a hatalom és a cselekvőképeség szimbólumaként értelmezhető. Az, hogy a kar megpecsételtetik, és Faustus nem csak ír, hanem rá is íratik, jelképezi saját hatalmának elvesztését. A mű végén nem véletlen tehát, hogy Faustus elkárhozása előtt még látja, ahogy „Karját kinyújtja Isten,”³³ ami az abszolút hatalmat jelképezi Faustus sorsa felett. Továbbá azért is fontos a kar megjelenése a szerződés aláírásakor, mert ez az első alkalom, hogy Faustus egy testrésze ilyen látványosan elkülönül, elidegenedik tőle. A darab során a későbbiekben Faustus lábát letépi a lócsiszár, a fejét levágják, és bár ezek komikus elemnek tekinthetők, hiszen visszazönek, mégis előrevetítik azt a fenyegetést, amit az ördögök a dráma végén beváltanak: Faustus testét széttépik, és a maradványait tudóstársai találják meg.³⁴ Faustus rettentő vége tehát már az első jelenettől fogva koncepciózus részét képezi a darabnak.

A karon megjelenő írás fontossága nem csak a kar, hanem az írás miatt is figyelemfelkeltő. Nem pusztán egy szimbólum, rajz vagy kép jelenik meg Faustus szemei előtt, hanem egy írott szöveg, azaz maga a nyelv hajtja uralma alá Faustust. Mint azt már korábban említettem, Faustus nem mozog otthonosan ebben a nyelvjátékban, nem ismeri ki magát benne, ezért gyakorta félreérti azokat a jeleket, szavakat, figyelmeztetéseket, amelyek felhívhatnák a figyelmét arra, hogy sorsa megpecsételődött. A karján megjelenő írást is félreérti Faustus, és a nyelv poliszémiáját figyelmen kívül hagyva egyetlen értelmezési lehetőséget vesz figyelembe:

‘Homo fuge.’ Whither should I fly?
If unto heaven, he’ll throw me down to hell.
My senses are deceived. Here’s nothing writ.
O, yes, I see it plain; even here is writ,
‘Homo fuge,’ yet shall not Faustus fly.” (5.76–80)³⁵

Homo, fuge! Hová lehetne futnom?
Ha Istenhez, pokol mélyére vet.
Káprázat! Nincs ott írva semmi sem.
Jaj, tisztán látom, mégis ott az írás:
Homo, fuge! De Faustus mégse fut.
(II.1, kiemelés az eredetiben)

A magyar fordítás sajnos ismét elfed olyan nyelvi elemeket, amelyek az angol szövegben a determinizmusra utalnak. Ebben a néhány sorban feltűnik néhány

³³ Uo., V.2.

³⁴ Faustus darabokra tépése jelen van Marlowe forrásában, a *Faustbuch*ban is, azonban a darab legkorábbi fennmaradt verziójában (A-szöveg, 1604) nem. A feldarabolt Faustus látványát azonban leírja az úgynevezett B-szöveg (1616).

³⁵ Az A-szövegben a *heaven* (menny, égbolt) helyett *God* (Isten) szerepel, ld. BEVINGTON.

kulcsfontosságú modális segédige: *should, will, shall*. A *should* használatos javaslatétel esetén, de akkor is, ha azt szeretnénk kifejezni, hogy valami várt dolognak valószínűleg be *kellene* következnie (*something should happen*). A *will* szintén használatos ebben az értelemben, de emellett jelenthet főnévként akaratot, vagy végrendeletet is. Természetesen ezek a jelentések mind kiemelkedő szerepet kapnak a darabban, így ezen jelentések is előtérbe helyezik az akarat és egy végső, végzetes döntés kérdéskörét. A nyelv tehát ismét a beszélő szándékától független jelentéseket teremt, amelyek mind Faustus végzetével kapcsolatosak. A *shall* is külön figyelmet érdemel, hiszen ez is a jövővel függ össze, de itt valaminek a bekövetkezése szinte biztosra vehető. A *shall* vallási konnotációját kiemeli, hogy ezzel a szóval találkozunk például a tízparancsolatban is: „*Thou shalt not make unto thee any graven image*”,³⁶ azaz „Ne csinálj magadnak faragott képet.”³⁷ A *shall* szóban tehát benne foglaltatik nem csak a parancs, hanem annak beteljesülése is. Ezt a magyar fordítás pusztán jelen időben adja vissza, „mégse fut”, ám az angolban ennek a későbbi lehetőségét is kizárja a *shall*. Egy másik nyelvi szerkezet, amely determinizmust jelöl, az a passzív szerkezet. Ezt a magyar pusztán a *káprázat* szóval illeti. Az eredeti szövegben azonban szó szerint az áll, hogy „érzékeim be vannak csapva” (valaki vagy valami által). Itt tisztán látszik tehát, hogy maga az írás okozza ezt a káprázatot, a nyelv keríti csapdába Faustust.

Még pontosabban, az írás okozza a káprázatot, hiszen a felirat egy utalás a Szentírásra, amelyet Faustus rendre félreértelmez. A karon megjelenő felirat Pál apostol Timóteusnak írt első levelére utal, ahol a következőt találjuk: „De te, óh Istennek embere, ezeket kerüld; hanem kövessed az igazságot, az istenfélelmet, a hitet, a szeretetet, a békességes tűrést, a szelídséget.”³⁸ Mint láthattuk, Faustus a levélből kiragadott idézetet pusztán szó szerint értelmezte, miszerint Istenhez vagy a mennyekhez kell futnia, és bár Pál levele valóban hangsúlyozza a helyes keresztényi élethez vezető viselkedést, néhány sorral korábban leírja, hogy miket kell kerülni. Ez hasonló fontossággal bír Faustus számára, hiszen itt ez áll: „Az felfuvalkodott, a ki semmit sem ért, hanem vitatkozásokban és szóharcokban szenved, a melyekből származik irigység, viszálykodás, káromlások, rosszakaratú gyanúsítások.”³⁹ Ha a karon megjelenő írás kontextusát is figyelembe vesszük, nyilvánvalóvá válik, hogy az nem (pusztán) egy isteni parancsként értelmezhető, hanem Faustus sorsának összegzéseként is, hiszen Faustus valóban felfuvalkodott, nem érti helyzetének tragikumát, valamint rendszeresen vitába keveredik Mephistophelesszel és még a jóindulatú Aggastyánnal is, aki megpróbálja megmenteni Faustus lelkét. Minderre azonban Faustus nem reflektál, a szöveg értelmezése közben ezeket a lehetőségeket figyelembe sem veszi, így elmondható, hogy Faustus

³⁶ Exodus 20:4.

³⁷ 2Mózes 20:4.

³⁸ 1Timóteus 6:11.

³⁹ 1Timóteus 6:4.

félreérti a karján megjelenő szavakat. Ez azonban nem az egyetlen példája annak, amikor a wittenbergi tudós tévesen értelmezi a transzcendens nyelvjátékot.

A karon megjelenő summázaton kívül még korábban, a darab első jelenetében Faustus kezébe veszi Jeromos *Vulgátáját*, és felolvas belőle:

„*Stipendium peccati mors est.*” Ó! „*Stipendium,*” etc.
A bűn jutalma a halál. Kemény szó!
„*Si pecasse negamus, fallimur*
Et nulla est in nobis veritas.”
Ha eltagadjuk bűneinket,
Nincsen bennünk igazság, s öncsalók vagyunk.
Nos, vétkeznünk muszáj hát,
S következésképp meghalunk:
Meg kell ismernünk az örök halált.
(I.1, kiemelés az eredetiben)

Mint azt már korábban említettem, Faustus ezen összegzés után fordul a mágiához. Azonban a kiragadott idézetek kontextusban vizsgálva szintén rámutatnak arra, hogy Faustus félreérti azok jelentését. Bár a Rómaiakhoz írt levélben valóban az áll, hogy „a bűn zsoldja a halál”, a levél azt is írja, hogy „az Isten kegyelmi ajándéka pedig örök élet.”⁴⁰ A másik idézett forrás pedig bár szintén írja, hogy „ha azt mondjuk, hogy nincsen bűn mi bennünk, magunkat csaljuk meg és igazság nincsen mi bennünk”, de ezt rögtön az követi, hogy „ha megvalljuk bűneinket, hű és igaz, hogy megbocsássa bűneinket és megtisztítson minket minden hamiságtól.”⁴¹ A Biblia ezen szavainak félreértésére az A-szöveg egyáltalán nem ad magyarázatot, de a B-szöveg ebben konzisztensebb, hiszen ott Mephistopheles ekképp dicsekszik:

Mikor útban voltál az Ég felé,
Utad elzártam; míg szent könyveket
Böngésztél, én forgattam a lapot
S vezettem szemedet. (V.2)

Természetesen a B-szöveg esetében felróható a vád, miszerint a darabot Marlowe halála után átírták, hogy teológiai szempontból egységesebb legyen a mű. Ez igaz is, hiszen úgy tűnik, a B-szöveg jobban kidomborítja az anti-katolikus jellemvonásokat, mint az A-verzió, de ugyanilyen fontos látni azt is, hogy a B-szöveg nem tagadja az A-ban foglaltakat, csak hangsúlyosabbá teszi azokat.⁴² Az

⁴⁰ Rómaiakhoz 6:23.

⁴¹ 1János 1:8–9.

⁴² Bővebben az A és B szövegváltozatok közötti teológiai különbségekről és azok okairól ld: James Ross MACDONALD, „Calvinist Theology and ‘Country Divinity’ in Marlowe’s *Doctor Faustus*.” *Studies in Philology* 111, 4. sz. (2014): 821–844.

eddig hozott példák – a legutolsó kivételével – valamilyen formában mindkét szövegvariánsban feltűnnek, de a teljesség kedvéért még egy példát vegyünk szemügyre, amely mind az A, mind a B változatban megtalálható.

Faustus ismét szembekerül a transzcendens nyelvjátékkal, mikor elfogja a kétség és átkozza Mephistophelest:

My heart is hardened. I cannot repent.
Scarce can I name salvation, faith, or heaven,
Swords, poisons, halters and envenomed steel
Are laid before me to dispatch myself.
And long ere this I should have done the deed
Had not sweet pleasure conquered deep despair. (7.18–23)

Szívem kövé vált, s bánatot nem érzek.
Alig ejtem ki a szót: „üdv”, „hit”, „ég”,
Félelmes visszhang mennydörög fülemben:
„Kárhozott vagy, Faustus!” Majd szablya, kés,
Bürokpohár, mordály, hóhérvégél
S méregbe mártott tőr kínálkozik,
Hogy másvilágra küldjem önmagam;
S már jóelőbb megtettem volna ezt,
Ha a mélységes kétségbeesésen
Nem győzött volna édes élvezet. (II.2)

Az első fontos észrevétel az, hogy Faustus szíve kövé vált. Marlowe itt is passzív szerkezettel fejezi ki, hogy Faustus szíve megkeményedett (*My heart is hardened*), ami magába foglalhatja a szív „spontán” megkeményedését, de nem zárja ki külső erők beavatkozását sem. Ezt követi, hogy Faustus nem *képes* megbánást tanúsítani (*I cannot repent*). A nyelvi szerkezet arra enged következtetni, hogy Faustus nem ura ezeknek a folyamatoknak. Ezen felül a szív megkeményítése fontos szerepet játszik Kálvin determinista vallásértelmezésében, amelynek magvai valóban megtalálhatók a Bibliában, például amikor az Úr azt mondja Ézsaiásnak:

Menj, és mondd ezt e népnek: Hallván halljatok és ne értsetek, s látván lássatok és ne ismerjete; Kövérítsd meg e népnek szívét, és füleit dugd be, és szemeit kend be: ne lásson szemeivel, ne halljon füleivel, ne értsen szívével, hogy meg ne térjen, és meg ne gyógyuljon. (Ézsaiás 6:9–10)

Ez még inkább nyomatékosítja azt az elképzelést, miszerint Faustus nem csak a saját gyarlóságának köszönheti elkárhozását. Szintén fontos még, hogy Faustusnak nehezebb esik kimondani az istenséghez köthető szavakat. Az angol itt a *scarce*

*can I name salvation*⁴³ kifejezést használja, ahol a *scarce can* jelentheti azt is, hogy *alig tudom*, vagy *egyáltalán nem tudom*. Ez is azt mutatja, hogy Faustus képtelen uralni az isteni nyelvjátékot, attól el van szakítva. Ez szintén felerősíti a darab kálvinista jellegét.

Az idézetben található fegyverek és a megjelenésükre adott válasz szintúgy kiemelkedő példája annak, hogy Faustus félreérti a transzcendens jeleket. A megjelenő fegyverzet láttán Faustus azt a következtetést vonja le, hogy ezek az öngyilkosságra szólítják fel. Kétségtelen, hogy a koramodern angol színházban egyes fegyverek a végső kétségbeesést és az öngyilkosságra való hajlamot szimbolizálják, úgy mint a hurok, a méreg és a tör.⁴⁴ Az idézett részletben azonban egy egész fegyverarzenál feltűnik, így feltételezhető, hogy annak jelentése többet takar a konvencionális értelmezésnél. Mi több, a magyar fordítás itt az A-szöveggel is kiegészíti a B által adott felsorolást, hiszen a B nem említ mordályt és késeket. Mindkét szövegváltozatban elsőként a kardokat említi Faustus, ám a kardok nem tipikus eszközei az öngyilkosságnak.⁴⁵ Az alkímiában a kard a megtisztító tűz szimbóluma, másutt pedig a kereszttel, Isten Igéjével, valamint a határozott elmével párosítható. Továbbá a kardhoz hasonló fegyvereknél a penge hossza akár az azt forgató személy kvalitásaival is párhuzamba állítható, így például egy kés vagy tör alantasabb jellemű személyek fegyvere lehet. Az angol szöveg még használja a kard egy metonimikus képét is, méghozzá az acélét: ez a győzedelmeskedni akaró lélek, a kitartás és a szívósság szimbóluma. A tör, mint említettem, alantasabb célokat szolgál, de még a titokzatosság szimbóluma is lehet. Ez utóbbi igaz a késre is, ami a titokzatosság mellett a halál, az áldozatbemutatás és a bosszú jelképe is lehet. A fegyverszimbolikával kapcsolatban arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy általában a fegyver nem pusztán a hordozóját, de a legyőzendő „szörnyet” is jellemzi. A sokszínű fegyverzetből következtetve feltételezhetjük, hogy Faustus nem pusztán saját életének kioltására használhatná azokat, hanem felvértezhetné magát az őt kínzó „démonokkal” szemben is. Faustus azonban ezt az értelmezési lehetőséget nem veszi figyelembe, és ahelyett, hogy szembeszállna a „szörnyekkel”, inkább csodálattal tekint rájuk, amikor megjelennek a Hét Főbűn képében: „Ő, mily lelki gyönyörűség nékem e látvány!”⁴⁶ Sokat elárul Faustus elátkozott jelleméről, hogy a Bűnökben gyönyörködik, és a felvonulásukat pusztá látványossággént kezeli. Ez ismét egy komoly félreértése a Lucifer által bemutatott

⁴³ 7.19.

⁴⁴ A fegyverszimbolika kapcsán végig Cirlot-ra hagyatkoztam, ld. J.E. CIRLOT, *A Dictionary of Symbols*, trans. Jack SAGE (London: Routledge, 1971), 169, 323–325.

⁴⁵ A teljesség kedvéért fontos megjegyezni, hogy a reneszánszban feléledő római örökségnek köszönhetően nem példa nélküli a kardok használata öngyilkosság kivitelezése során, ám ha Shakespeare *Antoniuss és Kleopátra* című művére gondolunk, láthatjuk, hogy a kard ott sem bizonyul hatékony eszköznek. Az öngyilkosság és a végső elkeseredés legismertebb szimbólumai a tör és a kötél.

⁴⁶ *Faustus* II.2.

„műsornak”, hiszen a Bűnök Faustust magát, illetve egyes jellemvonásait tárják fel a maguk valójában. Hogy a Bűnök Faustus jellemének reprezentációi, tisztán láthatóvá válik a Bűnök jellemzéséből. Miképp a Kórus Faustus bemutatását gyermekkorától és szüleinek jellemzésével kezdte, úgy a Bűnök is hasonlóképp tárulnak szemünk elé: elmondják, hogy kik a szüleik és mivel foglalatostkodnak, de ennél is fontosabb, hogy végül visszatérnek a Pokolba. Ha párhuzamot vonunk Faustus és a Hét Főbűn között, akkor felismerjük, hogy Faustus származását már ismerjük, tetteinek bemutatása folyamatban van, és ezek végeztével már csak Faustus Pokolra szállása várat magára.

Amint azt láthattuk, a Főbűnök Faustus képmásaiként is értelmezhetők, de szintén fontos nyelvi kapocs még, hogy Faustus nem tudja megakadályozni, hogy Lucifer és Mephistopheles irányítsák a „nyelvjátékot” és a gondolatait. Sőt, a darab előrehaladtával Faustus egyre gyakrabban beszél úgy, mint Mephistopheles és az ördögök. A Faustus gondolkodásának befolyásolására tett kísérleteket illusztrálja Mephistopheles azon parancsa is, hogy ne gondoljon olyan „szentes komédiák-ra”,⁴⁷ mint a házasság, vagy hogy ne is gondoljon Istenre és a Mennyszigatra, csak a Pokolra. Ennek hatásosságát hangsúlyozza a már idézett részlet, miszerint Faustus nem tud egyes szavakat kiejteni, azonban hasonló jelentőséggel bír az a tény is, hogy Faustus elkezd magáévá tenni a démoni nyelvjátékot és hasonló nyelvi konstrukciókat használ, mint Mephistopheles. Például felhívja a Császár figyelmét, hogy „Ne kérde meg a királyt [Nagy Sándor megidézett szellemét] semmiről”, illetve amikor figyelmezteti, hogy „Elragadtatja Felséged magát. / Csak árnyak ők, nincs testi lényegük.”⁴⁸ A Császár tévedése az árnyak metafizikai státuszával kapcsolatban tükrözi Faustus fals realitásérzékét és ismételten színre viszi a nyelv által teremtett illúzió ördögi csapdáját. A tény, hogy Faustus felismeri a Császár eltévelyedését, de a sajátját nem, még látványosabbá teszi Faustus gondolkodásának korlátait, amelyek megakadályozzák, hogy megtalálja a kiutat a nyelv „palackjából.” Faustus szóhasználata a darab végén is ironikusan utal Mephistophelesére, amikor is tudóstársait figyelmezteti, hogy „Ne vesztegessétek rám a szót”,⁴⁹ ahol az angol szöveg a „Talk not of me”⁵⁰ kezdetű sorral idézi meg a mephistophelesi igyekezetet, amely nyelvi konstrukciók segítségével kívánja a gondolatokat és tetteket korlátok közé szorítani. Ezek a szavak minden bizonnyal utalhatnak ördögi szóhasználatára, hisz korábban Mephistopheles és Lucifer mondják Faustusnak, hogy „Talk not of Paradise or creation,”⁵¹ illetve a házasság kapcsán, hogy „think no more of it.”⁵² Az ehhez hasonló tagadómonda-

⁴⁷ II.2.

⁴⁸ *Faustus* IV.2.

⁴⁹ V.2.

⁵⁰ *Faustus* 18.70.

⁵¹ 7.101.

⁵² 5.146.

tok a nyelv antikrisztusi tagadószerepét hangsúlyozzák, és az, hogy Faustus ilyen nyelvi konstrukciókat használ, jelzi bukott státuszát.

Bár a nyelv tagadószerepével kapcsolatban megfogalmazottak túlzónak tűnhetnek, fontos megemlíteni, hogy a darab a kezdetektől fogva a nyelv korlátozó és tagadó szerepét helyezi előtérbe. Már a Kórus is egy hármas tagadással indít, hiszen kezdésként az olvasó azzal szembesül, hogy miről *nem* fog szólni a dráma: „Not marching in the fields of Trasimene [...] Nor sporting in the dalliance of love [...] Nor in the pomp of proud audacious deeds.”⁵³

A Kórusban megjelenő tagadás retorikáját Faustus az első színben tetteivel is színre viszi, hiszen elutasítja korának népszerű könyveit és tudományágait, ezáltal szakítva el magát az emberi beszédközösségtől. Amint az a darab végén tudomásunkra jut, Faustus tényleg kivonja magát a közösségből, hiszen tudóstársai annak tudják be szokatlan viselkedését, hogy „Nem érzi jól magát, mert túl magányosan él.”⁵⁴ A kor tudományos műveinek megtagadása wittgensteini szempontból is fontos lehet, hiszen ez is jelzi Faustus elszakadását az emberi világképtől. Wittgenstein a következő példával szemlélteti az ember viszonyát a világhoz (és a tudáshoz):

Azt, ami a tankönyvekben, például a földrajzkönyvekben áll, általában igaznak tartom. Miért? Azt állítom: mindezeket a tényeket százszor igazolták. De honnan tudom ezt? Milyen evidenciám szól e mellett? Van világképem. Igaz ez vagy hamis? Mindenekelőtt ez minden kutatásom alapja. Azok a mondatok, amelyek leírják őket, nem ugyanolyan mértékben vethetők alá ellenőrzésnek. (*A Bizonyosságról* §162.)

Amint azt később Wittgenstein írja, „Az, amihez ragaszkodom, az nem egy állítás, hanem állítások szövedéke”,⁵⁵ amelyből felsejlik, hogy nem lehet a világképünk egy alapvető tényével kapcsolatban kételyt megfogalmazni anélkül, hogy ne kerülne veszélybe a teljes egész. Egy konkrétabb példával élve: „Ha valaki kételkedne abban, hogy a Föld létezett száz évvel ezelőtt, úgy *azért* nem érteném ezt meg, mert nem tudnám, hogy ez az ember mit fogadna még el evidenciaként és mit nem.”⁵⁶ Ebben az esetben a kételkedő személyt éppúgy nem értenék meg, mint a korábban említett beszélő oroszánt. Talán most már látható, hogy Faustust is ilyen kételkedő személyként lehet elképzelni, annak ellenére is, hogy Faustus nem a könyvek és tudományok igazságában kételkedik, hanem azok jelentőségében. Így Faustus annyiban különbözik pusztán az imént említett embertől (és oroszántól),

⁵³ Chorus 1–5. A magyar fordításban is jelen van a tagadás: „Nem jár a Trasimenus mezején [...] enyelgéssel nem mulat [...] Versét nem vágyik csillogtatni.”

⁵⁴ V.2.

⁵⁵ *A Bizonyosságról* §225, kiemelés az eredetiben.

⁵⁶ Uo., §231, kiemelés az eredetiben.

hogy őt nem episztemológiai, hanem sokkal inkább morális és értékrendbeli számkivetettség jellemzi. Faustus például nem az orvostudomány eredményességében kételkedik – hiszen azt bizonyítja a számtalan falon függő „dicső recept”, amelyekkel elhárította a döghalált a városokról –, hanem annak értelmében, hiszen az ember végső halandóságán ez semmit sem változtat. Ahogyan azt korábban is említettem, Faustus az összes emberi tudományággal szakít, és ezeket helyettesíti az általam nyelvként azonosított fekete mágiával, ezáltal belépve az ördögi nyelvjátékok csapdájába. Azonban a nyelv ebben az esetben pusztán illúzió, hiszen ahogy Wittgenstein írja, „[b]eszédünk egyéb cselekedeteinktől kapja értelmét”,⁵⁷ és amint arra már korábban rávilágítottam, Faustus képtelen önállóan cselekedni, még a varázslatokat is Mephistopheles hajtja végre helyette. Ezért az általa belakott nyelvjáték értelem nélküli, ahol minden kérdés értelmetlen, így Faustus egy teljesen értelem és jelentőség nélküli világban egyedül marad koherenciát, inkoharenciát, igazságot, hamisat, jót és rosszat megkülönböztetni képtelenül, hiszen nem marad számára alap, amely eligazodási pontot nyújthatna. „Nem vagyok bizonyosabb szavaim jelentésében, mint bizonyos ítéletekben”,⁵⁸ írja Wittgenstein, így Faustus, aki bekerül a nyelv csapdájába és képtelen ítéleteket hozni, a kétségbeesés áldozatává válik, hiszen eltéved és „nem ismeri ki magát.” Nem csoda tehát, hogy az abszurd ellentmondásokat (nincs Pokol, de Mephistopheles itt lehet) is képes Faustus tényként kezelni, hiszen minden viszonyítási alap kicsúszott a lába alól.

Írásomban arra kívántam rávilágítani, hogy a wittgensteini nyelvfilozófiai megközelítés egyes aspektusai milyen mértékben támasztják alá azt az értelmezési lehetőséget, miszerint a darab egy determinista szemléleten nyugvó világképet mutat be. Az így bemutatott világkép a a főhős számára azonban csak látszat-cselekvésre ad lehetőséget. Faustus elveszettségét és kárhozott nézeteiből való kigyógyulásának képtelenségét jelzik a nyelvben rejlő kiszámíthatatlan jelentések, a rendre félreértelmezett bibliai utalások, valamint a megjelenő szimbólumok és szavak poliszémiája is. A bábeli hangzavarban Faustus saját hangja elveszik és nyelvhasználata is az ördögökét kezdi mintázni. A mű így dramatizálja a keresztény (főképp determinista és protestáns) emberkép győzelmét a reneszánszban megjelenő, mindent legyűrő emberi (szabad) akarat felett. Az azonban, hogy Marlowe ezt a determinista szemléletet ironikus kritikájának vagy tényleges megerősítésének szánta-e, további elemzés tárgyát képezheti. Ám biztosan állíthatjuk, hogy a mű a nyelvet teljes értékű szereplőként mutatja be, és azt is, hogy a nyelv „palackjából” Faustus nem tud kiutat találni.

⁵⁷ Uo., §229.

⁵⁸ Uo., §126.

Bibliográfia

The Bible, Authorized King James Version with Apocrypha. Edited by Robert CARROLL and Stephen PRICKETT. Oxford: Oxford University Press, 1997.

CIRLOT, J. E. *A Dictionary of Symbols.* Trans. Jack SAGE. London: Routledge, 1971.

FITZ, L.T. „More Than Thou Hast Wit to Ask’: Marlowe’s Faustus as Numskull”. *Folklore* 88, 2. sz. (1977): 215–219.

HOAD, T. F. *The Concise Oxford Dictionary of English Etymology.* Oxford: Oxford University Press, 1996.

KÁLLAY Géza. “A Deed Without a Name”: A Wittgensteinian Approach to Shakespeare’s *Macbeth* and the Singularity of Meaning. Budapest: ELTE, SEAS, 2015.

MACDONALD, James Ross. „Calvinist Theology and ‘Country Divinity’ in Marlowe’s *Doctor Faustus*”. *Studies in Philology* 111, 4. sz. (2014): 821–844.

MARLOWE, Christopher. *Doctor Faustus.* Edited by Paul MENZER. London: Bloomsbury, 2019.

MARLOWE, Christopher. „Doktor Faustus”. Fordította SZABÓ Stein Imre. *Színház Drámamelléklet*, Augusztus (2010): 1–20.

MARLOWE, Christopher. *Doctor Faustus and Other Plays.* Edited by David BEVINGTON and Eric RASMUSSEN. Oxford: Oxford University Press, 1995.

MARLOWE, Christopher. „Doktor Faustus tragikus históriája”. In *Angol reneszánsz drámák I*, Szerkesztette SZENCZI Mikós, fordította KÁLNOKY László, 305–383. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1961.

WITTGENSTEIN, Ludwig. *Filozófiai vizsgálódások.* Fordította NEUMER Katalin. Szerkesztette ADAMIK Lajos. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 1998.

WITTGENSTEIN, Ludwig. *A Bizonyosságról.* Fordította NEUMER Katalin. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989.

WITTGENSTEIN, Ludwig. *Logikai-filozófiai értekezés.* Fordította MÁRKUS György. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963.

SHAKESPEARE, William. *Titus Andronicus.* Edited by Jonathan BATE. London: Bloomsbury, 2016.

SHAKESPEARE, William. *Titus Andronicus*. Fordította VAJDA Endre. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1988.

Szent Biblia. Fordította KÁROLI Gáspár. Budapest: Magyar Biblia Társulat, 1948.

SZŐNYI György Endre. „From the Hieroglyphic Monad to Angel Magic. Semiotic Aspects of John Dee’s Esotericism”. *Lexia: Rivista di Semiotica* 11–12 (2012): 109–136.

Doctor Faustus: Scepticism and World-picture

A crucial element of Christopher Marlowe’s *Doctor Faustus* is scepticism. The problem of scepticism is linked to language. Thinking, certainty, doubt and self-reflection are all central to Ludwig Wittgenstein’s philosophy of language. Although Marlowe and Wittgenstein are separated by centuries and their works are separated by boundaries of genre, I investigate the effects of language on scepticism in *Faustus* with the help of Wittgensteinian methods.

The question I am trying to answer is this: How can Faustus maintain and support his world-picture in the face of scepticism – for example, how can a man of learning believe that hell is just a fable while staring into the devil’s eyes? The play makes it explicit that empirism and experience can provide no reliable and satisfactory answers to questions regarding faith and world-picture. Furthermore, we shall see that Faustus is trying to maintain and verify his world-picture in spite of everyone and everything. The self-reflexive monologues and the philosophical issues raised by an anti-hero facing the world can be seen as early modern mirror images of the Wittgensteinian ways of doing philosophy, especially as it appears in Wittgenstein’s posthumously released *On Certainty*.

Lélektudományos ismeretek közvetítése a magyar nyelvű orvosi irodalomban a 18. század második felében

A magyarországi tudományos diskurzusban a 18. század második felében, az antropológiai gondolkodás korszakban megfigyelhető térnyerésével összhangban,¹ egyre inkább előtérbe kerültek az embertudományok, például a medicina, antropológia, pedagógia és filozófia és az ezen tudományterületek diskurzusai mentén formálódó pszichológia, vagy korabeli terminussal *lélektudomány* egyes kérdései. Ezek az ismeretek egyrészt más tudásterületekbe ágyazva jelentek meg, másrészt a század utolsó harmadától hazánkban is törekvések irányultak arra, hogy a lélektudomány mint „önálló jogon” is létező, külön diszciplína kerüljön be a tudományok ekkor formálódó rendszerébe. Ennek a törekvésnek jelentős részét képezte a pszichológia tudományának magyar nyelvűvé tétele, azaz a szakterminológia kidolgozása és a magyar nyelvű diskurzusban ekkor még nem, vagy nem egységesen létező, a lélek egészséges vagy kóros állapotait jelző fogalmak adaptálása, magyarázata és beágyazása a magyar nyelvi és kulturális kontextusba.

Ezt az igényt tükrözi és ennek jegyében született – még a filozófia diszciplináris keretein belül – az a két magyar nyelvű értekezés is az 1790-es évek elején, melyek az empirikus lélektan szempontjait integrálták. 1789. január 31-én a bécsi *Magyar Kurír* egy olyan magyar nyelvű bölcseleti munka megírását hirdette meg, amelynek elsődleges feladata a lélekről való tudás rendszerbe foglalása és a lelki folyamatok szemléltető példákkal való feldolgozása volt a magyar nyelv szabályainak figyelembe vételével.² A beküldött pályaművek közül Bárány Péter (1763–1829), Széchényi Ferenc (1754–1820) titkára által írt *Jelenséges lélek-mény* című munka

¹ Rövid összefoglalását ld.: BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest, Balassi, 1998), 145–148.

² „A’ mi a’ Nyelvet illeti, az egész munka tiszta ’s értelmes Magyarsággal legyen írva. Egy általjában tehát – a’ melly úgy nevezett terminos technicos – a’ Nyelvünkben helyesen ki lehet fejezni, azt idegen nyelven ne emlegessék. Tsak hogy az ujj szóknak formálásában vigyázzanak, hogy azok a’ Magyar Nyelvnek természetével ne ellenkezzenek: ezen kívül hogy az egész dolognak értelmére el-terjedjenek, és mivel a’ Philosophia semmi tántorgó, vagy tsavargó értelmű szokat meg-nem szenved, azokat minden praecisioval meg-határozzák.” *Magyar Kurír*, 1789. január 31., 110–111.

első helyezést, míg Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) *Psychológiája*³ második helyezést ért el, ám „cenzúrai nehézségek” miatt csak ez utóbbi munka jelent meg nyomtatásban. Bárány értekezése a 20. század második felében került csak elő és vált ismertté.⁴ A bölcséleti munkák mellett ugyanez az igény jelentkezett a lélek befolyását, testre gyakorolt hatását, egészséges és kóros állapotait tárgyaló magyar nyelvű orvosi munkákban is.

A fordító-szerzőknek – gyakran reflektált módon – nyelvi és konceptuális kihívásokkal kellett szembenéznük. „Ezen Munka fordításának az alkalmatosságával a Jegyzéseimben hírt adhatnék a Hazámnak az Orvosi Tudomány Gyakorló részében lévő mai új gondolatokról”⁵ – írta Kováts Mihály (1768–1851), a Pesten széles pácientúrával praktizáló orvos a német Christian August Struve (1767–1807) munkájának fordításához fűzött előszavában. E kiemelt részlet érzékeltet egyes, a korszak tudományos-orvosi irodalmában gyakran felmerülő problémákat. Mindenekelőtt azt, hogy bizonyos ismeretek tárgyalása a korszakban elsősorban még csak a fordításiirodalom kontextusában volt lehetséges, például betoldások, kiegészítések vagy lábjegyzetek formájában. Az orvosi munkákhoz fűzött előszavakból az is kiderül, hogy a nehézségek megmutatkoztak a magyar nyelven való írás által támasztott kihívásokban, a szakterminológia hiányában és a nyelv „elégtelenségében”, amely bizonyos gondolati tartalmak kifejezhetetlenségét, és részben ennek következtében új kontextusra való adaptációját vonta maga után.

A tanulmány célja annak vizsgálata, hogy a korabeli Nyugat-Európa legfontosabb tudásközpontjaiban, Halléban, Jénában, Göttingenben és Bécsben tanult orvosszerzők milyen fordítási, kompilációs, szűrési és redukciós stratégiákat alkalmaztak magyar nyelvű műveik írásakor. A továbbiakban áttekintem a már említett Kováts Mihály mellett többek között Mátyus István (1725–1802) maroszeői főorvos, Rácz Sámuel (1744–1807), a pesti egyetem fiziológiaprofesszora és a Veszprém megyei főorvos, Zsoldos János (1767–1832) munkásságát. Az elemzés kapcsolódni kíván továbbá az elmúlt évtizedekben a kultúratudományokban a *translational turn*⁶ által bevezetett újfajta orientációhoz is. A tanulmányban nem a fordítás nyelvi, illetve nyelvészeti vonatkozásaira koncentrálok elsősorban, ha-

³ Pálóczi *Psychológiájával* és a magyar nyelvű lélektani irodalommal kapcsolatban összefoglalóan ld. LACZHÁZI Gyula, „Pálóczi Horváth Ádám *Psychológiája* és a XVIII. századi lélektani irodalom”, in *Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerk. CSÖRSZ Rumen István és HEGEDÜS Béla, 135–154 (Budapest: reciti, 2011).

⁴ Bárány kéziratát ld.: MTA KIK Kézirattár, Ir. lev. 8r 10. Az elveszettnek hitt kéziratot Gyárfás Ágnes találta meg és adta ki a teljes szövegét 1990-ben. Vö. GYÁRFÁS Ágnes, *Az első magyar bölcséleti mű és története*. Bárány Péter: *Jelenséges lélek-mény* (Budapest: MTAK, 1990).

⁵ Christian August STRUVE, *A gyenge élet meg-hosszabbításának, és a' gyógyíthatatlan nyavalyák' húzásának a' mestersége / Struve Kerestely Ágoston; ford., meg-böv. Kováts Mihály* (Pest: Trattner, 1802), VIII.

⁶ Ehhez ld. pl.: Doris BACHMANN-MEDICK, „Translation – A Concept and Model for the Study of Culture”, in *Travelling Concepts for the Study of Culture*, eds. Birgit NEUMANN and Ansgar NÜNNING, 23–43 (Berlin–Boston: De Gruyter, 2012); Boris BUDEN and Stefan NOWOTNY, „Cultural

nem a fordítás és az adaptáció folyamataira. Ezek – a nyelvkérdésen túl – minde-
nekelőtt a kultúrák és azok különböző szintjei közötti transzfer kontextusában ér-
telmezhetők, amely során a tudás áramlásának többirányú aktusa figyelhető meg.
Ennek megfelelően nem csupán a fordítás nyelvi és konceptuális nehézségeire,
hanem egyetlen szerző, Zsoldos János háromféle regiszterben írott munkáinak
elemzésével azokra a szerzői stratégiákra is kitérek, amelyek bizonyos elméletek
és koncepciók többféle kontextusra való adaptálását lehetővé tették.

Szerzői szándékok és a fordítás kihívásai

A 18. század gyakorlatát követve a vizsgált munkák többsége kompilációként, for-
dításként, valamint adaptációként jelent meg, többnyire forrásmegjelölés nélkül,
vagy a hivatkozások pontatlan közlésével. A 18. században a fordítás gyakorlata
még nem tekinthető a szöveg hű vagy hűségre törekvő visszatükrözésének. A
szándékosságból vagy kényszerűségből fakadó szóhasználat és a mondatszerkesz-
tés sajátosságai miatt a szövegek jelentősen átalakultak, és ahhoz, hogy egy adott
kulturális kontextusból egy másikba átkerülve is befogadhatóak legyenek, a helyi
szellemi igények, viták és kulturális tartalmak függvényében adaptálódtak.⁷ Ez
megmutatkozik a fordító-szerzők által alkalmazott paratextuális elemekben (elő-
szavak, dedikációk, a főszövegben elhelyezett betoldások, magyarázó és kiegészí-
tő lábjegyzetek), és a megcélzott befogadóközeg elvárási horizontjához igazított
ismeretek közlésében is.

A vizsgált (orvosi) munkák dedikációi és előszavai alapján rajzolódik ki leg-
inkább az, hogy milyen szerzői szándékok húzódnak meg e munkák megírása
mögött: ez a Nyugat-Európában ekkor formálódó tudományterületek domináns
diskurzusainak „beáramoltatása” volt a magyarországi tudományosságba. Ennek
célja deklaráltan a magyar nyelvű tudományos diskurzus megteremtése⁸ és egy-
úttal az ismeretek disszeminációja volt, amelyet leghatékonyabban a tudomá-
nyos ismeretek közérthetővé, befogadhatóvá és hozzáférhetővé tételével értek
el. Az új elméletek populáris(abb), nyitottabb és szélesebb közönséghez szóló
műfajokban, például orvosi felvilágosító munkákban, prédikációkban és kisiskolai

Translation: An Introduction to the Problem”, *Translation Studies* 2, 2. sz. (2009): 196–208; Wolf
LEPENIES, „The Translatability of Cultures”, *Budapest Review of Books* 2, 4. sz (1992): 130–134.

⁷ Roger CHARTIER, „Texts, Printings and Readings”, in *The New Cultural History*, ed. Lynn HUNT,
154–176 (Berkeley: University of California Press, 1989), <https://doi.org/10.1525/california/9780520064287.003.0007>; Peter BURKE, „Cultures of Translation in Early Modern Europe”,
in *Cultural Translation in Early Modern Europe*, eds. Peter BURKE and Po-Chia HSIA, 7–39
(Cambridge, Cambridge University Press, 2007), <https://doi.org/10.1017/CBO9780511497193>.

⁸ „Mindennemű tudományos írás nélkül létünket Tudós Földieink régtől fogva fájalták; a Kül-
földiek panasszal, sőt szemre-hányással is vették [...]. Méltó tehát nekünk is Magyaroknak e
tetemes fogyatkozásunk kipótlatásáról, ezen fontos szükségünk megszüntetéséről gondoskod-
nunk.” *Tudományos Gyűjtemény* I. kötet, 1817, III.

tankönyvekben jelentek meg. A fordító-szerzők által az előszavakban leggyakrabban reflektált probléma a nyelvkérdéshez kötődik. Leggyakoribb módszerükként a fordítást, valamint a forrásmegjelölés nélküli kompiláció gyakorlatát jelölték meg. A szövegszerkesztési stratégiákat domináló tradíció követése mellett saját képességeik hiányával is érveltek, amely implicit módon az autoritások tiszteletét is jelentette. Ez fejeződik ki például Rácz Sámuel *Orvosi tanítás* címmel 1778-ban kiadott munkájában, amely Anton von Störck (1731–1803), a bécsi egyetem rektora és Mária Terézia udvari orvosa által írt munka magyar viszonyokra alkalmazott adaptációja volt. Rácz két évvel korábban adta ki saját magyar nyelvű összefoglaló orvosi munkáját *Orvosi oktatás*⁹ címmel, művét azonban nem ítélte megfelelőnek, s vélt hiányosságait a Habsburg Birodalom egyik legnagyobb szaktekintélye által kiadott munka fordításával igyekezett pótolni:

Ez a heves indulat ragadott ki engemet szülőimnek karjai közül, hogy külső országbann keresném azon javakat, mellyekkel idővel szolgálhatnék Kedves Hazámnak, és bizonyossá tehessem, hogy igaz Fia vagyok. Ime már második jele hivségemnek: Egynéhány hónapok előtt botsátottam a magyar világ eleibe jobbitott kiadásban Orvosi Oktatásomat. De mivel önnön iro tollamnak annyi tellyességet nem ígérhettem, hogy ezen feltett tzelomra tsalhatatlanul vezérelne, szükség-képpen olly munkának fordítására kellett magamat el-tökéllenem, mellyel héányosságomat nem tsak helyre hoznám, hanem tetézném is hasznát írásomnak.¹⁰

Ugyanerről a nehézségről vallott Mátyus István is, aki az 1787 és 1793 között megjelent hatkötetes *Ó- és Új Diaeteticájának* előszavában foglalta össze munkamódszerét.

És minthogy munkámnak nagy részét a régi és ujjabb választott Tudosoknak fel-jegyzett bölts tapasztalásai, elmés okoskodásai és fontos mondásai tészik: az e féléket is, rész szerint az ő tiszteletekre, rész szerint magam beszédeimnek nagyobb hitelére, sok materiákban Deákúl és Magyarúl szóról szóra által-írtam; vagy pedig a rövidség kedvéért tsak Magyarúl tettem-fel, a Görög Irók szavait a Deák fordításból, minthogy ezek-is nálunk tsak Deák nyelven ólvastatnak.¹¹

⁹ Rácz Sámuel, *Orvosi oktatás, mellyben a' leg gyakrabb és leg közönségesebb nyavalyáknak jelei és orvosságai rövideden le-iratnak* (Buda: Landerer Nyomda, 1776).

¹⁰ Anton von STÖRCK, *Orvosi tanítás, mellyet L. B. Störck Antal ... az Ausztr. Borbély. szám. 1776. dik eszt. Ném. Nyel. ki-adott, mostan pedig magyarra fordított Rácz Sámuel* (Budán: A királyi Universitásnak betűivel, 1778–1780), A fordítónak előljáró beszéde, oldalszám nélkül.

¹¹ MÁTYUS István, *Ó és új diaetetica az az Az életnek és egészségnek fenn-tartására és gyámolgatására, Istentől adattatott... természeti eszközöknek a' szerint való elé-számlálása, a' mint ... vélek éltek az emberek, I. kötet* (Pozsony: Landerer, 1787), IV–V.

Mátyus műve megtartotta a hippokratészi-galénoszi medicina szemléleti keretét és beépítette a korszak meghatározó orvosszerzőinek munkásságát, például a 18. század nagy rendszerezője, a leideni orvosprofesszor, Herman Boerhaave (1669–1738), a svájci származású, a göttingeni egyetem fiziológiaprofesszoraként is tevékenykedő Albrecht von Haller (1708–1777), vagy a hallei egyetem professzora, Friedrich Hoffmann (1660–1742) műveiből kölcsönzött gondolatokat. A megglehetősen eklektikus mű azon fejezetei, melyek a lélek betegségeivel foglalkoznak, rámutatnak az egyes tünetegyüttesek magyar nyelvre való, a tükörfordításon túlmutató, értelmező fordítását megnehezítő problémákra. Erre a nehézségre a szerző az előszóban is reflektál. Mivel a mű alapvetően értő, tudós befogadóközegnek készült, ezért Mátyus az eredeti görög, latin és helyenként német kifejezések zárójeles betoldásával igyekezett kiküszöbölni a megértés nehézségeit. Ez feltehetően – a közös referenciakeret miatt – egy bizonyos réteg számára érthetővé, értelmezhetővé tette az adott betegségelnevezéseket, így például az orvosi nozológiákban¹² is megjelenő, a lelki és elmebetegségek négy nagy kategóriáját összefoglaló *melankólia*, *hisztéria*, *hipochondria* és *mánia* kifejezéseket.

A magyar nyelven való írás a korszakban azonban – egyéb diskurzusokból is ismert módon – nem csupán a tudásközvetítés szempontjából jelentkezett komoly problémaként és egyben kihívásként. A fordítások „tétje”, és egyúttal a magyar nyelven való írás gondolata, összekapcsolódott a nemzet felemelésének koncepciójával, amely szorosan kötődött a nemzet „jólétének” különböző eszközökkel történő szorgalmazásához is.¹³ A 18. századra mind a központi kormányzati hatalom, mind pedig a tudós orvosdoktorok felismerték a tudományos orvosi ismeretek anyanyelven való közvetítésének jelentőségét.¹⁴ A tudományos-orvosi irodalom szempontjából ez többek között a magyar nyelvű tudományosság térnyerését és legitimációját erősíthette; társadalmi hasznát tekintve pedig az anyanyelven megfogalmazott, köznép felé kommunikált ismeretekben, és a társadalom medicalizálását célzó törekvésekben mutatkozott meg, és nyerte el jelentőségét.¹⁵

A lélek betegségeivel kapcsolatos koncepciók és tünetegyüttesek magyarra fordítása – a patológikus fizikai állapotokkal ellentétben – több szempontból is kihívás elé állíthatta az orvosi szövegek magyar fordítóit. Egy olyan diszciplína

¹² A betegségek tudományos osztályozása.

¹³ KONTLER László: „William Robertson, skót történetek és német identitások. Fordítás és recepció a felvilágosodás korában”, *Korall* 23 (2006): 133–154; VINCZE Hanna Orsolya: „A kora újkori magyar fordítások tétje”, *Korall* 23 (2006): 116–132.

¹⁴ Részletesebben ld. DEÁKY Zita, *A hivatalos és hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban* (Budapest: Osiris, 2002); KRÁSZ Lilla, „Felvilágosító irodalom a 18–19. században”, in *Új magyar Athenas: Válogatás az Alexandra Antikvárium kincseiből*, szerk. GRÉCZI Emőke és KISS Ferenc, 188–197 (Budapest: Alexandra Antikvárium, 2008).

¹⁵ Az orvosi szövegek fordításaihoz általában ld. Teodora Daniela SECHÉL, „The Politics of Medical Translations and its Impact upon Medical Knowledge in the Habsburg Monarchy, 1770–1830”, *East Central Europe* 40, 3. sz. (2013): 296–318, <https://doi.org/10.1163/18763308-04003005>.

fogalmait kellett kisebb részben francia, nagyobb részben német közvetítéssel magyarra ültetniük, amely a nyugat-európai orvosi diskurzusban és orvosi praxisban is éppen kialakulóban volt. Nem beszélhetünk továbbá jól körülírható (és fordítható) betegségkategóriákról és -konceptiókról sem. A nozológiák általában négy nagyobb tünetegyüttest, a hipochondriát, a hisztériát, a mániát és a melankóliát, illetve ezek különböző változatait és keveredéseit különböztették meg (például melankólia hipochondriás diszpozícióval vagy vallásos melankólia).¹⁶ Ezek a meghatározások azonban, standard betegségkategóriák hiányában, képlékenyek és könnyen összemoshatók voltak.

A mai fogalmaink szerint „spektrumzavarnak” tekintett négy tünetegyüttes felosztásában általában a következő tendencia érvényesült. A *hisztériát* és a *hipochondriát*, amelyek általában gyomortájéki fájdalomban és görcsökből, lázban, sírásban, fulladozásban és az ún. *globus hystericus* (gombócérzés a torokban) és a *clavus hystericus* (pontszerű fejfájás) tüneteiben manifesztálódtak, klasszikusan vagy női (hisztéria), vagy férfi (hipochondria) betegségeknek írták le. A tünetek mellett a kóreredet is különbözött a beteg nemétől függően. A nőknél a méh betegségeihez és a menstruációs ciklus különböző zavaraihoz kötődő, a férfiaknál pedig a gyomorból kiinduló (a *hypochondrium* a gyomor felső, borda alatti tájékát jelenti) állapotként határozták meg, amelyet kiválthatott vagy súlyosbíthatott az ülő életmód és a „túlzott gondolkodás”. Ezzel szemben a *mánia* és a *melankólia* mindenekelőtt hangulati zavarokként értelmeződtek és egyazon alapbetegség kétféle kifejeződésének, egy spektrumon elhelyezkedő állapotokként jelentek meg nők és férfiak esetében egyaránt. A melankóliát levertség, szomorúság, sírás és elzárkózás kísérte, míg a mánia egy felfokozott, túlmozgásos, alváshiányos állapotot jelölt. Ez utóbbi az, amelyet a leggyakrabban az „őrület” kifejezéssel írtak le a korszakban. A tünetegyüttesek képlékeny határai mellett a fordítás folyamatát tovább nehezítette, hogy ezek az „utazó fogalmakként”¹⁷ is értelmezhető

¹⁶ A leggyakrabban idézett Willis- és Sauvages-féle 17–18. századi nozológiák még ebben a keretben gondolkodtak, később a 19. század első felében a pszichiátria fejlődésére nagy hatást gyakorló Heinroth-, Pinel- és Esquirol-féle nozológiák részben feldarabolták a nagyobb kategóriákat és új koncepciókat vezettek be. Pinel klasszifikációjában négy nagyobb kategóriát határozott meg, ezek a mánia (delíriumos állapotokkal vagy anélkül), melankólia (izgatott és/vagy levert, szorongó állapotokkal), demencia és idiotizmus. Esquirol pedig Pinel nyomán bevezette többek között a lipemánia (*lypemia*, állandó levert állapot) és a monománia (a mániához hasonló állapot, amikor a beteg érdeklődését egyetlen tárgy vagy gondolat köti le) fogalmait. Vö. Ronald CHASE, *The Making of Modern Psychiatry* (Berlin: Logos Verlag, 2018), 29–30.

¹⁷ Mieke Bal holland kultúrakutató a fogalmakat „intellektuális eszközökként” (*intellectual tools*) írja le, amelyek egy diszciplínából a másikba átkerülve, különféle kulturális, társadalmi és nyelvi kontextusokban és időszakokban más és más jelentéssel tölthetnek fel. Jelentésük nem rögzített, azonban az egyik értelmezési keretből a másikba átkerülve sem vesznek el a korábban hozzájuk társított értelmezések. Bal e fogalmat a kultúratudomány eszköztára, a kultúra tanulmányozásának vonatkozásában használja olyan fogalmak esetén, mint például *gender*, *vizualitás*, *materialitás*, *performativitás*, *tér* stb. Ez az értelmezési keret azonban a koronként

betegségkategóriák hol divatba jövő, hol feledésbe merülő társadalmi-kulturális konstrukcióknak is tekinthetők, amelyek területtől és időszaktól függően más-más tartalommal és jelentéssel tölthetők fel.

Ezen szempontokat figyelembe véve érdemes nyomon követni például a 18. században még klasszikusan „angol betegséggént” definiált melankólia és az enigmatikus, évszázadokon keresztül új formában felbukkanó hisztéria „karrierjét” a magyar nyelvű orvosi irodalomban, ahol ezeket a lélek gyakori patológikus állapotai között tartották számon. A vizsgált négy szerző közül Zsoldos János és Rácz Sámuel tárgyalja külön fejezetekben a lélek betegségeinek felosztását.¹⁸ Kováts Mihály fordításai és Mátyus *Diaeteticája* alapvetően – koncepciójuknak megfelelően – a diétetika, a helyes életvezetés és megelőzés kontextusában térnek ki az egyes tünetegyüttesekre. A *melancholia* és *melancholicus* kifejezések nagyjából hasonló értelmezési keretben jelennek meg az összes tárgyalt szerzőnél. Eszerint a melankólia szimptomái a szomorúság, unalom, magányosság és az öngyilkosságra való hajlam. E kifejezések használata esetén az értelmezést elsősorban a körülírás és magyarázat, nem pedig a betegség megnevezése segíti.¹⁹ Ezzel szemben Zsoldos János 1802-ben *Aszszony-orvos* címmel megjelent munkája, melyet az első magyar nyelvű összefoglaló nőgyógyászati értekezésként tartunk számon, a melankóliát is „eszelősséggént” fordítja és az ész elvesztéséhez („az esze kereke szege ki-esett”) társítja.²⁰ Itt tehát az értelmezési kísérlet egyszerre szemantikai és magyarázó-

és kulturális-nyelvi kontextusonként új asszociációkat (is) előhívó, orvosi-társadalmi-kulturális konstrukcióknak is tekinthető betegségfogalmak, és különösen a mentális betegségek esetén is érvényesnek tekinthető. Vö. Mieke BAL, *Travelling Concepts in the Humanities: A Rough Guide* (Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 2002), 22–55.

¹⁸ Rácz Sámuel, *A physiologiának rövid sommája* (Pest: Patzkó Nyomda, 1789), X. szakasz, A' Belső Érzékenységekről, és Elmeindulatokról, 127–130; Uő: *Orvosi praxis, I. kötet* (Pest: A' Pesti Királyi Universitas betűivel, 1801), 455–603; ZSOLDOS János, *Aszszony' orvos, mellyben a' szűzeknek, a' házasság, terhes ... asszonyoknak nyavalyáik adattatnak elő* (Győr: Streibig Nyomda, 1802), Tizenharmadik rész. Tébolyodás, *Turbatio mentis*, 388–398.

¹⁹ Mátyus a következőképpen mutatja be a betegségtől szenvedőket: „Veszedelmes melancholiába esnek, ételtől, álmotól elszakadnak, kimondhatatlan szívszorongatásokat szenvednek, semmi-ben gyönyörűséget nem találnak, minden únmokra van, minden tudható ok nélkül most nevetnek, most sirnak, ottan ottan méj sohajtásokat ejtenek, testekben mint a hecticusok úgy elszáradnak, míg osztán, ha nyavallyájoknak orvosságát nem kaphatják, vagy így magokban ki alusznak, vagy egészen kétségben esvén életeket erőszakoson elvesztik.” MÁTYUS István, *Ó és új diaetetica az az Az életnek és egészségnek fenn-tartására és gyámolgatására Istentől adatott... természeti eszközöknek a' szerint való elészámolására, a' mint vélek éltek az emberek*, VI. kötet (Pozsony: Landerer, 1793), 551. Rácz Sámuel pedig a következő definíciót adja: „Melancholiának az a betegség nevezetik, a mellyben az ember szomorú, gondolkodó, az emberek társaságától fut, különösen s egyedül szeret lenni, és egy vagy több dolgokról rendetlenül s nem igazán ítél.” Rácz, *Orvosi praxis...*, 468.

²⁰ „Az eszelősség (melancholia) a tébolyodásnak az a neme, mellyben valaki mindég csak azon edgy dologról való gondolkodással vesződik, a melly miatt esze kereke szege ki-esett. Az eszelősök többnyire szomorúak, félénkek, nem alhatnak, a társaságot kerülik, méllyen neki szegezett szemekkel gondolkodnak, némellyel sirnak, némellyek nevetnek, a nélkül, hogy igaz nevetésre

kiegészítő jellegű, és – bár orvosi szakmunkáról van szó – nem elégszik meg a nozológiákban bevett latin és görög eredetű fogalmak magyar megfelelőinek (például melankólia) átvételével. Az idézett munkákban azonban eltűnik az az értelmezési keret, amelyet a melankólia-fogalom a korszakban előhívhatott (volna). A 18. században e betegséget még gyakran a szigetországgal asszociálták, amely – a népszerű magyarázatok szerint – az angolok sajátos életmódjában, klímájában és lelkiállapotában gyökerezett.²¹ A magyar nyelvű orvosi munkáknak ez az értelmezés már nem képezte részét. A betegség új kontextusában csupán a lélek tehetségeinek „megromlásában” és viselkedési anomáliákban manifesztálódó állapotként jelent meg. Ezzel szemben a hisztéria elsődleges, kóreredetre visszavezethető értelmezési kerete az új nyelvi-kulturális kontextusba átkerülve is „makacsul” tartotta magát, annak ellenére, hogy a 17. században Thomas Willis (1621–1675) angol orvos elsőként cáfolta ezt meg. A hisztériát a magyar nyelvű orvosi irodalom továbbra is a méh betegségeként értelmezte, egyszerre kóros pszichés és szomatikus állapotként definiálta, és egy görcsökkel jelentkező, az idegrendszeret is érintő, rohamokkal (Rác Sámuel kifejezésével „ostromokkal”²²) járó tünetegyüttesként írta le. A kóreredethez társított érvelés cáfolatára Zsoldos János ugyan felhívta a figyelmet,²³ a magyar nyelvű források azonban következetesen vagy a *hysteria* és *hystericus* kifejezéseket, vagy pedig a méh valamelyik magyar megnevezését használták. Zsoldosnál a betegség „méhanya”-ként,²⁴ Rác Sámuel Störck-fordításában a hisztériás nők „nádrás személyek”-ként²⁵ jelentek meg. A hisztéria jellemző tüneteinek tekintett *globus hystericus* és *clavus hystericus* is előkerülnek a szövegekben. Ezekben az esetekben a terminusok azonban pontos megnevezés nélkül csupán a szimptómák leírásaivá egyszerűsödnek (Rác

való indulat volna benne, minden ki-üresedésekre nézve szorulást szenvednek, egyik egyinek, másik másiknak gondolja magát lenni, egyik idvessége felől kétsébe esvén magát vízbe öli, másik hogy minél hamarabb Lelke szabadulhasson, s idevezülhessen nyakát el-vágja, többek több magoknak végső veszedelmet okozó dolgokra tévelyednek.” ZSOLDOS, *Aszszony-orvos...*, 389.

²¹ Ehhez ld. pl. a divatos betegségfogalom és az angolok lelkiállata és életmódja között párhuzamokat vonó, a 18. században népszerű értekezést az angol orvos, George Cheyne (1672–1743) tollából: George CHEYNE, *The English Malady, or a Treatise of Nervous Disease of all Kinds, as Spleen, Vapours, Lowness of Spirits, Hypochondriacal, and Hysterical Distempers, &c.* (London: Printed for G. Strathan in Cornhill and J. Leake at Bath, 1733). A „divatosság” fogalma és a betegségek/betegségkonstrukciók tágabb összefüggéseihez ld. a következő kötetet: Allan INGRAM and Leigh WETHERALL DICKSON (eds.), *Disease and Death in Eighteenth-Century Literature and Culture: Fashioning the Unfashionable* (London: Palgrave Macmillan, 2016). A mentális betegségekhez Heather Meek (13–31) és Jane Taylor tanulmányait (33–54).

²² RÁC SÁMUEL, *Orvosi praxis...*, 461–462.

²³ „Mínthogy pedig az Aszszonyoknak méhek leg-több változásokon menvén által, sokat szenved, innét görts nyavalyájok-is sokszor-méhekből veszi eredetét: azért vólt hogy az előtt ezt a nyavalyát egyedül méhbéli nyavalyának tartották, és azért *méhanyának* nevezték.” ZSOLDOS, *Aszszony-orvos...*, 446. (Kiemelés az eredetiben.)

²⁴ MÁTYUS, *Ó és új diaetetica, I. kötet...*, 607.

²⁵ ZSOLDOS, *Aszszony-orvos...*, 445–452.

Sámuel „golyóbisnak” nevezi, a jelzőt elhagyva). Így csupán az avatottabb olvasó számára lehet(ett) egyértelmű, hogy e komplex tünetegyüttes mely elemeire utalt a két szerző, Zsoldos János²⁶ és Rác Sámuel.²⁷

Kováts Mihálynál ez a fordítói-szerzői gyakorlat más szöveghelyek esetén még markánsabban jelenik meg. Szövegei egyúttal látványos, a szerző által is reflektált példáját jelentik annak a gyakorlatnak, amely során a textus szándékos transzformáción megy keresztül. Ezekben a magyar nyelv hiányosságai és bizonyos gondolati tartalmak kifejezhetetlensége révén a kényszerűségből alkalmazott szóhasználatot, vagy éppen az eltérő kulturális kontextus miatti tudatos változtatásokat figyelhetünk meg. Ez a gyakorlat is mindenekelőtt a paratextuális regiszterben ragadható meg. Kováts – fordító-szerzővé lépve elő – Christoph Wilhelm Hufeland (1762–1836), jénai orvos *Die Kunst, das menschliche Leben zu verlängern* címmel először 1797-ben megjelent makrobiotikai (diétetikai) munkáját három alkalommal, 1798-ban, 1799-ben és 1825-ben ültette át magyarra.²⁸ A három kiadás szövege elsősorban a paratextusok és a nyelvezet tekintetében tér el egymástól. Az 1798-ban és 1825-ben megjelent fordításokban használt lábjegyzetek magyarázó és kiegészítő jellegűek. Ezzel szemben az 1799-es kiadásban a fordítás szövege és a szerző megjegyzései, illetve saját olvasmányélményeiből és praxisából vett betoldásai mint „két párhuzamos narratíva”²⁹ futnak egymás mellett. A fordító-szerző saját narratívájában helyenként a főszöveggel is vitatkozik; az egyes kérdésekhez fűzött kommentárjaiban saját elméleti koncepcióit vázolja fel, illetve beépíti a magyar viszonylatban szerzett tapasztalatait is. Ezt szemlélteti például a lélek betegségeinek vonatkozásában a képzelődéshez kapcsolódó betoldott elemzés is, amely csak az 1799-es kiadásban jelent meg, és a Hufeland-féle eredeti szövegben sem szerepelt. A negatív indulatok ismertetésénél az 1798-as kiadás csupán az eredeti német szöveget követi, az egy évvel későbbi fordítás azonban Kováts

²⁶ *Globus hystericus*: „Söt mikor a' görtsöt a' torkokba 's nyakokba érzették, akkor-is azt mondták, hogy a' méhanyájok mozdult meg, és az fel-menvén a' torkokig azt fojtogattya.” *Clavus hystericus*: „A' méhanyás Aszszonynak majd a' feje fáj egy kis helyen mintha szegeznék.” ZSOLDOS, *Aszszony-orvos...*, 446–447.

²⁷ *Globus hystericus*: „A' Hysteriában a' görts az hasban kezdődik, onnét fel-felé mász és a' lélekzetet megakadályozza, sött néha meg is állittya olyan érzéssel mintha a' torok öszve szorulna, avagy mintha valami falat, vagy golyóbis a' torokba felmászna, és ott megállana.” RÁCZ, *Orvosi praxis...*, 461.

²⁸ Christoph Wilhelm HUFELAND, *Az emberi élet meghosszabbításának mesterségéről... írott bővebb munkájának rövid foglalattya* (Kolosvár: Hochmeister, 1798); Uő, *Az ember élete' meghosszabbításának mestersége / Hufeland Kristóf Wilhelm; a' második kiadás szerint fordította, ... meg-bővítette Kováts Mihály* (Pesten: Patzko Nyomda, 1799); Uő, *Makrobiotika, vagy Az ember életét meghosszabbító mesterség: 1–2 r. / Hufeland Kristóf Vilmány; ford. és a magyar nyelvre való jegyzékekkel megszaportá Kováts Mihály* (Buda: Landerer Nyomda, 1825).

²⁹ A paratextusok, különösen a lábjegyzetek használatához ld. Anthony GRAFTON, *A lábjegyzet: Egy különös történet* (Budapest: L'Harmattan–Német–Magyar Filozófiai Társaság, 2011).

saját lábjegyzeteiben kiegészült a negatív érzelmek, a képzelet, a képzelődés és az emberek közti különbségek kérdéseinek elemzésével is.³⁰

Az 1825-ös munka elsősorban nyelvezetében különbözik az első magyarországi kiadástól, amelyre maga Kováts Mihály is felhívja a figyelmet a bevezetőjében. A harmadik kiadásra – bár korábban is kérték rá –, csak akkor vállalkozott, amikor megfelelőnek gondolta a magyar nyelvet egy újabb tudományos munka kiadására.

A második kiadat két esztendő múlva el-fogyván, ismét serkengettek, sőt sürgettek engem, hogy harmadszor is adjam ki a' Magyar makrobiotikát. De e'kor állhatatosan meg-hatarozám magamban, hogy mivel látom, hogy ez a' munka a' Magyar Nemzetnek a' nyira megtetszék, azt többé mind azon ideig ki nem fogom bocsátani, míg a' Magyar nyelv, és az én tollam is jobban nem gyakoroltatik.³¹

Ebben a kiadásban Kováts a szöveg eredeti mondanivalóját meghagyva, de a korábbi kifejezéseket aktualizálva írt többek között a lélek betegségeiről is. E kifejezések többsége azonban – egyediségük miatt – a 19. század folyamán nem épültek be a magyar orvosi szaknyelvbe és így a lélektudománnyal foglalkozó szakmunkákba sem. A korábban használatos, „archaikusabb” formák többsége maradt domináns, így például az *elmeállapot* („elme állapota”) vagy a *képzelődés* kifejezések. Egyes terminusok, amelyeknek Kováts a standard betegségmegnevezések helyett magyar megfelelőt alkotott (például melankólia – „gonosz elmebeli betegség”, hipochondria – „képzelődésből származó betegség”) a későbbiekben eltűntek és/vagy feldarabolódtak egyéb tünetegyüttesekre. Más esetekben a régi címkék mögött új betegségmagyarázatok és -konstrukciók tűntek fel. Ennek jó példája a hipochondria, amely a 18. század folyamán a „képzelődésből származó betegségként” való értelmezése még csak részben állta meg a helyét, a későbbiekben viszont ez a szimptóma emelkedett ki a számtalan egyéb tünet közül.

Állapot- és betegségmegnevezések Kováts Mihály Hufeland-fordításaiban

Hufeland (1798)	Hufeland–Kováts (1798,1799)	Hufeland–Kováts (1825)
Einbildung	képzelődés	tűnődözés
Reizbarkeit, Empfindlichkeit	érzékenység	érzékenykedés
Imaginationskrankheit	képzelődésből származott betegség [hipochondria]	képzelődés-betegség
Seelenzustand	elme állapota	lélekvólta

³⁰ A három szövegrészlet összehasonlítását ld. az 1. Mellékletben.

³¹ HUFELAND, *Makrobiotika...*, A fordító előszava a harmadik kiadáshoz, XIV.

sehr böse Seelenkrankheit	gonosz elmebéli betegség [melankólia]	gonosz lélek-nyavalyája
Selbstconsumtion	elemésztődés	öneldörgöltetés

Ebben a verzióban jelennek meg továbbá az „ön” származékai is, amelynek elterjedése a nyelvújítás korszakához köthető. Az *öngyilkosság* kifejezés első írásos használata például 1809-re tehető, és előfordul Kováts 1825-ös Hufeland-fordításában is.³² Korábban ezt a „maga” előtag fejezte ki, és a „magagyilkosság” vagy a „maga gyilkosságára való indulat” kifejezések helyett csupán az 1820-as években kezdett elterjedni az *öngyilkosság* a magyar nyelvű munkákban.

Kováts Mihály szerkesztési-fordítási módszere összefügg a korszakban jellemző kompilatorikus gyakorlattal, amely lényegében évszázadok óta alkalmazott módszer volt úgy a tudományos, mint a nem-tudományos szövegek létrehozása során. Ezt azonban nem pusztán „másolás-ként” kell értelmeznünk; azzal, hogy egy adott szerző mások szövegeit alapul véve, ezeket újra felhasználva készíti el művét, létrehoz egy új narratívát is, és hozzájárul a tudományos ismeretek terjesztéséhez, befogadhatóvá tételéhez.

A vizsgált korszak kontextusában a fordítás sokkal inkább a szöveg adaptációjának és tudatos vagy kényszerű választások eredményeként létrejött transzformációjának tekinthető. Jelentőségét pedig ezen információk szűkebb rétegek és lokális közösségek számára az adott nyelvi-kulturális kontextusban való értelmezése és elérhetővé tétele jelölte ki elsősorban. Ahhoz, hogy megfelelően értelmezni tudjuk a pszichológia mint a 18. századi embertudományok kontextusában formálódó diszciplína magyarországi megjelenésének, adaptációjának és a tudományos ismeretek társadalmi szempontból is hasznossá tételének kérdéseit, egyéb szövegösszefüggések feltárása és a nyelvkérdésen túlmutató kulturális transzfer fogalmának értelmezése – tehát az egyes kulturális és társadalmi regiszterek közötti kommunikáció figyelembe vétele – is szükséges.

A tudásközvetítés stratégiái: Zsoldos János példája

A korábban csak egy szűk, tudós elit számára hozzáférhető akadémikus orvosi tudás a 18. század második felére fokozatosan elérhetővé vált egy szélesebb közönség számára is. A mindennapokban hasznosítható tudás új médiumokon és intézményeken keresztül jutott el a köznéphez. Ennek megvalósításához szükség volt egy újfajta beszédmód, a felhalmozott tudást különböző redukciós stratégiák mentén befogadhatóvá tevő stiláris-nyelvi eszköztár és fogalmi készlet kialakítására. A felvilágosodás hazai eszméinek terjedésével és a felvilágosult abszolutista

³² BENKŐ Loránd, főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 3 köt. (Budapest: Akadémiai, 1967–1976), 3:27.

kormányzat a közegészségügyet és az oktatási viszonyokat célzó reformjaival, a *Volksaufklärung* német indíttatású népnevelő-oktató programjába ágyazottan indult meg az 1770-es évektől a magyar nyelven, érthető és áttekinthető formában szerkesztett, praktikus tanácsokat tartalmazó írásművek kiadása.³³ Az egészséggel-betegséggel kapcsolatos ismeretek terjesztésében komoly leküzden-dő akadályt jelentett a korszakot jellemző analfabetizmus, az iskolarendszer fejletlensége, a képzett orvosok hiánya, így a tudás elsősorban közvetítőkön (falusi papok, lelkészek, tanítók, bábák stb.) keresztül juthatott el a társadalom szélesebb rétegeihez.

Az egészségügyi felvilágosító irodalom műfajához tartozó szövegekben³⁴ mindenekelőtt az alkalmazott kommunikációs stratégiák mentén rajzolódik ki a fentiekben jelzett pedagógiai-nevelő szándék. Ezen munkák esetében a tudós orvosdoktorok a tematika, illetve a nyelvi-stiláris eszköztár tekintetében is alkalmazták azokat a gyakorlatokat, amelyek segítségével a felhalmozott orvosi tudás befogadhatóvá válhatott a köznép számára. Ugyanez a módszer mutatkozik meg az egyes állapotok tárgyalása esetén is. Az elméleti magyarázatoktól eltekintve, kizárólag a betegségek tüneteinek, kezelési módjainak, valamint következményeinek praktikus leírására szorítkoztak. Ez egy eltérő kulturális és nyelvi dimenzióban tette lehetővé a tudástranszfert az egyszerű ember számára is érthető és dekódolható, mindennapi és pragmatikus példákkal alátámasztott leírások formájában.

E folyamat legszemléletesebb példáját Zsoldos János, Veszprém megyei főorvos munkássága nyújtja, aki 1792-től folytatott orvosi tanulmányokat előbb a jénai, majd a bécsi egyetemen, ahol 1795-ben avatták orvosdoktorrá. 1796-ban Pápán telepedett le, amely a 18. század végén már jelentős szerepet játszott Magyarországon, és különösen a dunántúli területek szellemi-kulturális életében, így Zsoldosból nem vált elszigetelt vidéki orvos. Aktívan figyelemmel kísérte a korabeli szakmunkákat és tartotta a kapcsolatot korábbi iskoláival.³⁵ Orvosi munkái mind a kurrens szakmunkák, mind pedig a korszakban divatos, sokat idézett elméletek, így az egészség- és betegségkoncepciók a lélek és elme betegségeivel kapcsolatos ismeretét is tükrözik. Munkásságának fontos részét képezte egyrészt a tudós elit és az orvosok számára közvetített tudományos igényű ismeretanyag, másrészt pedig a köznép felé, egyszerűbb és gyakorlatiasabb formában kommunikált orvosi ismeretek is. A továbbiakban írásainak e kétféle irányultságát szem előtt tartva

³³ Bővebben ld. FEHÉR Katalin, *Népfelvilágosító törekvések Magyarországon, 1777–1849* (Budapest–Piliscsaba: MATI, 2009).

³⁴ Ld. pl. CSAPÓ József, *Orvosló könyvetske, melly betegeskedő szegény sorsú ember számára és hasznára készült* (Pozsony–Pest: Landerer, 1791); KÖMLEI János, *Szükségben segítő könyv / Kömlei János; fordítva és Magyarországhoz alkalmaztatva* (Pest: Stáhel-Kilian, 1790); TAKÁTS Rafael, *Hirtelen és véletlen esetekben kész segítség* (Lőrinci: k. n., 1794); VÁSÁRHELYI Sámuel, *Az egészséges hosszú életéről való elmélkedések...* (Kolosvárat: A' Reform Coll. betűivel, 1792).

³⁵ M. VARGA Mária, „Zsoldos János élete és munkássága”, *Orvostörténeti Közlemények* 80 (1976): 27–47, 27–28.

vizsgálom azokat a tágabb értelemben vett „fordítási” stratégiákat, amelyek segítségével az eltérő közegek és regiszterek közti kommunikáció elősegítésére törekedett. Ennek szövegszinten is jól kimutatható példái az *Aszszony-orvosban* (1802), a *Diaetetikában* (1814)³⁶ és ez utóbbi kötetének két, kisiskolai használatra szánt átdolgozásában ragadhatók meg leginkább, méghozzá a hasonló koncepcionális és tartalmi elemeken keresztül.

Zsoldos tudományos(abb) igényű szövegeiben (*Aszszony-orvos*, *Diaetetika*) differenciáltabb ismeretek közvetítésére törekedett a lélek betegségeinek hátterével kapcsolatban (egészség- és betegségkonceptiók, nozológiai kategóriák). A kisiskolai tankönyvekben azonban mindezekből csupán a gyakorlatias, mindennapokban is használható és a lélek betegségeinek azonosítását szolgáló tudáselemek maradtak meg. Ebből következően a tudományos tudás szűrési folyamatai az ismeretek egy jól körülhatárolt csoportja mentén vázolható fel: a lélek indulatainak, normális és patológikus állapotainak vizsgálata, és ezek befolyása a testre. Ez a mai fogalmainkkal pszichoszomatikusként leírt megközelítés mindhárom szövegtípusban hangsúlyosan megjelent. Elemzésem fókuszába ezt a kérdéskört állítottam, kiegészítve az olvasást és befogadást könnyítő technikák (tipográfiai elrendezés, magyar nyelvűség, didaktikusság) szempontjaival.

Az 1802-ben megjelent, kompilatorikus szerkesztésmódot követő *Aszszony-orvos*, bár nem csak orvosok figyelmébe ajánlott munka volt,³⁷ hangsúlyozottan nem útmutató,³⁸ csupán az eligazítás célját szolgáló kiadvány volt.³⁹ Maga a szerző is felhívja a figyelmet azokra a paratextuális elemekre, amelyek megkönnyíthetik a szöveg befogadását.⁴⁰ A szövegben tehát explicite is kifejeződik az a pragmatikusnak tekinthető szerzői szándék, amely a tudás minél hatékonyabb terjesztésére és az információk minél egyszerűbb elérhetőségére, kereshetőségére és befogadására irányult, és ugyanígy jellemző a magyar nyelvűségre törekvés is. Zsoldos az egyes betegségkategóriákat és koncepciókat a követhetőség kedvéért mind a magyar nyelvű, mind pedig a latin nyelvű változatban szerepeltette. Ez a szerkesztési elv jellemzi a teljes kötetet, a szöveghez csatolt szószedetben pedig

³⁶ Zsoldos János *Diaetetikája* 1818-ban Pesten is megjelent, ám a két kötet közt nincsen jelentős eltérés, ezért a tanulmányban az első kiadás szövegére hivatkozom.

³⁷ „Irtam én ezt Orvos Társaim számokra, hogy gondolataimat én-is gondolataikhoz adjam. Irtam a Nemorvosok s Szenvedők számokra hogy tudják mérni bajaiknak kitsinységét, vagy pedig veszedelmeknek nagyságát, és így vigasztaltassanak, ha a baj múlandó, és természeti; vagy pedig serkentessenek az Orvoshoz való folyamodásra, ha változások valóságos nyavalya.” ZSOLDOS, *Aszszony-orvos...*, 6–7.

³⁸ „Ismét azt irom hát, hogy ezen Munkám nem a himpelléreknek szaporításokra, és a szomorú Történeteknek többítésekre való; hanem arra inkább tsak a nem orvosok részéről, hogy a Közönség jobban jobban esmerkedjen-meg a maga természetével, tanúllyá okos magatartása által a nyavalyákat kerülni.” Uo., 12.

³⁹ „Ragasztottam én e' Könyvhöz Szótárt, és Rajzolatot, hogy érthetőbbek legyenek a' szokatlanabb szók, és más részről, hogy valamelly dolgot az Olvasó e' Könyvben fel-találhasson.” Uo., 7.

⁴⁰ Uo., 19.

külön felhívta a figyelmet arra, hogy a szótár elsősorban magyarázatul szolgál a még idegennek hangzó magyar nyelvű változatok használatához.⁴¹

A kompilatorikus szerkesztésmódot követő kiadványban az elmeindulatokkal és a lélek betegségeivel kapcsolatban csak elszórtan találhatók konkrét hivatkozások a szövegben. Zsoldos a képzelődés káros hatásainak ismertetésénél Boerhaave-ra,⁴² a szomorúság következményeinek ismertetésekor pedig – saját bécsi tapasztalatai mellett – Samuel-Auguste Tissot⁴³ eseteleírásaira hivatkozik.⁴⁴ Implicit módon azonban a szövegből kiolvashatók azok a hatások is, amelyek meghatározták Zsoldos elméleti irányultságát. A magyar orvos John Hunter (1728–1793), a skót származású, Londonban praktizáló, vitalisztikus elméleteket propagáló sebész nyomán tárgyalta az elmeindulatok működését, így ezek lélekre és testre gyakorolt befolyásának háttérében álló „izgatóerő” problematikáját is. A test és lélek kóros állapotait ezen erő túlzott jelenlétéből vagy éppen hiányából vezette le.

Midőn az izgatóerők olly mérsékléssel vagynak és hatnak a Testre, hogy a Test és annak részei azokra elegendőképpen viszzahatnak, és az egész test minden tulajdon munkái (*functiones*) könnyen, jól-érzéssel, álhatatossan, s helyessen végbe-viheti, az az állapot ép életnek, vagy egészségnek neveztetik. Ha az izgatóerő nem az izgattatáshoz vagyon alkalmaztatva, akkor a Test az ő munkájában fogyatkozást szenved, és ez az állapot erőtlenségnek, vagy betegségnek nevezetetik.⁴⁵

Ugyanebben az elméleti keretben mutatta be az egyes indulatokat és érzelmi állapotokat, illetve azok kiváltó okait, tüneteit és leghatékonyabb kezelési módszereit

⁴¹ Zsoldos erre a szerzői-szerkesztői megoldásra ebben az esetben is a szövegből „kiszólva” figyelmeztette az olvasóit: „Azon szóknak más nyelven való kitétele, vagy el-igazítása, a’ mellyek e’ könyvbe, idegenebbnek ’s szokatlanabbnak lenni látszanak.” Uo., 453.

⁴² „Boerhav tapasztalása szerint az igen elmés Emberek, akik egészségekkel keveset gondolván, mindig az eszekkel dolgoznak, nem tsak egész Testekben meg-soványodnak (mint a Poetákat többnyire tapasztallyuk), hanem végre velejekre is mintegy el-aszik, a velő közt lévő érző inak izgattathatatlanokká lésznek, a midőn edgyik szemevilágát, a másik hallását elveszti.” Uo., 35.

⁴³ Samuel-Auguste Tissot (1728–1797) egészségügyi felvilágosító munkája *Avis au peuple sur sa santé* címmel jelent meg 1761-ben Lausanne-ben. Tissot gyorsan népszerűvé váló írása az egészség és betegség állapotaira vonatkozó legalapvetőbb információkat tartalmazza, és a populáris felvilágosító irodalom egyik legfontosabb, műfajteremtő kiadványává vált, amely mintául szolgált más regionális vagy lokális problémákra reflektáló művek számára, s a 18–19. század folyamán további kiadásokat és fordításokat ért meg. Magyarul 1772-ben jelent meg Nagyvárolyban Marikowzki Márton (1728–1772), Zemplén, Szerém, majd Szatmár megyék főorvosának a német kiadás alapján készített fordításában. Vö. Samuel-Auguste TISSOT: *A’ néphez való tudósítás miképpen kellyen a’ maga egészségére vigyázni / Tissot, mostan pedig hazánk állapottjához alkalmaztatva ford. ... Marikowzki Márton* (Nagyvároly: Károli Nyomda, 1772).

⁴⁴ ZSOLDOS, *Aszszony-orvos...*, 27.

⁴⁵ Uo., 23.

is. Az „izgatóerő” hiányához köti a lankasztó indulatokat (félelem és szomorúság), túlzott jelenlétéhez pedig a felfokozott érzelmi állapotokat (túlzott képzelődés, öröm és harag), melyek káros hatást gyakorolhatnak a testre és a lélekre egyaránt.⁴⁶ Az „izgatóerőtlenység” kiváltó okainak tekinti a hiányállapotokat: a koplálást, a szomjúságot, a megfelelő levegő hiányát (nedves levegő vagy hideg levegő), a sötétséget és a vér, víz, epe és nyálka fokozott hiányát a testben. Gyógymódként ezek ellentétét, tehát az izgató szereket javasolja (tápláló étel, meleg, tiszta levegő, mozgás és alkoholos italok). Ezzel szemben a felfokozott indulatokat mindezek ellentétéből vezeti le: a rövid ideig tartó meleg időjárás, a világosság, a túlzott alkoholfogyasztás, illetve a „külső és belső érzékenységekre” egyaránt ható mértéktelen testgyakorlás, a hangos zene, az erőteljes szagok egyaránt a képzelőerő fokozódását, koncentrációhiányt és „bolondságot” okozhatnak.⁴⁷

Az *Aszszony-orvossal* ellentétben Zsoldos 1814-ben megjelent *Diaetetikája* már egyértelműen a kevésbé művelt közeget szólítja meg. Bár minimális elméleti háttérrel, de elsősorban a legalapvetőbb orvosi ismereteket és a betegségek megelőzésére irányuló alapelveket közvetíti. A *Diaetetika* előzményei között említi a korszakban autoritásnak tekintett meghatározó szerzők, így például Friedrich Hoffmann, Tissot, Bernhard Christoph Faust (1755–1842)⁴⁸ és Hufeland munkásságát; a magyar elődök közül pedig Mátyus István hatkötetes *Ó- és Új Diaeteticájára* hívja fel a figyelmet. Kiemelte azonban, hogy saját írását elsősorban a „Salernumi Iro”, azaz a *Regimen Sanitatis Salernitanum*⁴⁹ mintájára alapozta.⁵⁰

Hasonlóan korábbi munkájához, a *Diaetetika* előszavából is kiolvashatók mindazok a szándékolt üzenetek, amelyek a kiadvány teljes szövegébe és paratextusaiba is beleíródtak. Ezekben pontosan meghatározza a mű tárgyát, utalásokat tesz

⁴⁶ Ld. Uo., 24–38.

⁴⁷ Ld. Uo., 28–43.

⁴⁸ Bernard Christoph Faust (1755–1842) német orvos a német területeken rendkívül népszerű munkája *Gesundheits-Katechismus zum Gebrauch in Schulen und beim häuslichen Unterricht* címmel először 1794-ben jelent meg, magyar fordítását Kiss József (1765–1830), Széchenyi Ferenc orvosa készítette el, amelynek két kiadása 1794-ben és 1796-ban jelent meg. Vö. Kiss József, *Egészséget tárgyzó katechismus a köz-népnek és az iskolába járó gyermekeknek számára, hogy tudhassák egészségüket betsülni és őrizni* (Sopron: Sziesz Nyomda, 1794); Uő, *Egészséget tárgyzó katechismus, vagy-is kérdésekbe és feleletekbe foglalt oktatás, miképpen kellessék az egészséget betsülni. 2. meg-bőv. kiadás* (Sopron: Sziesz Nyomda, 1796).

⁴⁹ A salernói orvosi iskola 13. században keletkezett egészségügyi tankölteménye, amely évszázadokig népszerű olvasmány volt. A 18. század végéig több mint 300 kiadást ért meg Európában, magyarra először a 17. század végén fordították le. Vö. SZLATKY Mária, „A magyar nyelvű dietetikai irodalom és Mátyus István”, in *A jó egészség megtartásának módjáról. Szemelvények Mátyus István Ó- és Új Diaetetica című műveiből*, szerk. SZLATKY Mária, 447–488 (Budapest: Magvető 1989), 450–451; SCHULTHEISZ Emil, „Egy orvosi tanköltemény, a salernói 'Regimen sanitatis'”, in *Fejezetek az orvosi művelődés történetéből*, kiad. GAZDA István, 118–120 (Piliscsaba: MATI, 2006).

⁵⁰ ZSOLDOS János, *Diaetetika, vagy Az egészséget fenntartó, és a' betegségtől tartóztató rendszabások* (Győr: Streibig Nyomda, 1814), Előbeszéd, X.

annak szerkezeti-tartalmi felépítésére és megjegyzéseket tesz a szöveg nyelvezetére is. Ezáltal olyan struktúrát ad a szövegnek, mely orientálhatja az olvasót és segítheti az olvasott szöveg befogadását. Bár a bevezetőben nem határozza meg egyértelműen a megcélzott befogadóközeget, ez a mű felépítéséből, a benne foglalt tudásanyagból, és a nyelvi regiszterből egyaránt kikövetkeztethető. A szövegben az érthetőség kedvéért az ismert és bevett kifejezések használatára szorítkozott.⁵¹ A kötet felépítését pedig az ún. dietétikai szemlélet⁵² határozza meg, amely megközelítés magában foglalja az ember életkörülményeinek összességét, hangsúlyozva a megelőzés fontosságát és mindazokat a tényezőket, amelyek a betegségek kialakulásához vezethetnek. A hippokratészi-galénoszi medicinában bevett, a testnedvek egyensúlyáért felelős hat, az egyén által is befolyásolható tényező (*sex res non naturales*, azaz 1. a levegő minősége, 2. étel és ital, 3. testmozgás és pihenés, 4. alvás és virrasztás, 5. kiválasztás, 6. a lélek indulatai) felosztását követve tárgyalta az egészségmegőrzés kérdését.

A lélek és elme betegségeinek az *Asszony-orvosban* foglalt részletes, komoly elméleti háttérrel és a különböző tünetegyüttesek megjelenési formáit és sajátosságait is figyelembe vevő elemző-magyarázó megközelítés helyett Zsoldos a *Diaetetikában* az indulatok fizikai állapotra gyakorolt hatásának tárgyalására szorítkozott. A lélek és a test összefüggéseire csupán egy rövid elméleti bekezdésben mutat rá, amelyben a 18. századi az orvostudomány és a korai (orvosi-)pszichológiai elméletekben is egyre nagyobb teret nyerő neurofiziológiai és -patológiai megközelítésre (az érzőinak, azaz idegek szerepe), és a közös érzék (*sensorium commune*) Arisztoteléstől származó fogalmára is utal. Ez utóbbi segítségével – amelynek helye a testben tisztázatlan –, az öt érzékszervből származó ingereket és az összetartozó tulajdonságokat egyszerre fogjuk fel.

A Lélek közöszül a Testtel az érző Inak által, mellyek valamint a Testnek ez vagy amaz illetését a köz érző műhszerrel (*sensorium commune*) közlik, mellynél fogva kimagyarázhatatlan módon a Léleknek esmérete és tudása származik; úgy ellenben midőn a Lélek valamit akar, akkor a köz érző műhszer a Természetnek hasonló titka által hathatóvá leszsz, erejét az érző inakra, s azok által a Tagok köteleire kiterjeszti, és a Testnek a lélek akarátja szerént való mozdulás vagy tselekedet leszsz belőle.⁵³

Ezt követően az *Asszony-orvosban* tárgyalt érzelmi állapotokat, melyeket Hunter nyomán az izgatóerő hiányából, vagy éppen túlzott jelenlétéből vezetett le,

⁵¹ „Ujj szókkal, kivén a mellyeket már több Írók-is bévettek, nem éltem, minthogy ujj Magyar Nyelvet költeni nem akartam, sőt több idegen de megmagyarosodott, és érthető szókat megtartottam.” Uo., Előbeszéd, XI.

⁵² Vö. SZLATKY, *A magyar nyelvű...*, 447–450.

⁵³ ZSOLDOS, *Diaetetika...*, 138.

a *Diaetetikában* a korábbi kettő helyett három típusra osztotta.⁵⁴ Kategóriáit nem a negatív-pozitív ellentétpár, hanem – megmaradva a pszichoszomatikus megközelítés keretein belül – a testre gyakorolt befolyás alapján állította fel.⁵⁵ Ezek mindegyikénél külön felsorolta a kategóriába tartozó érzelmeket: az *izgató* indulatokhoz sorolja az örömet, a szeretetet, a vidámságot, a reményt és a haragot; a *lankasztó* érzelmekhez a szomorúságot, a félelmet, a reményt, az aggodást, az irigységet és a gyűlöletet; a *reszkettető* érzelmekhez pedig a hirtelen indulatokat (ijedség, hirtelen öröm vagy harag).⁵⁶

A kötetben prezentált tudásanyag redukciójának folyamata leginkább konkrét példákon keresztül ragadható meg. Míg az *Aszszony-orvosban* az egyes típusok jellemzőinek általános összefoglalása előtt a hozzájuk köthető különböző érzelmi állapotokat pontokba szedve, jellemző tüneteikkel és hatásaikkal, illetve esetenként példákkal együtt tárgyalja, addig a *Diaetetikában* ezek az információk típusonként összevonva, jelentősen leegyszerűsítve jelennek meg.

Az *Aszszony-orvosban* Zsoldos a következőképpen jellemzi a lankasztó indulatokhoz sorolt egyes érzelmi állapotok hatásait a fizikai állapotra nézve:

V. A lankasztó indulatok erőltetnitenek, p.o.

1. Az ijedés. Nem ritka példa az elájulás, vérfojás, idétlenszülés, gutaütés, tisztulásnak meg-rekedése, az ijedés után. A husoknak izgattathatását kíváltképpen hábortította, innét sokszor akarattya ellenis, a meg-ijedt ember vizelletét, s emésztetét el-ereszti.

2. A Szomorúság, melly az Embert el-fogyasztja, mindennémü műhszereknek munkáit meg-háborítja. Tiszszót említ egy Férjfiút, a ki Feleségének hirtelen halálán annyira meg-illetődött, hogy hirtelen való fülladozásban meg-hólt. Láttam Bétsben edgy Leányt, a ki szeretőjétől meg-tsalattatván, mindég szomorkodott, míg nem nyavalyatörössé lett. Hát hányan meg nem tébolyodnak ez vagy amaz ok miatt való szomorúságokban?

3. A Félelem és rettegés között való küszködés minden izgató erőt vissza-vér, a szív erejét, az érverést lankasztja, a tagokat meg-hidegíti, a lélekzést nehezíti, a havitisztúlást háborítja, a test párárdzását hátrállya, innét gyakori borsódzást szerez, néha nagyon-is

⁵⁴ Ezek a kategóriák pontosan ezért nem is egyeznek meg, illetve feleltethetőek meg egymásnak minden ponton. Az *Aszszony-orvos* csupán kétféle kategóriát tárgyal, az izgatóerő hiányához (lankasztó) és fokozott jelenlétéhez (izgató) köthetőt. A *Diaetetikában* ez kiegészül a „reszkettető” érzelmek kategóriájával, amelyhez a hirtelen indulatokat köti. Ilyen érzelem például a hirtelen ijedség, amelyet az *Aszszony-orvos* kategóriái szerint lankasztóként, a *Diaetetika* által felállított tipológia szerint pedig a lankasztó érzelmeken belüli kisebb csoportba tartozóként kell értelmezünk.

⁵⁵ ZSOLDOS, *Diaetetika...*, 137.

⁵⁶ Uo., 139–141.

izzaszt, a húсок és műhszerek erejeket lankasztja, onnét következik, hogy rosszsz gyomor, hasmenés, el-száradás, és halál gyakori követő póstája.⁵⁷

Ezzel szemben a *Diaetetikában* ugyanez a tudásanyag sokkal kevésbé differenciáltan került bemutatásra. Zsoldos itt nem az egyes érzelmi állapotok hatásaira, hanem a lankasztó érzelmek általános befolyására helyezte a hangsúlyt.

A lankasztó Indulatok, a millyenek a szomorúság, félelem, szégyen, mindennémű aggodás, irigykedés, gyűlölség, és más egyébb indulatoskodások (*Leidenschaften, passionata affectuositas*) a nedveket kívülről befelé huzzák, és az élet-erőt lassú lépésekkel elfogyasztják. Ezen Indulatok nem tsak annyiba ártanak a mennyibe nem izgatnak, hanem egyszersmind mint a víz a tüzet eloltja, úgy ezek is az érző Inak erejét elveszik, a honnét az egész Testnek és részeinek lankadtsága következik, a szív meglassul, az ábrázat elhalványodik [...] A gyomor nedv éget, az epe rág, a tej nedv tsipössé és zavarodottá teszi a vért, és a vérből jövő vizelletet; a ki nem gözőlőghető seprölékek majd a vérbe vissza kerengvén annak tsipösségét nevelik, vagy valamelly belső részre rohannak, vagy utóbb rothadt kiütések, persenések, kelések, patéts, vagy kanyaró formába verettetnek ki a bőrré.⁵⁸

Ugyanez az egyszerűsítésre irányuló szándék figyelhető meg az egyes érzelmi állapotok hatásainak kezelésére irányuló javaslatai esetén is. Az *Aszszony-orvosban* a lankasztó indulatok által okozott tünetek kezelésére a következőket javasolja:

A' lelkes testet izgatható eszközök közzül kiváltképpen ide tartoznak, mint orvosló szerek: a' tápláló étel, tiszta levegő, meleg, világosság, szeszes italok, élesztő indulatok, mozgás, dörgöltetés, a' Patikabéliek közzül: Pésma, a' mellynek hathatós, de nem erős az izgatása, Fahéj, és annak vize, Narants, China, Kámfor, Bor, Arnica, Serpentaria, Valeriana, Angelica, Aether, Tengeri vereshagyma, Digitalis, Kénéső, Opium, és a' testet meg-veresittő kötések, Flastromok.⁵⁹

A *Diaetetikában* pedig a lankasztó indulatok ellensúlyozására Zsoldos a következő javaslattal él:

Az indúlatos Emberek, hogy a veszedelmet elkerülhessék, szükséges hogy a mennyiben magokon áll, magokat mérsékeljék, a melly úgy

⁵⁷ Uo., 27–28.

⁵⁸ Uo., 140–141.

⁵⁹ Uo., 31.

esik meg Testekre nézve, ha mértékletesen és tisztességes foglalatosságban élnek, Lelkekre nézve pedig, ha magokról nem magok ítélnek, magok határában magokat megtartják, kötelességeket jó Lélekkel tselekszik.⁶⁰

E példák véleményem szerint jól megvilágítják azt a szándékot, amely a felvilágosító kiadványok szerzőit, fordítóit és szerkesztőit motiválta. A bonyolultabb tudományos szövegek elemző-magyarázó karakterét elhagyva, csupán a leghasznosabb és legalapvetőbb információk közvetítése vált lényegessé. Ahogyan ezt az *Aszszony-orvosból* és a *Diaetetikából* kiemelt szövegek közti eltérések is mutatják, a kevésbé differenciált és részletes tudásanyag, illetve a leegyszerűsített szerkezet szolgálták a minél könnyebb befogadhatóság céljait. Ezen túlmutatva pedig, míg az egyik kiadványban a hangsúly az egyes gyógymódokra kerül, amelyek alkalmazásához előzetes szakismeretek is szükségesek lehettek, a szélesebb közönségnek szánt, jóval pragmatikusabb és didaktikusabb *Diaetetika* mindenekelőtt az ember egyéni viselkedésére, ennek a betegségekkel kapcsolatos összefüggéseire és javíthatóságára hívja fel a figyelmet méghozzá oly módon, amely a társadalom bármely tagja számára elérhető megoldást jelenthet.

Zsoldos János munkásságát tekintve a *Diaetetikát* tehát a tudományos tudás szűrésének folyamatában „középső szintnek” tekinthetjük. Az 1814-es kötet tematikáját követő két verses átdolgozás szövege pedig megmutathatja azt, hogy mit tekintettek a felvilágosító kiadványok szerzői a „gyengébb elmékhez” és „gyermeki értelmekhez” igazított, közvetítendő tudásanyagnak. Az 1814-ben kiadott *Diaetetika* szövegének verses változata először 1817-ben jelent meg Zsoldos János testvére, Zsoldos Jákob átdolgozásában, majd pedig 1818-ban Fodor Gerzson átiratában. Fodor valószínűleg ismerhette a korábbi verses formát, mert bár saját kiadványának nyelvezete eltérő, a *Diaetetikából* átvett részek tematikailag egyeznek az 1817-es, Zsoldos Jákob-féle kiadással; ezt a későbbiekben a szövegekből kiemelt konkrét példák bizonyíthatják.

A két kisiskolai tankönyvként használt kötet szerkezeti felépítésében csak az előszót tekintve tér el egymástól. Míg a Fodor Gerzson-féle változat nem tartalmaz bevezetést, Zsoldos Jákob átdolgozásának előszava utal a kötet kiadásának fő céljára, amelyben kiemeli a nevelés és a hasznos tudás fontosságát:

Így leve hasznos munkája
Megyénk Fő Orvosának
Zsoldos Diaetetikája
Hasznára a Hazának,
Melly fontosságára nézve
Hogy a gyenge elmékhez

⁶⁰ Uo., 142–143.

Lehessen jól elintézve
Gyermeki értelmekhez⁶¹

A szöveg olvasását és befogadását segítő paratextusok használata azonban – a korábban tárgyalt két kötetéhez képest – elhanyagolható. A tájékozódást nem segíti tartalomjegyzék, tárgy- vagy névmutató, jegyzetek, kiegészítések vagy magyarázatok, az olvasó csupán a tipográfiailag egymástól jól elkülönített fejezetcímekre hagyatkozhat. A szöveget mégis könnyen megjegyezhetővé és felidézhetővé teszi maga a forma. A felvilágosító kiadványok többségétől eltérően az információkat nem folyószövegben, hanem didaktikus, verses formában kommunikálta mindkét kiadás.

Ehhez mérten a *Diaetetika* nyomán közvetített tudásanyag is csupán az indulatoknak a fizikai állapotra gyakorolt befolyására redukálódott. A test-lélek relációra történő utalás esetén a szövegből eltűnnek a magyarázó és analitikus elemek, amelyek az *Aszszony-orvosban* hangsúlyosan, a *Diaetetikában* pedig még részben jelen voltak. Ezt gyakorlatot szemlélteti a témánkhoz kapcsolódó, *Az Indulatokról* szóló fejezet mindkét kötetben. Zsoldos Jákob és Fodor Gerzson is utalnak az indulatok háromféle típusára, és bár Fodor Gerzson explicite is megemlíti a test és lélek összefüggésének problematikáját, leírása nem mutat túl az egyszerű tényközlésen:

Úgy megegyez az ember lelke a testével,
Hogy eggyik a másik nélkül mit se mível.
A honnan a' lelki minden indúlatnak
Munkáji, a' testnek részeibe hatnak⁶²

Ugyanez a kérdés a *Diaetetikában* egy rövid elméleti, a pszichoszomatikus megközelítést és *sensorium commune* szerepét hangsúlyozó magyarázat formájában került be a szövegbe.

Az Indulatok Testünkre hatnak és befolyásokra nézve vagy izgatók vagy lankasztók vagy pedig reszkettetők. A Lélek közösül a Testtel az érző Inak által, mellyek valamint a Testnek ez vagy amaz illetését a köz érző műhszerrel (*sensorium commune*) közlik, mellynél fogva kimagyarázhatatlan módon a Léleknek esmérete és tudása származik; úgy ellenben midőn a Lélek valamit akar, akkor a köz érző műhszer a Természetnek hasonló titka által hathatóvá leszsz, erejét az érző

⁶¹ ZSOLDOS JÁNOS, *Az egészség' regulái / készítette Zsoldos János orvos doctor ...;... Mostan pedig ... versekbe» foglalta... kinyomtatta Zsoldos Jákob* (Győrben: Streibig Leopold betűivel, 1817), 7.

⁶² ZSOLDOS JÁNOS, *Az egészség fenntartásáról való rendszabások diaetetica / az oskolák számára készítette Zsoldos János; ... versekbe foglalta Fodor Gerson* (Sárospatak: Nádaskay Nyomda, 1818), 85.

inakra, s azok által a Tagok köteleire kiterjeszti, és a Testnek a lélek akaratja szerint való mozdulás vagy tselekedet leszs belőle.⁶³

Az egyes indulati kategóriák ismertetésénél – többé-kevésbé szorosan követve a *Diaetetika* által kijelölt irányt – a két szerző az érzelmek befolyását tekintve azonosként láttatja, és egy kategória kivételével nem differenciálja azt érzem-típusok szerint. Mindkét szerző az izgató indulatokon belül külön alkategóriaként kezelt hirtelen („reszkettető”) érzelmi állapotok leírását követi csupán, a komplexebb háttértudást feltételező neurológiai megközelítés említése nélkül.

A *Diaetetika* a következőképpen határozza meg a reszkettető indulatok fizikai állapotra gyakorolt, elméleti alapokon magyarázott befolyását és egyúttal *pragmatikus példákkal* alátámasztott következményeit.

A reszkettető Indulatok, minéműek: az ijedés, hirtelen való öröm, hirtelen való harag és a bánat a Testbe nagy erőszak tételek által nagy változásokat okoznak. A hirtelen való nagy öröm megszakasztja az érző in szernek befolyását, a vagy az egész Testnek, vagy valamely részének szélütését okozhatja, vagy pedig a főre szorítván a nedveket az egész köz érző műszereket is elnyomhatja, a honnét az érzé-nyeknek legveszedelmesebb. Az izgató Indulatok midőn külömben is izgattatásban vagyon a Test, hamarább megártanak; hasonló módon midőn a Test izgató Indulatok által felindult, akkor a Testnek izgatása, hevítése veszedelmesebb. *Sokszor megtörtént, hogy a tüdő gyulladás-beli embert egy harag a koporsóba taszította és a megharagúdott embert a bú elfelejtésére ivott bor megölte.*⁶⁴

Ugyanez a kérdés csupán a pragmatikus, a mindennapi élet példáival alátámasztott megállapításokra korlátozva jelenik meg a két verses átdolgozásban.

Zsoldos Jákob (1817)

A meg reszkettető indulatok lesznek
Ijedés s a bánat, erőszakot tesznek;
A hirtelen öröm s hirtelen haragok
miatt, szél-ütésben reszketnek sok tagok,
Midőn külömben is izgatásban vagyon
A test, az indulat káros akkor nagyon.
Így a midőn testünk fel vagyon indulva:
Akkor veszedelmes a test izgatása,
És felhevítése már soknak sirt ása;

Fodor Gerzson (1818)

Néha vérünk tüzes haraggal fellobban,
Vagy szívünk ijedség' ütésétől dobban.
Ezek Tagainkat reszketésbe hozzák,
A' testet elejtő szélütést okozzák.
Mikor külömben is a' test izgatódik,
Ha indulat által még háborítódik.
Vagy ha az indulat elébb járt, 's azomba
A' test mozgatása azt követi nyomba

⁶³ ZSOLDOS, *Diaetetika...*, 137–138.

⁶⁴ Uo., 141–142.

Mert van példa rá, hogy a tüdő gyulladásába
Az embert egy harag el vitt koporsóba;
Sok haragos embert a bú felejtőre
ivott bor el kísért már a temetőre.⁶⁵

Ez a két ellenség a' Várt jobban vivja.
Néha a' halált is segítségre hívja,
Halálos a' harag Tüdőgyulladásakor,
A' fellobbant embert elolthatja a' bor.⁶⁶

Konklúzió

A fentiekben vázolt, a lélek betegségeivel és indulataival kapcsolatos tudáselemek szűrésének és egyszerűsítésének áttekintése nyomán kirajzolódik a vizsgált folyamat harmadik lépcsője is, amelyet a legközérthetőbb és legpragmatikusabb nyelvi-szerkezeti elemek szerepeltetésével szerkesztett kisiskolai tankönyvek jelentenek. A vizsgált folyamat során az elme indulataival kapcsolatos elméleti tudásanyag jelentős transzformáción ment keresztül, és az *Aszszony-orvosban* megfigyelhető analitikus-magyarázó karakter nélkül, a többféle kategóriába tartozó érzelmek ismertetése a legalapvetőbb tények és mindennapokban hasznosítható ismeretek tényszerű leírásává egyszerűsödött. Mindezen változások nyomon követhetők a nyelvi regiszter (az idegen, jellemzően latin és helyenként német kifejezések és szakszavak fokozatos elhagyása), illetve a kiadványok tartalmi-szerkezeti egyszerűsödésében is. Míg az *Aszszony-orvos* komplexitását tükrözi a kötet szerkesztettsége, az információk kereshetőségét szolgáló paraxtextuális elemei (tartalomjegyzék, szótár, lábjegyzetek és a szöveg tagoltsága), a *Diatetika* kereshetőségét már csupán a tartalomjegyzék és egy leegyszerűsített szótár szolgálja. A verses kiadásokból pedig mindez eltűnik, és a hangsúly a szöveg memorizálást és minél egyszerűbb befogadását segítő átalakításával elsősorban a pedagógiai-nevelő szándékra került.

A tudományos szövegek nyelvi, valamint kulturális és társadalmi kontextusok közötti transzferjének és transzformációjának áttekintése nyomán három főbb csomópont és gyakorlat rajzolódik ki. Egyrészt a 18. század második felében az antropológiai gondolkodás térnyerésével az embertudományok kontextusában formálódó lélektudomány bizonyos, az orvosi szövegekben immáron bevett koncepcióival és kategóriáival (egészség- és betegségkonceptiók, pszichoszomatikus megközelítés, a neurofiziológia és -patológia eredményei és a nozológiai kategóriák) kapcsolatos tudáselemek recepciója és beépítése a fordított és kompilált magyar nyelvű orvosi szakmunkákba. Másrészt az empirikus pszichológia és a filozófia diszciplináris kereteihez még sokáig kötődő lélektudomány fogalmainak kidolgozása és magyar kontextusra való átültetése volt, elemző-magyarázó-körülíró stratégiák segítségével. Harmadrészt pedig ez a fordítási folyamat nem csupán az egyes nyelvek közti transzfer, hanem a társadalmi rétegek közti közvetítés aktusaként is értelmezendő. Ez a lélektudomány bizonyos eredményeinek

⁶⁵ ZSOLDOS, *Egészség regulái...*, 60.

⁶⁶ ZSOLDOS, *Az egészség fenntartásáról...*, 86.

pragmatikus, közérthető formában, magyar nyelven történő közvetítését felölelő folyamat a 18. század második felétől mindenekelőtt a társadalom medikalizálását célzó törekvések kontextusába illeszthető.

Bibliográfia

Nyomtatott források

CHEYNE, George. *The English Malady: or, a Treatise of Nervous Diseases of all Kinds, as Spleen, Vapours, Lowness of Spirits, Hypochondriacal, and Hysterical Distempers, &c.* London: Printed for G. Strathan in Cornhill, and J. Leake at Bath, 1733.

CSAPÓ József. *Orvosló könyvetske, melly betegeskedő szegény sorsú ember számára és hasznára készült.* Pozsony–Pest: Landerer, 1791.

HUFELAND, Christoph Wilhelm. *Die Kunst, das menschliche Leben zu verlängern. Zweyte vermehrte Auflage.* Jena: in der akademischen Buchhandlung, 1798.

HUFELAND, Christoph Wilhelm. *Az emberi élet meghosszabbításának mesterségéről... írott bővebb munkájának rövid foglalattya.* Kolosvár: Hochmeister, 1798.

HUFELAND, Christoph Wilhelm. *Az ember élete' meghosszabbításának mestersége / Hufeland Kristóf Wilhelm; a' második kiadás szerint fordította, ... meg-bővítette Kováts Mihály.* Pesten: Patzko Nyomda, 1799.

HUFELAND, Christoph Wilhelm. *Makrobiotika, vagy Az ember életét meghosszabbító mesterség: 1–2 r. / Hufeland Kristóf Vilmány; ford. és a magyar nyelvre való jegyzékekkel megsziporítá Kováts Mihály.* Buda: Landerer Nyomda, 1825.

KISS József. *Egészséget tárgyazó kathechismus a köz-népnek és az iskolába járó gyermekeknek számára, hogy tudhassák egészségjüket betsülni és őrizni.* Sopron: Sziesz Nyomda, 1794.

KISS József. *Egészséget tárgyazó katechismus, vagy-is kérdésekbe és feleletekbe foglalt oktatás, miképpen kellessék az egészséget betsülni. 2. meg-böv. Kiadás.* Sopron: Sziesz Nyomda, 1796.

KÖMLEI János. *Szükségben segítő könyv / Kömlei János; fordítva és Magyarországhoz alkalmaztatva.* Pest: Stáhel-Kilian, 1790.

MÁTYUS István. *Ó és új diaetetica az az Az életnek és egészségnek fenn-tartására és gyámolgatására Istentől adattatott... természeti eszközöknek a' szerint való elészámlása, a' mint vélek éltek az emberek. I. köt.* Pozsony: Landerer, 1787.

MÁTYUS István. *Ó és új diaetetica az az Az életnek és egészségnek fenntartására és gyámolgatására Istentől adattatott... természeti eszközöknek a' szerint való elészámlásása, a' mint vélek éltek az emberek.* VI. köt. Pozsony: Landerer, 1793.

RÁCZ Sámuel. *Orvosi oktatás, mellyben a' leg gyakrabban és leg közönségesebb nyavalyáknak jelei és orvosságai rövideden le-iratnak.* Buda: Landerer Nyomda, 1776.

RÁCZ Sámuel. *A physiologiának rövid sommája.* Pest: Patzkó Nyomda, 1789.

RÁCZ Sámuel. *Orvosi praxis.* I. köt. Pest: A' Pesti Királyi Universitas betűivel, 1801.

STÖRCK Anton von. *Orvosi tanítás, mellyet L. B. Störck Antal ... kiadott, mostan pedig magyarra fordított Rác Sámuel.* Budán: A királyi Universitasnak betűivel, 1778–1780.

STRUVE, Christian August. *A gyenge élet meg-hosszabbításának, és a' gyógyíthatatlan nyavalyák' húzásának a' mestersége / Struve Kerestely Ágoston; ford., meg-bőv. Kováts Mihály.* Pest: Trattner, 1802.

TAKÁTS Rafael. *Hirtelen és véletlen esetekben kész segítség.* Lőrinci: k. n., 1794.

TISSOT, Samuel-Auguste. *A' néphez való tudósítás miképpen kellyen a' maga egészségére vigyázni / Tissot, mostan pedig hazánk állapottyához alkalmaztatva ford. ... Marikowzki Márton.* Nagykároly: Károli Nyomda, 1772.

VÁSÁRHELYI Sámuel. *Az egészséges hoszszu életről való elmélkedések....* Kolosváratt: A' Reform Coll. betűivel, 1792.

ZSOLDOS János. *Aszszony' orvos, mellyben a' szüzeknek, a' házas, terhes ... asszonyoknak nyavalyáik adatnak elő.* Győr: Streibig Nyomda, 1802.

ZSOLDOS János. *Diaetetika, vagy Az egészséget fenntartó, és a' betegségtől tartóztató rendszabások.* Győr: Streibig Nyomda, 1814.

ZSOLDOS János. *Az egészség regulái / kész. Zsoldos János orvos doctor...;... versekbe foglalta... kinyomtatta Zsoldos Jákob.* Győrben: Streibig Leopold betűivel, 1817.

ZSOLDOS János. *Az egészség fenntartásáról való rendszabások diaetetica / az oskolák számára készítette Zsoldos János; versekbe foglalta Fodor Gerson.* Sárospatak: Nádaskay Nyomda, 1818.

BAL, Mieke. *Travelling Concepts in the Humanities. A Rough Guide*. Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 2002.

BACHMANN-MEDICK, Doris. „Translation – A Concept and Model for the Study of Culture”. In *Travelling Concepts for the Study of Culture*, edited by Birgit NEUMANN and Ansgar NÜNNING, 23–43. Berlin–Boston: De Gruyter, 2012.

BUDEN, Boris and NOWOTNY, Stefan. „Cultural Translation: An Introduction to the Problem”. *Translation Studies* 2, 2. sz. (2009): 196–208.

BURKE, Peter. „Cultures of Translation in Early Modern Europe”. In *Cultural Translation in Early Modern Europe*, edited by Peter BURKE and Po-Chia HSIA, 7–39. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511497193>.

CHARTIER, Roger. „Texts, Printings and Readings”. In *The New Cultural History*, edited by Lynn HUNT, 154–176. Berkeley: University of California Press, 1989.

<https://doi.org/10.1525/california/9780520064287.003.0007>.

BENKŐ Loránd, főszerk. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 3. köt. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1976.

BÍRÓ Ferenc. *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Budapest: Balassi Kiadó, 1998.

CHASE, Ronald. *The Making of Modern Psychiatry*. Berlin: Logos Verlag, 2018.

DEÁKY Zita. *A hivatalos és hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban*. Budapest: Osiris Kiadó, 2002.

FEHÉR Katalin. *Népfelvilágosító törekvések Magyarországon, 1777–1849*. Budapest–Piliscsaba: MATI, 2009.

GRAFTON, Anthony. *A lábjegyzet: egy különös történet*. Budapest: L'Harmattan – Német–Magyar Filozófiai Társaság, 2011.

GYÁRFÁS Ágnes. *Az első magyar bölcséleti mű és története. Bárány Péter: Jelenséges lélek-mény*. Budapest: MTA, 1990.

INGRAM, Allan and WETHERALL DICKSON, Leigh (eds.). *Disease and Death in Eighteenth-Century Literature and Culture: Fashioning the Unfashionable*. London, Palgrave Macmillan, 2016.

KONTLER László. „William Robertson, skót történetek és német identitások: Fordítás és recepció a felvilágosodás korában”. *Korall* 23 (2006): 133–154.

KRÁSZ Lilla. „Felvilágosító irodalom a 18–19. században”. In *Új magyar Athenas: válogatás az Alexandra Antikvárium kincseiből*, szerkesztette GRÉCZI Emőke és KISS Ferenc, 188–197. Budapest: Alexandra Antikvárium, 2008.

LACZHÁZI Gyula. „Pálóczi Horváth Ádám *Psychológiája* és a XVIII. századi lélektani irodalom”. In *Magyar Arión: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről*, szerkesztette CSÖRSZ Rumen István és HEGEDÜS Béla, 135–154. Budapest: reciti Kiadó, 2011.

LEPENIES, Wolf. „The Translatability of Cultures”. *Budapest Review of Books* 2, 4. sz. (1992): 130–134.

M. VARGA Mária. „Zsoldos János élete és munkássága”. *Orvostörténeti Közlemények* 22, 80. sz. (1976): 27–47.

SECHEL, Teodora Daniela. „The Politics of Medical Translations and its Impact upon Medical Knowledge in the Habsburg Monarchy, 1770–1830”. *East Central Europe* 40, 3.sz. (2013): 296–318. <https://doi.org/10.1163/18763308-04003005>.

SCHULTHEISZ Emil. „Egy orvosi tanköltemény, a salernói 'Regimen sanitatis'”. In *Fejezetek az orvosi művelődés történetéből*, sajtó alá rendezte GAZDA István, 118–120. Piliscsaba: MATI, 2006.

SZLATKY Mária. „A magyar nyelvű dietetikai irodalom és Mátyus István”. In *A jó egészség megtartásának módjáról. Szemelvények Mátyus István Ő- és Új Diaetetica című műveiből*, szerkesztette SZLATKY Mária, 447–488. Budapest: Magvető Kiadó, 1989.

VINCZE Hanna Orsolya. „A kora újkori magyar fordítások tétje”. *Korall* 23 (2006): 116–132.

Translating and Circulating Psychological Knowledge in Eighteenth-Century Hungarian Medical Literature

The 18th century was characterized by the diversity, eclecticism, and inconsistency of medical theories explaining the location and function of the soul, whereas the problem of mental maladies gradually shifted into the focus of medical discourses. Due to the transfer of knowledge between the most important Western centres of knowledge (for example, Halle, Jena or Göttingen), these theories surfaced in Hungarian medical treatises as well and were discussed not only in scientific texts but – in a more rudimentary and simplified manner – in publications aimed at illuminating the common folk. In this paper, using the emerging discipline of psychology as my example, I examine the ‘double act’ of translation, by which the

different notions and concepts linked to pathological mental states did not only go through a linguistic transformation but were also adapted into new cultural and social contexts. Using the notions of *cultural transfer* and *cultural translation* as a starting point, besides the idiomatic aspects of translation, I focus on the different ‘strategies’ used to transform scientific knowledge into common knowledge by taking the different registers and the stylistic, paratextual and typographical layers of the texts into consideration.

Melléklet

Kováts Mihály Hufeland-fordításai

Hufeland (1798)	Hufeland–Kováts (1798)	Hufeland–Kováts (1799)
Einen vorzüglichen Rang unter de Verkürzungsmitteln des Lebens behaupten gewisse Seelenstimmen und Gewohnheiten, die feindlich auf das Leben wirken: Traurigkeit, Kummer, Verdruß, Furcht, Angst, Kleinmuth, hauptsächlich Neid und Mißgunst. (94)	Fő életet meg-rövidítő eszközök némelly elme alkatasai, és némelly szokások, a’ mellyek nagy ellenségei az életnek, p. o. a’ szomorúság, a’ bánat, a’ bosszúság, a’ félelem, a’ töprönködés, a’ félenkség, kiváltképpen pedig az irigység és a’ harag. (48)	Főszöveg: Fő életet meg-rövidítő eszközök némelly elme’ alkatasai, és némelly szokások, a’ mellyek nagy ellenségei az életnek, p. o. a’ szomorúság, a’ bánat, a’ bosszúság, a’ félelem, a’ töprönködés, a’ félenkség, kiváltképpen pedig az irigység, és a’ gyűlölség. Lábjegyzet: Valamint hogy olvasni nem tud a’ ki a’ betűket nem esméri, úgy szintén nem képzelődhetik, a’ ki soha nem érzett. Úgyde az érzés különbözik az érző élő-eszközök, a” mértéklet, az esztendő, a’ nevelés, a’ gyakorlás, a’ tapasztalás, és a’ figyelmetesség szerint. Bizonyossan tehát a’ képzelődésnek testi, és lelki-képpen különböznek egymástól, úgy annyira, hogy azok szerint egygyik ember elevenebben, a’ másik pedig restebben képzelődik. Az én érzékenyséгимnek, élet-időмnek, mértékletemnek, neveléseмnek, gyakorlásomnak, ’s a’ t. különbsége szerint meg-eshetik, hogy én nékem kedves dolog az, a’ mi másnak kedvetlen; nékem szép az, a’ mi másnak rút, ’s a’ t. (121–123)

SZERZŐINK

Csapó Fanni, SZTE IDI

fannicsapo@gmail.com

A Szegedi Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskola Neolatin Programjának harmadéves hallgatója. Kutatási témája fókuszában a 16. századi osztrák humanista, Wolfgang Lazius földrajzleírásai állnak, különös tekintettel az Erdélyről (*Dacia sive Transilvania descriptio*), valamint a Magyarországról (*Archeologia Hungariae*) készült chorográfiákra. Jelenleg a NKFIH K-119237 azonosító számú, *Buda oppugnata – Wolfgang Lazius elfeledett történeti műve* című kutatási projektben működik közre.

Dávid Gergő, ELTE ITDI

davidgergo47@gmail.com

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájának negyedéves hallgatója. Tanulmányait az Angol Irodalom és Kultúra a Középkorban és a Kora Újkorban programon végzi. Fő érdeklődési köre a kora újkori dráma, kiváltképp Christopher Marlowe és William Shakespeare művei. Készülő disszertációjában a két szerző művei közötti kapcsolódási pontok eddig nem kutatott aspektusait vizsgálja.

Etlinger Mihály, PTE IDI

A PTE Irodalomtudományi Doktori Iskolájának hallgatója, elsősorban a korai unitárius gyülekezeti énekeskönyvekkel foglalkozik.

Kovács Annamária, ELTE magyar alapszak

kovacs0annamari@gmail.com

Az ELTE magyar alapszakának harmadéves hallgatója. Jelenleg a *Königsbergi Töredékek és Szalagjaival* foglalkozik. Kutatásai középpontjában a nyelvelmélet és az őrzőkódexének kapcsolata áll.

Kovács Janka, ELTE TDI
csigaszem@gmail.com

Az ELTE BTK történelem és anglisztika mesterszakjain végzett, jelenleg az ELTE TDI Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelem doktori programjának doktorjelöltje, fő érdeklődési területe a kora újkori tudomány- és társadalomtörténet. Disszertációjában a lélek betegségeivel és betegeivel foglalkozik a magyarországi tudományosságban és társadalomban az 1750 és az 1830 közötti időszakban.

Réfi Oszkó Dániel, ELTE TDI
refioszkod@gmail.com

Történész, az ELTE BTK Ókortörténeti Doktori Programjának harmadéves doktorandusza. Kutatási területe a kései antikvitás tárgyi kultúrája, azon belül többek között a hatalom reprezentációjának képi és tárgyi eszközei; valamint a *Notitia Dignitatum* mint a császárkultusz forrása.

Vrabély Márk, ELTE ITDI
vrabelymarktibor@gmail.com

Az ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola másodéves doktorandusz hallgatója. Fő érdeklődési területe a középkori magyar vallásos irodalom és a ferences rend irodalmi és kulturális jelentősége a 15–16. században a Magyar Királyság területén, különös figyelmet fordítva a rend és a könyvnyomtatás kapcsolatára. Ezen témákkal is szorosan összefonódva főmunkatársként segíti a *Régi Magyar Exemplumadatbázis* munkáját, amely 1541-ig dolgozza fel az összes magyar nyelvű exemplumot.